

Za izdavača: Nikola Janković
Glavni urednik: dr Dušan Marinković
Lektura i korektura: Predrag Rajić
Dizajn korica: Mediterran Publishing
Tehničko uređenje: Mediterran Publishing

Copyright © 2007, Mediterran Publishing.
d.o.o. Novi Sad
Sva prava zadržana

CIP – Каталогизacija y publikaciji
Библиотека Матице српске, Нови Сад

316 (075.8)

МАРИНКОВИЋ, Душан
Uvod u sociologiju : osnovni pristupi i teme /
Dušan Marinković. - Izmenjeno i dopunjeno izd. - Novi Sad :
Mediterran Publishing, 2007 (Novi Sad : Art Print). -
183 str. ; 24 cm. - (Biblioteka Academica ; knj. 1)

Tiraž 500. - Bibliografija. - Registar.

ISBN 978-86-86689-03-0

a) Социологија

COBISS.SR-ID 226261255

Štampa: Art Print, Novi Sad

Mediterran Publishing d.o.o.
Nikole Pašića 24,
21000 Novi Sad
tel: +381.21.472.38.20 fax: +381.21.661.37.65
www.mediterran.co.yu
email: mediterran@neobee.net

Za sve informacije o ovom i drugim izdanjima
Mediterran Publishinga,
kontakt: prodaja@mediterran.co.yu

Dušan Marinković

UVOD U SOCIOLOGIJU

Osnovni pristupi i teme

Izmenjeno i dopunjeno izdanje

MEDI
TERRAN
PUBLISHING

Novi Sad
2008.

Sadržaj

Uvod	13
Sociologija između nauke i imaginacije	13
Društvo između konsenzusa i konflikta	18
Osnivači sociologije: Sen-Simon i Ogist Kont	19
Sen-Simon	19
Ogist Kont	21
Četiri velike teorijske tradicije u sociologiji	27
Konfliktna tradicija u sociologiji	27
Karl Marks i marksistička konfliktna tradicija	28
Sociologija Maksa Vebera	30
Sociologija Georga Zimela	33
Sociologija društvenih sukoba Luisa Kozera	34
Ralf Darendorf: savremena teorija klasa i klasnih sukoba u industrijskom društvu	35
Dirkemovska tradicija u sociologiji	37
Sociologija Emila Dirkema	37
Marsel Mos	43
Funkcionalizam u sociologiji kao deo dirkemovske tradicije	44
Funkcionalizam Talkota Parsonsa	46
Robert Merton	48
Mikrointerakcionistička tradicija	50
Čarls Horton Kuli	51
Džordž Herbert Mid	51
Herbert Blumer	52
Etnometodologija Herolda Garfinkela	53

Erving Gofman i socijalna dramaturgija	54	Shvatanje društvene stratifikacije	
Utilitarna tradicija u sociologiji	56	Kingslija Dejvisa i Vilberta Mura	126
Ključne sociološke dihotomije	59	Melvin Tjumin: kritika shvatanja K. Dejvisa i V. Mura	128
Struktura/akcija (agencija)	59	Društvena pokretljivost	131
Činjenice/vrednosti	62	Kanali društvene pokretljivosti	133
Kontinuitet/promena	65	Siromaštvo: dno stratifikacione lestvice	135
Metodologija i sociološki metod	71	Teorijske koncepcije siromaštva	135
Metodologija	71	Teorija apsolutnog siromaštva	136
Sociološki metod	72	Teorija relativne bede	137
Struktura istraživačkog procesa	73	Teorija subjektivne bede	138
Istraživačke tehnike u sociologiji	76	Siromaštvo kao sistem pozitivne povratne sprege: teorija začaranog kruga siromaštva	139
Društvene institucije, organizacije i birokratija	83	Teorija situacijskih prisila	139
Društvene institucije	83	Teorija kulture siromaštva	140
Poreklo društvenih institucija	84	Kultura i društvo	145
Društvene uloge i društveni položaji	86	Supkulture i životni stilovi	148
Organizacije i birokratija	88	Trendovi savremenog društva	153
Moć, vlast i socijalna kontrola	92	Globalizacija i društvene promene	154
Pojam moći	93	Pristup Entonija Gidensa	155
Pojam vlasti	95	Pristup „umreženog društva“ Manuela Kastelsa	158
Država i politika	96	Globalizacija, sekularizacija i desekularizacija	160
Socijalna kontrola i regulacija	100	Društveni pokreti	164
Socijalna kontrola i devijantnost	102	Pluralizacija socijalnih identiteta	166
Društvena stratifikacija	107	Savremene tehnologije i društveno-istorijske promene	169
Društvene nejednakosti i društvena stratifikacija	107	Tranzicija ka postindustrijskom društvu	173
Prirodne nejednakosti i društvena stratifikacija	110	Kriza industrijskog etatizma i klasičnog industrijskog društva	176
Teorije društvene stratifikacije	117	Društvene klase, društveni slojevi i životne šanse u postindustrijskom društvu	179
Marksistička teorija društvene stratifikacije	117	Informatičke tehnologije i transformacija poslovanja: fordizam i postfordizam	182
Teorija društvene stratifikacije Maksa Vebera	121	Transformacija poslovanja u uslovima globalizacije	185
Funkcionalističke teorije društvene stratifikacije	124		

Protivječnosti razvoja novih tehnologija: dekvalifikacija ili prekvalifikacija?	186
Obrazovanje i nove tehnologije	189
Teorijske perspektive	189
Liberalna teorijska perspektiva obrazovanja	190
Konfliktna teorijska perspektiva obrazovanja	191
Teorijska koncepcija nove desnice u obrazovanju	193
Obrazovanje, tehnologije i moć	197
Obrazovanje i kulturni kapital	199
Globalna ekonomija	200
Globalizacija i međunarodna podjela rada	202
Bibliografija	205
Index imena	211

Uvod

Sociologija između nauke i imaginacije

Od najranijih pokušaja da se utemelji jedna nova, pozitivna nauka o društvu u prvoj polovini devetnaestog veka, preko perioda njenog konstituisanja krajem devetnaestog i početkom dvadesetog veka, njenog klasičnog perioda, pa sve do razvoja savremenih, postmodernističkih shvatanja, sociologija je ispoljavala mnoštvo unutrašnjih protivrečnosti, ambivalenosti i dihotomija. Jednim delom, ovi su problemi sasvim razumljivi i prihvatljivi, ukoliko se posmatraju kroz perspektivu istorijskog razvoja i sazrevanja neke nauke. Za sve nauke, bez obzira na to da li je reč o takozvanim prirodnim ili društvenim naukama, može se reći da su prošle kroz periode unutrašnjih teorijskih i metodoloških protivrečnosti i kriza. Isto tako se može reći da su povremene krize, obaranje starih i stvaranje novih teorija, odbacivanje starih i uvođenje novih metoda i istraživačkih postupaka sasvim očekivane i normalne faze kroz koje prolazi svaka nauka. Ipak, razvojni putevi i ciljevi, unutrašnje teorijske stabilnosti ili takozvane – paradigmatičke stabilnosti – kao i odnosi teorijskog znanja prema empirijskom svetu, razlikuju se između prirodnih i društvenih nauka.

Tokom svog postojanja društvene nauke su ispoljile neuporedivo veći broj problema i protivrečnih odnosa između njihovih teorija i sveta empirijskih činjenica. Ove značajne razlike proizilaze, pre svega, iz razlike u samim predmetima proučavanja, a potom i iz razlika u metodološkim mogućnostima. Drugim rečima, društveni i prirodni svet se razlikuju, a time su postavljena i drugačija pravila za pristup i saznavanje tih svetova. Društvene nauke ne mogu u istoj meri i u istom obimu da se služe metodama i istraživačkim postupcima prirodnih nauka. Posebno ne najkorišćenijim i najpouzdanijim eksperimentalnim metodama. Postoje jasne etičke i metodološke granice primene eksperimenata u društvenim naukama.

Međutim, svi ovi problemi manje su uočljivi u istoriji ili psihologiji, pedagogiji ili etnologiji, a još manje u geografiji (socijalnoj i humanoj geografiji), arheologiji ili lingvistici. Za razliku od ovih, sociologiji bliskih nauka, koje veoma retko ili gotovo nikada ne postavljaju pred sebe pitanje o sopstvenom naučnom statusu, sociologija je, može se reći, stekla popularnost upravo stalnim postavljanjem pitanja o tome da li je ona nauka ili nešto drugo; da li je uopšte društvenom svetu moguće pristupiti naučno; da li je društvena realnost nešto objektivno, čemu se može pristupiti i što se može proučavati kao bilo koji drugi predmet ili objekat? Da li se ljudsko društvo uopšte može obuhvatiti na celovit i objektivan, naučni način? Konačno, da li je i kako moguće prihvatiti postojanje sociologije kao nauke o ljudskom društvu kao celini, kada su pojedine ljudske zajednice toliko različite po svojoj strukturi, unutrašnjim vrednostima i normama, običajima i tradiciji, veličini i oblicima, načinima proizvodnje i načinima života uopšte, načinima stanovanja i kulturi.

Pored svih ovih, nimalo lakih pitanja za jednu nauku, sociologija je stekla reputaciju stalno samoupitne i samokritične nauke – nauke koja stalno sumnja u svoje naučne pretpostavke, a vrlo često i pretpostavke drugih nauka i nauke uopšte. Ovakva, prilično sumnjiva reputacija, stečena je mišljenjima nemalog broja veoma značajnih sociologa, kao što su, na primer, Alvin Guldner (Alvin W. Gouldner, 1920–1980), Piter Berger (Peter L. Berger, 1929), Bruno Latur (Bruno Latour, 1947) ili Rajt Mils (Wright C. Mills, 1916–1962). Drugim rečima, već više od četiri decenije postoji sve manje skriveni osećaj krize u sociologiji (A. Gouldner, *Nadolazeća kriza zapadne sociologije*; P. Berger, *Sociologija: povlačenje poziva*; R. Mils, *Sociološka imaginacija*); osećaj da je nešto krenulo kako ne treba (Nikos Mouzelis [Nicos Mouzelis], *Sociološka teorija: šta je pošlo krivo*); da je sama sociologija pod znakom pitanja (Pjer Burdije [Pierre Bourdieu, 1930–2002], *Sociologija u pitanjima*); da je vreme za dekompoziciju sociologije (Irving Horovic [Irving Horowitz], *Dekompozicija sociologije*). Iako su ova pitanja sumnje, stalno preteće krize i samokritičnosti novijeg datuma, njihovi uzroci su stariji i dublji. Oni sežu do vremena kada se sociologija radala iz dugotrajnog rasplitanja jedne duboke društvene krize na prelazu osamnaestog u devetnaesti vek, nakon Francuske revolucije 1789. godine. Zbog toga se o sociologiji vrlo često govori kao o *nauči krize*.

Međutim, nakon prvobitnog obećanja i ohrabrenja da će se novom naukom o društvu – sociologijom – utemeljenoj na egzaktnim metodama po uzoru na prirodne nauke, moći *kontrolisati, predviđati i upravljati* složenim procesima novonastalog građanskog i industrijskog društva, velike ambicije utemeljivača sociologije (Sen-Simona i Ogista Konta) sužene su

na mnogo manje okvire – na okvire smanjenih očekivanja. Posebno danas, ove velike ambicije o racionalnoj i naučno utemeljenoj *rekonstrukciji društva* (kao jedinstvenog životnog okvira za celokupno čovečanstvo, ceo ljudski rod) izgledaju manje ostvarljive nego ikada ranije. Odustajanje od velikih *programskih zahteva* sociologije za društvenom rekonstrukcijom, preciznim predviđanjem, racionalnim upravljanjem i kontrolom, ipak nije značilo i odustajanje od same sociologije. U tom smislu, budućnost sociologije je zavisila od dvostrukih zahteva. S jedne strane, postojao je veoma snažan zahtev za utemeljenjem sociologije kao *akademske nauke*, dok je, s druge strane, od sociologije zahtevano da postane stalno budna i aktuelna *društvena kritika*. Sa ovim je zahtevima, može se reći, sociologija postala trajno podeljena na *pozitivnu nauku* i *kritičku imaginaciju*. Kako primećuje francuski sociolog Anri Mendras (Henri Mendras, 1927–2003), „za jedne, dobra sociologija je samo kritika društva i svaka pretenzija na naučnu strogost je maska buržoaske ideologije... Za druge, 'kritička' sociologija je samo obnovljeni oblik društvene misli i doktrine, jedan od oblika obnove ideologije. I jedni i drugi se međusobno anatemišu, iako zato ne dele manje isti stav, isti govor i znanja, dokazujući time da je sociologija živa“ (Mendras, 2001: 9).

Ovaj Mendrasov stav jasno ukazuje na to da, uprkos svojoj dubokoj unutrašnjoj podeljenosti, sociologija i dalje opstaje, pružajući najšira i najopštija teorijsko-empirijska znanja o ljudskom, društvenom svetu, njegovim unutrašnjim procesima, odnosima i promenama. U tom smislu, sociologiju je i moguće definisati kao *najopštiju teorijsko-empirijsku nauku o ljudskom društvu*. Ovo omogućava sociologiji da postoji na više paralelnih koloseka koji imaju i svoje ukrštajuće (konvergentne), ali i svoje mimoilazeće (divergentne) putanje. Ovo za jednu nauku može biti, istovremeno, i prednost i mana. S jedne strane, oni sociološki putevi koji vode istraživače društvenog sveta ka imaginaciji – *sociološkoj imaginaciji* – kako je to formulisao Rajt Mils u svojoj knjizi pod istim nazivom (Mils, 1964), mogu da osporavaju naučnu utemeljenost sociologije kao isključivo objektivne nauke. Kolosek sociološke imaginacije vodi sociologe ka *razumevanju* smisla društvenog sveta kroz *značenja* koja pojedinci pridaju tom svetu. Kako je to rekao Rajt Mils:

Sociološka imaginacija osposobljava onoga ko njome raspolaže da shvati širu istorijsku scenu kroz poimanje njenog smisla sa gledišta unutrašnjeg života i spoljne životne karijere ljudskih jedinki. Sociološka imaginacija mu omogućava da ima u vidu to da pojedinci u uskomešanoj atmosferi njihovog svakidašnjeg iskustva često svesno iskrivljuju sliku svog društvenog položaja. U toj uskomešanosti traže se okviri savremenog društva, a u tim okvirima formuliše se psihologija raznovrsnih tipova ljudi i žena... Neposredni plod te imaginacije – prva

pouka kojoj nas uči društvena nauka koja tu imaginaciju oličava – jeste ideja da će pojedinac biti u stanju da shvati svoje sopstveno iskustvo i da odmeri svoju ličnu sudbinu jedino postavivši se u okvire svog vremena, a da će svoje izgledе u životu biti u stanju da proceni jedino kroz svest o izgledima svih onih jedinki koje se nalaze u prilikama kao što su i njegove. U mnogo čemu to je bolna pouka, dok je u mnogo čemu divna... Sociološka imaginacija nas osposobljava da shvatimo istoriju i život pojedinaca, kao i njihove uzajamne odnose u uslovima datog društva. To je onaj nesumnjivi zadatak sociološke imaginacije i u tome su njene perspektive (Mils, 1964: 9–10).

Ovim kolosekom, koji Mils naziva *sociološkom imaginacijom*, kretali su se mnogi značajni sociolozi koji od sociologije nisu očekivali da isključivo postigne strogost naučne objektivnosti po uzoru na prirodne nauke: Maks Veber, Georg Zimel, Karl Manhajm, Vilijam Tomas, Florijan Znanjecki, Piter Berger i drugi.

S druge strane, oni sociološki koloseci koji su vodili istraživače društvenog sveta ka sociologiji kao pozitivnoj, objektivnoj nauci, i ka društvu kao objektu koji postoji nezavisno od bilo kakvih pojedinačnih iskustava, razumevanja i doživljavanja tog sveta, u svojim konačnim odredištima su od sociologije zahtevali sistematsko korišćenje metoda empirijskog istraživanja (kao što je to slučaj sa fizikom, hemijom ili biologijom); analizu serija kvantifikovanih podataka; precizne instrumente za merenje posebnih segmenata društvenog života; statističke i matematičke modele na osnovu kojih su moguća izvesna predviđanja društvenih procesa i promena. Konačno, ovaj kolosek je vodio sociologiju ka *empirizmu* kao svom konačnom ishodištu. U ovom slučaju od sociologije se zahteva *specijalnost*. Međutim, ovde se pred sociologiju ne postavljaju samo zahtevi za specijalnim metodološkim procedurama koje bi bile svojstvene jedino njenim istraživanjima (Mils, 1964: 71). Tako jedan od najpoznatijih predstavnika empirizma u sociologiji, Pol Lazarsfeld (Paul F. Lazarsfeld, 1901–1976) od sociologije zahteva da „sama postane metodološka specijalnost. Po njegovom mišljenju, sociolog je predodređen da postane metodologom svih društvenih nauka“ (*isto*: 71).

Za razliku od onih sociologa koji su smatrali da je društveni svet ljudski svet – univerzum značenja, smisla, interpretacija, subjektivnih delanja i simbola – pozitivistički usmereni sociolozi su nastojali da društveni svet posmatraju nezavisno od svega onoga što može biti pojedinačno, subjektivno, simbolično, neponovljivo, značenjsko. Nastojali su, kao što je zahtevao jedan od najvećih sociologa svih vremena Emil Dirkem (Emile Durkheim, 1858–1917) da se društvo posmatra kao *stvar*; kao zasebni svet koji je nemoguće svesti čak i na sveukupni zbir individua i individualnih svesti i njihovih interpretativnih odnosa. Drugim rečima, od sociologije

se zahtevalo da proučavanju društvenog sveta pristupi na isti način kao što se pristupa predmetima u prirodnim naukama. Ova vrsta *metodološkog fetišizma*, kako to naziva Piter Berger (2002) od sociologije je zahtevala prvenstveno bavljenje procedurama (metodološkim procedurama), a ne teorijskom imaginacijom o velim pitanjima sociologije, kao što su: društvena nejednakost, društvena struktura, društvene promene, čovekov smisao u društvu, pitanja slobode u društvu, itd. U klasične starije sociologe koji su se kretali ovim kolosekom mogu se svrstati Ogist Kont, Emil Dirkem i dirkemovska sociološka tradicija, dok u novije, izrazito empiristički nastrojene sociologe možemo ubrojati Pola Lazarsfelda i statističara Karla Pirsona (Karl Pearson, 1857–1936). Svakako, za razliku od poslednje dvojice, Kont, a prvenstveno Emil Dirkem, pripadaju klasičnom periodu istorijskog razvoja sociologije, koji je, uprkos zahtevima za poistovećivanjem metodoloških principa prirodnih i društvenih nauka, ostavio za sobom brojna velika pitanja u sociologiji. Posebna pažnja Dirkemu i njegovom neprocenjivo velikom doprinosu u konstituisanju i razvoju sociologije biće posvećena u delu o teorijskim tradicijama u sociologiji (dirkemovska tradicija).

Kao najbolji zaključak ovih razmatranja o istorijskim oscilacijama sociologije između nauke i imaginacije mogu da posluže reči dvojice savremenih sociologa, P. Bergera i Hensfrida Kelnera (Hansfried Kellner), da „biti društveni naučnik znači uživati (ili ako se nekome više sviđa, patiti od) poseban status dvostrukog državljanstva“ (Berger i Kelner, 1991: 84). Ovo *dvostruko državljanstvo* ne znači samo to da je sociologija u svom istorijskom razvoju trajno podeljena na koloseke nauke i imaginacije – što sociologe čini osobama koje nemaju svoju pravu domovinu. To istovremeno znači da su sociolozi, upravo deleći dvostruko državljanstvo između nauke i imaginacije – osobe koje moraju biti spremne na pluralizam; na mnogostrukost životnih svetova, kako onih koji su dostupni objektivnom proučavanju i egzaktnim metodološkim procedurama i merenjima, tako i onih koji počivaju tamo gde standardni metodi i tehnike prestaju, a počinju ljudski svetovi dostupni imaginacijom, apstrakcijom, teorijama i misaonim eksperimentima. Biti sociolog znači biti spreman jednog trenutka živeti u svetu relativnosti i raznolikosti, u svetu sopstvene subjektivnosti i pokušati razumeti i rekonstruisati subjektivnosti drugih, a drugog trenutka to znači biti spreman na život u svetu pouzdanosti i izvesnosti, u svetu predvidljivosti ljudskih ponašanja, bez obzira na kulturne, istorijske ili neke druge razlike.

Društvo između konsenzusa i konflikta

Život u ljudskom društvu uvek podrazumeva nužno postojanje minimuma zajedničkih *vrednosti, normi i interesa*, odnosno minimum zajedničkih, kolektivnih *značenja* koja se pripisuju društvenom svetu, a deli ih većina pripadnika nekog društva. Postići i održavati zajednički kolektivni život, znači postići i održavati *konsenzus* oko toga šta je društvena realnost i šta je minimum zajedničkih ciljeva i koja su to legitimna i legalna sredstva potrebna za postizanje tih ciljeva. Postizanje minimuma društvenog konsenzusa znači, takođe, imati slična *iskustva* u procesu socijalizacije i prepoznati druge – bez obzira na ostale razlike – kao one koji dele istu kulturu (kao način života) kao i mi. Konačno, društveni konsenzus podrazumeva *funkcionisanje nekog društvenog sistema kao kontinuiranog poretka društvenih institucija* i jasno i neprotivrečno definisanih društvenih uloga i društvenih položaja.

Sa problemom društvenog konsenzusa i društvenog konflikta sociologija se suočila veoma rano, na samom početku njenog nastanka. Već kod prvih osnivača sociologije Sen-Simona (Henry de Saint-Simon, 1760–1825) i Ogista Konta (Auguste Comte, 1798–1857) pitanja društvenog konsenzusa, društvene stabilnosti i društvenog poretka, s jedne strane, i pitanja društvene promene, društvenih revolucija i društvenih sukoba, s druge strane, čine najznačajnija pitanja na koja je trebalo da odgovori nova nauka o društvu – sociologija – u prvoj polovini devetnaestog veka. Kao osnivači sociologije Sen-Simon i Ogist Kont žive u vremenu neposredno posle Francuske buržoaske revolucije 1789. godine. To vreme je obeleženo velikim i revolucionarnim društvenim promenama i dubokim osećanjima neizvesnosti u pogledu društvene stabilizacije i regulacije, kao i dalje sudbine društva i njegovog razvoja. Nakon revolucionarnog rušenja starog režima (*ancient regime*) koji je počivao na feudalnim osnovama (plemičkim i aristokratskim privilegijama, dominaciji religije, teologije i metafizike, staleškim zakonima i pravima, apsolutističkoj monarhističkoj vlasti), nove građanske društvene snage su tragale za onim tipovima institucija koje su trebale da obezbede društvenu stabilnost i društveni konsenzus. U tom postrevolucionarnom periodu jasno je bila izražena društvena kriza, jer je, s jedne strane, bio srušen stari poredak, dok, s druge strane, nisu bili pronađeni novi mehanizmi za konstituisanje novog, stabilnog institucionalnog poretka. Može se s pravom reći da se sociologija kao nauka i formirala u ovoj atmosferi duboke društvene krize. Ona je bila nauka pozvana da reši upravo ove probleme društvene stabilnosti i da

iznade teorijsko-metodološke modele za predviđanje društvenih promena i budućih pravaca razvoja društva. Sociologija je, u tom smislu, i bila nauka o društvenoj krizi i nauka rođena u dubokoj društvenoj krizi.

Osnivači sociologije: Sen-Simon i Ogist Kont

Kao što je prethodno napomenuto, za Sen-Simona i Ogista Konta, kao osnivače sociologije, ovo su bila primarna pitanja sociologije. Iako nije koristio pojam *sociologije* za svoje shvatanje društva, već pojam *socijalne fiziologije*, Sen-Simon se po svom doprinosu u proučavanju društva pouzdano može smatrati osnivačem sociologije. Stoga jedan od najvećih sociologa svih vremena, Emil Dirkem, i smatra da je Sen-Simonov pojam *socijalne fiziologije identičan sa pojmom sociologije* (Fiamengo, 1987: 21). Ako se uzme u obzir postrevolucionarna atmosfera, sa svim svojim unutrašnjim krizama i neizvesnostima, biće jasnije zašto je Sen-Simonova ideja socijalne fiziologije, zapravo, zahtev za postojanjem nauke o društvu u njegovom razvoju i stvaranju.

Sen-Simon

Nakon prvobitnog oduševljenja idealima građanske revolucije (slobode, jednakosti, bratstva), Sen-Simon nije, kao većina teoretičara toga vremena, u doslednoj i rigidnoj primeni ovih ideala video konačna rešenja novonastalog društva. On je bio veoma oprezan kritičar novog poretka, te je svoju ideju socijalne fiziologije usmerio u pravcu iznalaženja mehanizama za uspostavljanje *izgubljenog jedinstva društva*, a to jedinstvo je moguće u onoj meri u kojoj je moguće konstituisati novi sistem opšteprihvaćenih ideja. Pošto je revolucija konačno ispunila jedan od svojih najvažnijih ciljeva, a to je rušenje starog sistema ideja zasnovanog na *religijsko-teološkom i metafizičkom* mišljenju, novi opšteprihvaćeni sistem ideja je, po Sen-Simonu, trebalo da bude utemeljen na *nauci* – pre svega novoj društvenoj nauci – socijalnoj fiziologiji. Zbog toga je, po njemu, nova društvena nauka trebalo da ima pozitivni metodološki karakter, a manje spekulativno-teorijski: „metodološka osnova te nove nauke o društvu treba da bude prirodno-naučna, i to pozitivistička, to jest zasnovana na činjenicama, na poznavanju konkretnih pojava i reda činjenica, s jedne

strane, i filozofska, to jest zasnovana na datom sistemu ideja“ (isto: 23).

U stvari, za Sen-Simona, celokupni društveni sistem nije ništa drugo nego *primenjeni sistem opšteprihvaćenih ideja*. Da bi se konačno postigao konsenzus oko ideja u novonastalom društvu, taj put mora biti planiran na pozitivnim metodološkim osnovama nove nauke o društvu, a ne da on bude prepušten daljoj revolucionarnoj stihiji. Po Sen-Simonovom mišljenju, novo društvo živi u stalnoj pretnji od novih sukoba, odnosno u stalnoj tenziji između dva nespojiva principa: *militarističkog (vojnog) i industrijskog*. Plemstvo starog režima je, po njemu, težilo stalnom održavanju vojnog (ratničkog) principa da bi zadržalo svoje političke, društvene i ekonomske pozicije, sputavajući industrijski princip. Međutim, revolucija je, po njemu, na kraju bila neizbežna. Naime – *industrijalci* – u koje je Sen-Simon ubrajavao ne samo one koji poseduju sredstva za proizvodnju i fabrike, već i sve radnike, zanatlije, trgovce i poljoprivrednike, svojim su radom, vremenom, postajali sve bogatiji i imućniji od plemićkih i aristokratskih staleža. Isto tako, oni su, kako kaže Sen-Simon u svom spisu *Ko su industrijalci*, postigli i veći politički uticaj na mase ljudi. Da bi se prevladala postojeća tenzija između starog vojnog i novog industrijskog principa, društvena reorganizacija je trebala da počiva na naučnim principima socijalne fiziologije kao pozitivne nauke o globalnom društvu, a ne o njegovim pojedinačnim segmentima.

Dakle, socijalnu fiziologiju treba shvatiti kao vrhovnu nauku o čoveku i globalnom društvu. Bez ove pozitivne nauke ne bi bilo moguće pronaći izlaze iz postojeće društvene krize i shvatiti društvo kao proces a ne kao kompleks statičnih pojava. U tom je smislu nova nauka o društvu zapravo nauka o društvenom progresu, a *progres* je, po Sen-Simonu, *osnovni zakon u ljudskoj istoriji*. Kroz ideju progressa se možda najbolje može sagledati ova rana preokupacija sociologije pitanjima konsenzusa i konflikta. Naime, pitanje društvenog progressa je, po Sen-Simonu, pitanje diskontinuiranog prelaska društva od svoje *kritičke* ka svojoj *organskoj* fazi. Kritičku fazu čini epoha kriza, konflikata, društvene dezintegracije i sukoba društvenih klasa, dok organsku fazu karakteriše epoha jedinstva, konsenzusa, društvenih integracija, stvaralaštva i odsustvo sukoba između društvenih klasa. Socijalna fiziologija i pozitivna nauka uopšte nije jedino saznanje (epistemološki) instrument ovih kriza i diskontinuiranog prelaska od kritičke ka organskoj epohi. Put ka organskom, industrijskom društvenom poretku vodi upravo preko pozitivne nauke.

Na kraju, Sen-Simonove ideje o društvu moguće je sumirati kroz tri temeljne pretpostavke:

- 1) nužnost rešavanja velikih društvenih kriza u korist konsenzusa, progressa i organske epohe;
- 2) nužnost razvoja pozitivne nauke zasnovane na činjenicama i egzaktnim metodama, a ne na spekulaciji, teologiji i metafizici;
- 3) socijalutopijske, humanističke težnje o jedinstvenoj povezanosti celokupnog čovečanstva u bratstvo.

Ogist Kont

Kao i Sen-Simon, njegov učenik, a kasnije sekretar, Ogist Kont, smatra se začetnikom sociologije. Takođe, kao i Sen-Simon, Kont je delio sudbinu postrevolucionarnog društva u krizi: između razgrađenog starog i nedovršenog novog poretka. Saradnja između Sen-Simona i Ogista Konta, koja je trajala od 1817. do 1824. godine, okončala se dubokim neprijateljstvom i Kontovom optužbom za Sen-Simonovu neoriginalnost i preuzimanje nekih njegovih ključnih ideja. Uz Sen-Simona, Kont se smatra najznačajnijim začetnikom sociologije. Ne samo stoga što je u svom delu *Kurs pozitivne filozofije* (koje je sastavljeno od šest knjiga i pisano od 1832. do 1842. godine) skovao i prvi put upotrebio pojam *sociologija* (kovanicu od latinskog i grčkog jezika; *socius* – lat. = *drug*; *logos* – grč. = *nauka*), već i zbog toga što je svojim idejama o društvu i nauci utemeljio jedan od najuticajnijih pravaca sve do danas – *pozitivizam*.

Sledeći svog učitelja Sen-Simona, Kont nauku o društvu u početku naziva *socijalnom fizikom*, težeći da, po uzoru na prirodne nauke, utemelji pozitivnu, novu nauku o društvu, koja bi mogla da *kontrolise, usmerava i predviđa* društvene promene i procese. Ta nova nauka o društvu – *sociologija* – pozvana je, po Kontu, da reši jedno od najbitnijih pitanja postrevolucionarnog razdoblja, a to je pitanje *društvenog reda i progressa*. Sociologija, pri tome, nije zbog ove svoje uloge izdvojena od ostalih nauka. Upravo suprotno, po Kontovom sistemu postoji *šest fundamentalnih nauka*: 1) matematika; 2) astronomija; 3) fizika; 4) hemija; 5) biologija; 6) sociologija. Princip ove klasifikacije nauka je stepen njihove složenosti, pa je sociologija, kao poslednja u ovom nizu, po njemu najkompleksnija. Takođe, svaka nauka u ovoj klasifikaciji obuhvata i znanja prethodne nauke. Po ovom principu, sociologija bi trebalo da objedini znanja svih prethodnih nauka, s obzirom na to da je poslednja, a objedinjavanje znanja se prvenstveno odnosi na metodološke principe. Jedino takva sociologija može da ispuni svoj zadatak, a to je stabilizacija poremećenog društva i precizno predviđanje društvenih promena.

Dakle, kod Konta su ideje o stvaranju novog stabilnog društva koje počiva na konsenzusu (*consensus social* – društvena saglasnost) i stvaranje nove pozitivne nauke o društvu nerazdvojni procesi. U tom smislu, prvo ćemo predstaviti Kontovo shvatanje društva i društvenog konsenzusa a potom njegovo shvatanje sociologije.

Već iz samog mesta koje sociologija zauzima u Kontovom sistemu fundamentalnih nauka može se zaključiti da se ona bavi društvom kao najkompleksnijim i veoma promenljivim fenomenom. Po njegovom mišljenju, ljudsko društvo determinišu dve vrste činjenica: *čovekova priroda i istorija*. Što se tiče prve činjenice, nju ne treba shvatiti kao čovekovu prirodno-biološku datost, već pre kao antropološki fenomen koji čoveka čini bićem koje stvara svoju istoriju i svoj svet. Druga činjenica, to jest istorija, odnosi se na Kontovu ideju o tome da tokom razvoja društvenih fenomena istorija sve više poprima ulogu determinističkog ili određujućeg faktora u društvu, što je trebalo da znači da se nasleđa prethodnih generacija nisu mogla niti izbeći, niti lako menjati. Takođe, celokupnim procesom ljudske istorije dominira evolucija ljudskog duha, što predstavlja svojevršno idealističko shvatanje istorije.

Po shvatanju Ogista Konta, sociologija treba ovako shvaćene društvene fenomene da proučava kroz njihove *statičke i dinamičke* aspekte. Zbog toga je i sama sociologija podeljena, kod Konta, na *socijalnu statiku i socijalnu dinamiku*. Socijalna statika, ili *teorija reda*, trebalo bi da proučava *zakone koegzistencije* u društvu, odnosno one aspekte društva koji pokazuju funkcionalnu povezanost različitih delova društva. Ovaj deo sociologije, zapravo, treba da se bavi proučavanjem ustaljenih, nepromenljivih ili slabo promenljivih društvenih fenomena, kao što su porodica ili religija. Centralni pojam Kontove socijalne statike jeste pojam društvenog konsenzusa (*consensus social*), koji počiva na duhovnom jedinstvu ljudi. Ovaj princip je neophodan za uspostavljanje društvene ravnoteže i stabilnosti, to jest za uspostavljanje mirnog i stabilnog funkcionisanja društva kao celine. Sve ovo upućuje na to da je Kontov pojam socijalnog konsenzusa osnova za jedno idealističko shvatanje društva kao harmonije međusobno različitih elemenata, koji su na osnovu svojih funkcija spojeni u jedinstvenu i neprotivrečnu celinu.

Za razliku od socijalne statike, onaj deo sociologije koji Kont naziva *socijalna dinamika* treba da se bavi proučavanjem *društvenih promena* koje su neminovne. Drugim rečima, to je onaj deo sociologije koji se bavi proučavanjem društvenih fenomena u njihovom nastajanju, menjanju i razvoju. Kako u osnovi istorijskog kretanja ljudskog društva, po Ogistu Kontu, stoji ideja *progres*a, socijalna dinamika se može nazvati i naukom o *društvenom progresu*. Koristeći se pozitivnim metodama preuzetim od

prirodnih nauka – koje moraju da daju prednost opservaciji, merenjima, izračunavanjima, te konačno preciznom predviđanju – socijalna dinamika treba da otkriva zakone koji upravljaju promenama, to jest onom vrstom promena koja se naziva *progres*, a to je, po Kontu, *kontinuirani i postepeni, sukcesivni razvoj reda*.

Najznačajniji deo socijalne dinamike se bavi, po Kontu, praćenjem velikog zakona kretanja ljudskog društva i ljudskog duha kroz *tri stadijuma*:

- 1) teološki (početni) stadijum;
- 2) metafizički (prelazni) stadijum;
- 3) pozitivni (konačni) stadijum.

Kont je smatrao da je kretanje ljudskog društva kroz ova tri stadijuma osnovni i opšti zakon razvoja i progressa, koji treba da se okonča pozitivnom fazom kao fazom harmonije u društvu i kao fazom u kojoj ljudski intelekt – kroz pozitivnu nauku – dostiže svoj vrhunac u znanju. U toj konačnoj pozitivnoj fazi, koja će najviše odgovarati ljudskoj prirodi, nauka će prevazići sve beskorisne teološke i metafizičke spekulacije, te će se uspostaviti jasna razlika između *realnog i nerealnog, korisnog i beskorisnog, izvesnog i neizvesnog, preciznog i nejasnog*. Pozitivna nauka će se razvijati uporedo sa pozitivnim stanjem društvene harmonije i progressa.

Kao najvatreniji pobornik pozitivizma u nauci, Kont se zalagao za:

- 1) ukidanje tradicionalne teološke i metafizičke spekulacije;
- 2) proučavanje konkretnih društvenih činjenica, bez uplitanja vrednosnih sudova;
- 3) dominaciju empirijski proverljivih, kvantitativnih pristupa u proučavanju društvenih činjenica;
- 4) metodološko jedinstvo svih nauka;
- 5) praktičnu primenu naučnih znanja u praksi.

Sumirajući ideje Ogista Konta o nauci i društvu može se reći da je on dao jedan od najvećih početnih doprinosa u stvaranju i razvoju sociologije u smislu jasnijeg određivanja njene uloge, doprinosa, njenog predmeta i metoda. Takođe, pored zalaganja za pozitivizam, koji je nakon Konta nastavio da živi sve do danas, on je skrenuo pažnju na neophodnost sagledavanja istorijskih aspekata ljudskog društva. Zalažući se, kao i Sen-Simon, za koncept industrijskog društva koje treba da se zasniva na *harmoničnoj podeli rada*, on je bio mnogo više naklonjen ideji *reformi*, nego revolucija (bio je konzervativni reformator). Za razliku od svog učitelja Sen-Simona, koji je imao svoje neposredne nastavljače (podeljene u dve struje), Ogist

Kont nije imao neposredne učenike niti nastavljače. No, zato je sistem koji je zasnovao nastavio da živi (u različitim modifikacijama) u društvenoj nauci – posebno u sociologiji – kroz druge teorije koje su u manjoj ili većoj meri prihvatale pozitivizam, kao što su, na primer, funkcionalizam, naučni marksizam i strukturalizam, o kojima će biti više reči u narednom delu.

Četiri velike teorijske tradicije u sociologiji

Tokom svog nedugog trajanja, u sociologiji su se jasno izdvojile četiri velike teorijske tradicije:

- 1) konfliktna;
- 2) dirkemovska;
- 3) mikrointerakcionistička; i
- 4) utilitarna.

Ove četiri velike teorijske tradicije u sociologiji, svakako, nisu i jedine, ali su one, po mišljenju Rendala Kolinsa (Rendall Collins), ona područja u sociologiji koja su doživela najzapaženiji *kumulativni razvoj* (Collins, 1994: viii). Istovremeno, ove se četiri velike teorijske tradicije mogu smatrati sržnim tradicijama iz kojih su izvedene sve ostale. Iako postoje i drugačije tipologije različitog i raznorodnog teorijskog nasleđa u sociologiji, ova se tipologija čini dovoljno sveobuhvatnom i doslednom, kao i značajnom u smislu sagledavanja uobličavanja društvene nauke uopšte i sociologije posebno. Na izvestan način, kroz ove četiri velike tradicije moguće je pratiti istoriju ideja o društvu i istoriju razvoja same sociologije. Iako se izvori ovih tradicija nalaze u filozofiji i sežu još do antičkih vremena, ovde ćemo razmatrati samo sociološke varijetete ovih tradicija, dakle varijetete koji pripadaju sociologiji kao savremenoj nauci.

Konfliktna tradicija u sociologiji

Konfliktna tradicija u sociologiji jedna je od najstarijih i najuticajnijih. Iako je već postalo uobičajeno da se ova teorijska sociološka tradicija neposredno povezuje sa marksizmom, ovoj sociološkoj tradiciji, pored Karla Marksa (Karl Marx, 1818–1883) i Fridriha Engelsa (Friedrich Engels, 1820–1895), takođe pripada i Maks Veber (Max Weber, 1864–1920) – jedan od najvećih i najuticajnijih klasičnih sociologa. Isto tako, u sociologiji

se suviše šesto marksistička i veberijanska teorijska tradicija predstavljaju kao suprotstavljene jedna drugoj, ali, kako kaže Rendal Kolins, „sociološki govoreći, one imaju mnogo toga zajedničkog. Zajedno, one su razvile teorije o kapitalizmu, socijalnoj stratifikaciji, političkim konfliktima i makroistorijske teme u sociologiji“ (Collins, 1994: v). Naravno, mora se skrenuti pažnja i na to da su u *metodološkom* i nekim važnim teorijskim aspektima marksistička i veberijanska teorijska tradicija ne samo *različite*, već i *suprotstavljene*. Međutim, na ovom mestu, marksizam i Veberova sociologija će biti razmotrene u kontekstu iste – konfliktne tradicije – u kojoj dele značajan broj prethodno navedenih tema. Takođe, ove će teorije biti obuhvaćene jednom, konfliktnom tradicijom, i zbog toga što su obe utemeljene na *istorijskoj perspektivi*. Obe teorijske tradicije težile su sagledavanju dugotrajnih modela istorijskih promena. To posebno važi za marksističku teorijsku tradiciju, koja se, stoga, može nazvati i istorijsko-konfliktnom. Pored Marksa i Vebera, ovoj tradiciji su nesumnjivo pripadali i sledeći značajni teoretičari: Georg Zimmel (Georg Simmel, 1858–1918); Đerd Lukač (Gyorgy Lukacs, 1885–1971); Luis Kozler (Lewis Coser, 1913–2003); i Ralf Darendorf (Ralf Dahrendorf, 1929).

Karl Marks i marksistička konfliktna tradicija

Karl Marks i marksizam predstavljaju središte konfliktne teorijske tradicije u sociologiji. Polazeći od Hegelovog (Georg W. H. Hegel, 1770–1831) idealističkog filozofskog sistema, u kome centralnu ulogu imaju sloboda, samosvest i istorija, Marks je izgradio sopstveno *materijalističko* stanovište istorijskog razvoja čoveka i ljudskog društva. Iako je polazna osnova Marksovog filozofskog stanovišta Hegelova ideja čovekovog samorazvitka i samostvaranja, ili kretanja duha do svesti o slobodi, njegova materijalistička interpretacija ovih Hegelovih ideja rezultirala je teorijom po kojoj je celokupna ljudska istorija i društvo produkt ljudskog rada. U stvari, Marksova reforma Hegelove idealističke filozofije zasnivala se na njegovom shvatanju da se istorijski razvoj društva ne može svesti na razvoj ideja, već da je on prvenstveno rezultat ekonomskih (proizvodnih) i političkih faktora. Za Marksa, „Hegelova ideja istorije nije mogla da ponudi shvatanje istorijskog razvoja ka realnoj, odnosno praktičnoj, političkoj slobodi, već je rezultirala samo slobodom u teoriji“ (Cuff, Sharock and Francis 1998: 15).

Upravo zbog ovakvih zahteva Marks nije bio samo teoretičar društva, niti je marksizam samo sociološka teorija. Marksizam je istovremeno bio i zahtev za političkom borbom. To je, konačno, bila politička i društve-

na teorija koja je samo društvo i društveni razvoj posmatrala kao mesto stalnih sukoba. Tako, za Marksa, *istorija ljudskog društva nije ništa drugo do istorija klasnih borbi i sukoba*. Ovim je shvatanjem marksizam sebi obezbedio centralno mesto u konfliktnoj sociološkoj tradiciji. Kako će o marksističkom shvatanju klasa i društvene stratifikacije biti više reči u delu o teorijama društvene stratifikacije, ovde će se pažnja posvetiti samo osnovnim teorijskim pretpostavkama marksizma o društvu kao stalno konfliktnoj realnosti, čoveku i istoriji.

Pre svega, za Marksa je društvo *istorijski strukturiran totalitet – celina društvenih odnosa i društvenih delanja*. To znači da se društvo istorijski formira, te da ima svoju unutrašnju logiku i zakonitosti. Međutim, društvo je istovremeno i *protivrečna celina*. S jedne strane, ono je neposredni proizvod uzajamne delatnosti ljudi, dok, s druge strane, ono poseduje sopstvene zakone koji determinišu čovekovo biće. Kako sam Marks kaže u pismu Anenkovu: „Šta je društvo, ma kakav oblik imalo? Proizvod uzajamnog delanja ljudi. Jesu li ljudi slobodni u izboru ovog ili onog društvenog oblika? Nipošto... Suvišno je dodavati tome da ljudi nisu slobodni u izboru svojih proizvodnih snaga – koje su osnova cele njihove istorije“ (Marks, 1989: 433).

Dakle, ne radi se samo o tome da je društvo uvek konfliktna celina društvenih odnosa između dve dominantne društvene klase, kako je mislio Marks (u robovlasničkom društvu sukobljavaju se rob i gospodar; u rimskom društvu plebs i patricij; u feudalnom društvu feudalac i kmet; u kapitalističkom društvu proletarijat i buržoazija), već se radi o protivrečnosti između društvenih zakona istorije i ljudske slobode.

Iako je shvatao nužnost istorijskog pristupa u proučavanju društva, najveći deo Marksovog shvatanja društva odnosi se na *moderni kapitalizam*. Drugim rečima, na društva devetnaestog veka i njihove protivrečnosti. Polazeći od najopštijeg društvenog zakona – *zakona podele rada* – Marks u njemu vidi suštinu i izvore društvenih protivrečnosti, otuđenja (alijencija) i društvenih (klasnih) sukoba. Naime, podela rada je osnovni uslov društvenog strukturiranja i postojanja društva uopšte. Međutim, u kapitalističkom industrijskom načinu proizvodnje podela rada se javlja i kao osnovni izvor čovekovog otuđenja – *alijenacije*. Onog trenutka kada čovekov rad – čovekovo stvaralaštvo kao njegova *generička priroda* – postaje zarobljen u proizvodnim odnosima i snagama kapitalističkog načina proizvodnje, čovek više ne može da kontroliše sopstveni rad (stvaralaštvo), niti proizvode sopstvenog rada. Tako ljudi u proizvodnji svog života stupaju u određene odnose koji su nezavisni od njihove volje i koji odgovaraju određenom stepenu razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga. To znači da su „materijalne proizvodne snage temelj sveukupnog društvenog života i istorijskog kretanja društva“ (Korać, 1987: 71–72).

Ovde je materijalni način proizvodnje shvaćen kao temeljna pretpostavka sveukupnog društvenog života čoveka. Odnosno, za Marksa je društvo kao protivrećan totalitet troslojna realnost, sastavljena iz materijalne baze, (političke) nadgradnje i ostalih oblika društvene svesti (umetnosti, ideologije, prava itd.), pri čemu su poslednje dve uslovljene prvom. Marksovo shvatanje društvene strukture i stratifikacije biće detaljnije izloženo u delu o društvenoj stratifikaciji.

Sociologija Maksa Vebera

Iako je u sociologiji uobičajeno da se Veberovo shvatanje društva razmatra ili nezavisno od ostalih teorija, a još češće kao sociološka teorija suprotstavljena marksizmu, njegova je sociologija mnogo bliža Marksovoj nego sociologiji Emila Dirckema. Kako je na jednom mestu zabeleženo, on je „postao sociolog u dugoj i intenzivnoj debati sa duhom Karla Marksa“ (Zeitlin, 1981: V). Ukoliko ideje ove trojice teoretičara shvatimo kao temelje klasične sociologije, onda Karla Marksa i Maksa Vebera možemo, uprkos brojnim razlikama, svrstati u jedan, a Emila Dirckema u drugi korpus socijalnoteorijskih ideja. Ove bliskosti, ili pre kontinuitet koji postoji između Marksa i Vebera počiva na njihovim interesovanjima za slične društvene probleme. To su, pre svega, pitanja društvene stratifikacije i društvene nejednakosti; pitanja društvene moći; proučavanje modernog kapitalističkog industrijskog društva; uviđanje značaja ekonomske dimenzije društva (mada je Marks bio više zainteresovan za analizu funkcionisanja kapitalističkog industrijskog društva, a Veber za istorijske uslove njegovog nastanka i razvoja); te slično uviđanje unutrašnjih protivrečnosti modernog kapitalističkog društva.

Razlike među njima postoje i one su prvenstveno metodološkog karaktera. Naime, Veber je bio izraziti *nominalista* (što znači da je društvo realnost sačinjena od delanja pojedinaca koji ga sačinjavaju) zalažući se za takozvani *metodološki individualizam*, dok je Marks bio *realista* (što znači da je društvo stvarnost *sui generis*, sa svojim sopstvenim zakonitostima koje postoje nezavisno od pojedinaca) u čijoj je teoriji klasa kao grupa ljudi osnovna realnost. Takođe, Marksova shvatanja su oblikovana pod hegelijanskih uticajima, dok je na Vebera ključni uticaj ostvarila neokantovska filozofija (Immanuel Kant [Immanuel Kant], 1724–1804). Sasvim je izvesno da bi po ovim metodološkim pitanjima Veber i Marks pripadali različitim tradicijama, ali ona pitanja koja ih povezuju u ovom slučaju ih svrstavaju u zajedničku konfliktnu sociološku teorijsku tradiciju. Mora se skrenuti pažnja na to da ovo nikako ne predstavlja jedinu moguću interpretaciju Veberove sociologije i njene pozicije u sistemu socioloških

teorija. Tako je, na primer, Talkot Parsons (Talcott Parsons, 1902–1979), jedan od vodećih i najuticajnijih teoretičara funkcionalizma u sociologiji, smatrao da je Veberova sociologija, kao idealistička, suprotnost marksističkom materijalizmu (Collins, 1994: 83).

Tu svoju idealističku crtu Veber je veoma jasno ispoljio u svom delu *Protestantska etika i duh kapitalizma*, gde je, može se reći, Marksov materijalizam prevrnuo na glavu, zastupajući i argumentujući hipoteze suprotne Marksovom materijalističkom shvatanju nastanka modernog kapitalizma. Naime, Veber je u *Protestantskoj etici* jednu duhovnu, religijsku snagu – *protestantizam* – odnosno njen kalvinistički religijski varijetet, njen pogled na svet, kao i njenu etiku, shvatio kao pokretačku snagu modernog kapitalizma i njegovog načina proizvodnje materijalnog i duhovnog života. No ipak, njegova sociologija nije bila jednodimenzionalno idealistička. Upravo suprotno. Veberova se sociologija s pravom naziva *multidimenzionalnom sociologijom*. Ta multidimenzionalnost proističe iz njegovog uvažavanja materijalističkih dimenzija ljudskog života. Na primer, jedan od centralnih problema kojima se Veber bavio bio je proces *racionalizacije* zapadne civilizacije. Po njegovom mišljenju, proces racionalizacije (koji je sadržan i u protestantskoj etici) je bio onaj presudni faktor koji je utemeljio moderno kapitalističko društvo, odnosno zapadnoevropsku civilizaciju, onakvu kakvu mi poznajemo danas. Ali, u interpretaciji ovog procesa Veber u podjednako meri sagledava značaj idealno-duhovnih i materijalnih faktora:

Kada se bavi svetsko-istorijskim problemima, pripadnik moderne evropske kulture neizbežno i s pravom mora sebi postaviti pitanje: koji je lanac okolnosti doveo do toga da su na tlu Zapada, i samo ovde, nastale i razvile se kulturne pojave koje – bar kako mi to rado zamišljamo – imaju univerzalno značenje i vrednost.

Samo na Zapadu postoji nauka razvijena u onom stepenu koji danas poznajemo kao važeći. Na drugim mestima, a pre svega u Indiji, Kini, Vavilonu i Egiptu, otišlo se daleko u mnogim pravcima: bilo je prikupljeno obilje podataka o najrazličitijim iskustvenim pojavama, razmišljalo se o svetskim i životnim problemima, negovala se filozofska i teološka mudrost najdublje vrste – mada je samo hrišćanstvo u potpunosti razvilo sistematsku teologiju, i to pod helenističkim uticajem...

Jednom rečju, postojalo je znanje i posmatranje izvanredne sublimacije. Ali vavilonskoj i svakoj drugoj astronomiji nedostajala je matematička podloga koju su joj tek Grci dali... Indijskoj geometriji nedostajao je racionalni dokaz... Indijskoj prirodnoj nauci nedostajao je... racionalni eksperiment... Isto tako, indijska prirodna nauka nije znala za laboratoriju u modernom smislu, i stoga indijska medicina, koja je u tehničko-zanat-

skom pogledu vrlo razvijena, nema biološku, a još manje biohemijsku osnovu. Izuzev Zapada, svim drugim kulturnim zemljama nedostaje racionalna hemija... I dalje, samo Zapad zna za kanonsko pravo (u: Đurić, 1987: 290–291).

Međutim, Vebera je upravo multidimenzionalna perspektiva učinila *fundamentalnim konfliktnim teoretičarem* (Collins, 1994: 84). Ukoliko je Marks stalno konfliktni potencijal društva video u postojanju društvenih klasa i klasnom sukobu (klasnoj borbi), Veber je u društvu video mnoštvo potencijalno konfliktnih segmenata: mnoštvo različitih društvenih grupa, klasa, slojeva i političkih partija; mnoštvo različitih interesa i perspektiva koje čine društveni svet. Ne samo da postoje različite sfere društva koje žive paralelno jedna pored druge, već postoji stalna borba za dominaciju unutar svake sfere i između različitih društvenih sfera. Tako je, za Vebera, kao i za Marksa, ekonomija sfera stalno potencijalnih sukoba i to, kako među klasama, tako i među političkim interesima. Ideje i znanje takođe su podeljene između različitih interesnih grupa. Religija takođe predstavlja potencijalnu sferu sukoba, jer postoje njene sopstvene unutrašnje tenzije, ugrađene u samu organizaciju strukture crkve.

Kako će detaljnije obrazloženje Veberovih ideja društvene strukture i društvene stratifikacije biti izloženo u delu o društvenoj stratifikaciji, ovde ćemo još samo izneti neka od temeljnih shvatanja Veberove sociologije.

Dakle, društvo je, po Veberu, multidimenzionalno i dinamično, a osnovna sociološka kategorija u proučavanju ove multidimenzionalnosti i dinamike jeste društvena akcija ili, kako to Veber naziva – *društveno delanje*. S obzirom na njegov nominalistički pristup, društveno delanje je kategorija međusobnog odnošenja mnoštva pojedinaca. Društveno delanje Veber definiše kao *smislaono orijentisano ponašanje prema očekivanom ponašanju drugih* (Veber, 1976: 15). Pri tome, naše procene očekivanih ponašanja drugih počivaju na *razumevanju unutrašnjih, subjektivnih značenja* koja pojedinci pridaju situacijama ili objektima.

Po Veberu, postoje četiri idealna tipa društvenog delanja:

- 1) ciljno-racionalno;
- 2) vrednosno-racionalno;
- 3) tradicionalno; i
- 4) afektivno.

Ciljno-racionalno delanje – to je tip društvenog delanja koji počiva na jasnom sagledavanju raspoloživih sredstava za postizanje postavljenih ciljeva. Tipičan primer ovakvog društvenog delanja je ekonomsko delanje, ekonomska kalkulacija.

Vrednosno-racionalno delanje – to je tip društvenog delanja koji počiva na veri u neki etički, estetski, religijski ili neki drugi vrednosni sistem, nezavisno od uspeha, odnosno ostvarivanja ciljeva i bez obzira na moguće posledice.

Tradicionalno delanje – to je tip društvenog delanja koji počiva na ustaljenim navikama, pri čemu se ne pita zašto su postavljeni određeni ciljevi, niti zašto su odabrana određena sredstva, već se dela po tradicionalnom ustaljenom obrascu.

Afektivno delanje – to je tip društvenog delanja koji počiva na aktuelnim duševnim stanjima, naročito emocionalnim.

Posebno važan deo Veberove sociološke teorije predstavljaju pitanja društvene moći, vlasti i birokratije. Ali, o ovim aspektima Veberove sociologije biće reči u poglavljima koja se bave ovim pitanjima (moć, vlast i socijalna kontrola).

Sociologija Georga Zimela

Pored Maksa Vebera, Emila Dirkema i Karla Marksa, Georg Zimel predstavlja svakako jednog od najuticajnijih sociologa iz njenog klasičnog perioda. Stasavajući u nemačkoj duhovnoj tradiciji toga vremena, Zimel je dao značajan doprinos proučavanju društva, posebno se zanimajući za proučavanje *društvenih sukoba*.

Iako tokom života nije bio poznat van granica svoje zemlje, i iako je stvarao, može se reći, na marginama tadašnjeg akademskog života, njegova sociologija je postala veoma uticajna posle njegove smrti.

Područja Zimelovog interesovanja su bila raznolika, a među najvažnije teme treba ubrojati filozofiju novca, sociologiju društvenih sukoba, sociologiju konkurencije, proučavanje društvene diferencijacije i duhovnog života u velikim gradovima (metropolama), proučavanje kulture moderniteta i tragičnu viziju ljudske kulture. Od ovih tema izdvojicemo samo one koje Zimel legitimisuje kao pripadnika konfliktna tradicije u sociologiji.

Kao i Maks Veber, Zimel je smatrao da je moderni svet, za razliku od predmodernog, pluralističkog i multidimenzionalnog karaktera, što znači da ljudi žive u *veoma različitim socijalnim i kulturnim krugovima ili miljeima* (Kivisto, 1998: 127). S obzirom na ovaj pluralizam i raznovrsnost, Zimel je pretpostavljao i postojanje društvenih sukoba. Ali za razliku od Marksa, za koga su društveni (klasni) sukobi pokretači istorije i društvenog razvoja, Zimel je društvene sukobe posmatrao kao one procese koji ne mogu da doprinesu značajnim društvenim promenama. Štaviše, on

je svoje shvatanje društvenih sukoba izgradio u suprotnosti sa marksizmom. Društveni sukobi su, u tom smislu, za Zimela, samo jedan od oblika strukturalnih relacija u društvu. Takođe, za razliku od marksizma koji priželjkuje društvene sukobe kao mogućnost za istorijska ishodišta, Zimel kaže: „Zbog raskola i borbi naša je vrsta doživela toliko patnje i bede da se mogao pojaviti ideal *pax hominibus* kao ideal dovršenja ljudske suštine“ (Simmel, 2001: 113). No, na drugom mestu Zimel društvene sukobe ne doživljava tako dramatično: „Društvu treba neki kvantitativni odnos harmonije i disharmonije, asocijacije i konkurencije, naklonosti i odbojnosti da bi se došlo do nekog određenog oblika. Ti raskoli nikako nisu puka sociološka pasiva, negativne instancije, tako da bi se definitivna, zbiljska istorija događala samo zbog drugih, pozitivnih društvenih sila... To je uobičajeno shvatanje površno“ (isto: 114). Kako veoma različiti ljudi, iz različitih položaja u društvenoj strukturi, teže ostvarivanju svojih ciljeva, to ih neminovno vodi do međusobnih sukoba u ostvarivanju interesa. To ne mora, opet treba naglasiti, imati jedino negativne posledice. Konkurencija, kao oblik borbe i sukoba, ima više pozitivnih posledica, tako da se uopšteno i sami društveni sukobi, kod Zimela, trebaju posmatrati kao procesi koji vrlo često vode ka *podruštvljavanju* – komunikaciji i razmeni različitih vrednosti u samim sukobima ili kao posledica sukoba.

Sociologija društvenih sukoba Luisa Kozera

Jasno mesto Luisa Kozera u sistemu socioloških teorija nije lako odrediti. S jedne strane, on je nesumnjivo pripadao konfliktnoj tradiciji u sociologiji, dok, s druge strane, njegova sociologija pripada i funkcionalizmu. Ipak, delo po kome je ostao zapažen – *Funkcije društvenih sukoba* – kao i njegov politički angažman u levom, socijalističkom krilu, s pravom ga legitimišu kao pripadnika konfliktne teorijske tradicije u sociologiji.

Stasavajući od početka Drugog svetskog rata u atmosferi evropske, pre svega nemačke sociološke tradicije, Kozer se rano zainteresovao za sociologiju društvenih sukoba Georga Zimela. Može se reći da je upravo Kozer jedan od najzaslužnijih za aktuelizaciju Zimelovih ideja u savremenoj sociologiji. Kao i Zimel, Kozer kreće od pretpostavke da društveni sukobi ne moraju nužno voditi ka negativnim i razornim posledicama. Naime, „Zimel polazi od pretpostavke da su unutrašnje neslaganje i suprotnosti organski povezani sa elementima koji drže grupe zajedno, odakle sledi da potpuno harmonična grupa ne samo da je empirijski nerealna, već je i teorijski nemoguća, jer predstavlja negaciju životnog procesa“ (L. Kozer, *Funkcije društvenih sukoba*, u: Kuvačić, 1990: 70). Njegovo delo *Funkcije društvenih sukoba*, zapravo, u svoje središte postavlja Zimelovu ideju o

društvenim sukobima kao oblicima *podruštvljavanja*. Kozer društvene sukobe definiše na sledeći način: „sukobi su borba oko vrednosti i zahteva za oskudnim položajima, moći i resursima, u kojoj su ciljevi protivnika da neutrališu, povrede ili unište svoje suparnike (Kozer, 2007: 14).

Luis Kozer je posebnu pažnju posvetio unutrašnjim društvenim sukobima. Po njemu, postoje *dve vrste unutrašnjih društvenih sukoba*:

- 1) unutrašnji društveni sukobi, koji se odnose na ciljeve, vrednosti i interese, a koji nisu suprotni osnovnim principima na kojima se zasnivaju grupni odnosi; i
- 2) unutrašnji sukobi, u kojima suprotstavljene strane ne dele iste osnovne vrednosti i interese na kojima počiva legitimnost društvenog sistema, te ovi sukobi, za razliku od prvih, prete ugrožavanju stabilnosti društvenog sistema.

Posebnu pažnju Kozer je skrenuo na sukobe između nekada bliskih pojedinaca ili društvenih grupa. Po njemu, intenzitet sukoba varira u odnosu na stepen *bliskosti*. Što su pojedinci ili društvene grupe bliže ili sličnije jedne drugima moguće je očekivati intenzivniji sukob među njima. Za razliku od unutrašnjih društvenih sukoba, spoljašnji društveni sukobi, ili sukobi između različitih i udaljenih društvenih grupa, mnogo su manje intenzivni. Ovakvi sukobi, čak, imaju i svoje veoma široke pozitivne posledice. Na primer, povećan stepen integracije, odnosno grupne povezanosti, kada se grupe nađu u sukobu, ili poništavanje pojedinačnih unutargrupnih sukoba da bi se pripadnici neke društvene grupe kohezivnije suprotstavili nekoj drugoj društvenoj grupi. Ove Kozerove ideje, koje su utemeljene na revitalizaciji Zimelovih shvatanja, prerasle su u „modernu istraživačku školu društvenih konflikata“ (Collins, 1994: 117), to jest savremenu teorijsku tradiciju društvenih konflikata u sociologiji.

Ralf Darendorf: savremena teorija klasa i klasnih sukoba u industrijskom društvu

Gotovo u isto vreme kada i Kozerova teorija o funkcijama društvenih sukoba, pojavila se i Darendorfova o klasama i klasnim sukobima u industrijskom društvu. Njegovo delo *Klase – klasni konflikti u industrijskom društvu* je tokom šezdesetih godina (delo se pojavilo 1959. godine) dvadesetog veka obnovilo i preformulisalo neka osnovna shvatanja društvenih sukoba, postavljena još u marksizmu.

U pokušaju da sintetiše Marksova i Veberova shvatanja klasa i klasnih sukoba, Ralf Darendorf klasnu strukturu društva posmatra kao *strukturu profesionalnih položaja* iz kojih proističe mogućnost ili nemogućnost participiranja u vlasti (Crompton, 1993: 34). Odnosno, „klase su zasnovane na razlikama u (posedovanju) legitimnih moći [vlasti, *prim. D. M.*] koje su povezane sa određenim pozicijama, to jest na strukturi društvenih uloga i njihovom očekivanom autoritetu“ (*isto*: 38). Unutardruštvena dinamika, koja može da se pretvori u sukob, stoga ima pokretačku snagu: „Smisao i posledica društvenih sukoba je, dakle, u tome da podstiču menjanje globalnih društava i njihovih delova, pri čemu oni mogu doprinositi i očuvanju sistema“ (Tripković, 1992: 285). Mada je svoja shvatanja izgradio većinom na Marksovom uviđanju konfliktnog karaktera industrijskog društva, Darendorf je kritikovao njegov dihotomni klasni model društva (o ovome videti opširnije u delu o društvenoj stratifikaciji), po kome u svakom društvu uvek postoji sukob između dve dominantne klase. Takođe, on je kritikovao Marksovo shvatanje po kojem radnička klasa u kapitalističkom industrijskom društvu nužno postaje sve homogenija. Naime, Ralf Darendorf zapaža da u savremenom industrijskom društvu deluju sve snažniji procesi heterogenizacije radničke klase. Ovi procesi, zasnovani na sve kompleksnijoj tehnici i tehnologiji, stvaraju razlike u ekonomskim nagradama, društvenom položaju i prestižu, te se i sama radnička klasa heterogenizuje i pretvara u hijerarhiju različitih profesionalnih položaja. Tako se kvalifikovani, polukvalifikovani i nekvalifikovani radnici veoma razlikuju po svom profesionalnom položaju i bore se za očuvanje sopstvenih ličnih i profesionalnih interesa. Ove Darendorfove teorijske pretpostavke bile su kasnije potvrđene i čuvenim *Lutonskim istraživanjem*, koje su šezdesetih godina sprovedli britanski sociolozi Džon Goltorp (John Goldthorpe, 1935) i Dejvid Lokvud (David Lockwood) u industrijskom gradu Lutonu u jugoistočnoj Engleskoj. U svojoj studiji *Imučni radnik u društvenoj strukturi* oni su empirijski potvrdili da se umesto procesa homogenizacije radničke klase, koja postaje sve siromašnija, odvija proces *buržuiranja* (ili *džentriifikacije*) radnika, koji prati i proces heterogenizacije, te su razlike u okviru radničke klase u savremenom industrijskom sistemu, zapravo, razlike koje proističu iz različitih uloga i položaja koji se u ekonomskom smislu različito nagrađuju.

Obnovivši i redefinišući klasičnu konfliktnu tradiciju u sociologiji, zacrtanu još sa Marksom, Ralf Darendorf je otvorio put za mnoga savremena preispitivanja i istraživanja klasa, klasne strukture i klasnih sukoba u savremenim industrijskim društvima.

Dirkemovska tradicija u sociologiji

Dirkemovska teorijska tradicija u sociologiji, nazvana po Emilu Dirkemu, po mnogima predstavlja najznačajniju teorijsku tradiciju sociologije klasičnog, ali i savremenog perioda. Iako starija od samog Dirkema, ova tradicija s pravom nosi njegovo ime. Ova tradicija predstavlja ključnu prekretnicu u istorijskom razvoju socioloških ideja, kako po svojoj originalnosti, tako i po širini i raznovrsnosti tema. Kao što je rečeno, u ovu se tradiciju mogu svrstati, po mišljenju Kolinsa, mnogo stariji teoretičari nego što je sâm Dirkem. Tako, na primer, dirkemovskoj tradiciji pripadaju i Sen-Simon (98 godina stariji od Dirkema!), Ogist Kont i Herbert Spenser (Herbert Spencer, 1820–1903), pa čak i Monteskje (Charles Louis Montesquieu, 1689–1755). Kako je o Sen-Simonu i Ogistu Kontu – kao osnivačima sociologije – već bilo reči, izlaganje ove sociološke tradicije će početi sa samim Emilom Dirkemom, odnosno, ova će sociološka tradicija biti izložena kroz njena dva teorijska krila: *makro* i *mikro*. Makroteorijskom krilu pripadali su, po Kolinsu: Emil Dirkem i funkcionalizam Talkota Parsonsa i Roberta Mertona (Robert King Merton, 1910–2003). Mikroteorijskom krilu pripadali su, s jedne strane, De Mestar (Joseph de Maistre, 1753–1821) i De Bonal (Luis de Bonald, 1754–1840), kao stariji konzervativni teoretičari, a, s druge strane, antropološka mikroteorijska škola (francusko, dirkemovsko antropološko krilo) na čelu sa Marselom Mosom (Marcel Mauss, 1872–1950) i britanska antropološka orijentacija Redklif-Brauna (Alfred Reginald Radcliffe-Brown, 1881–1955). Ovde su uvršteni samo najvažniji predstavnici ove sociološke tradicije, dok mnoge druge teoretičare na ovom mestu nećemo obrađivati.

Sociologija Emila Dirkema

Većina savremenih sociologa će se složiti u tome da sociologija Emila Dirkema zauzima sasvim posebno mesto u istorijskom razvoju celokupne sociologije. Ovaj široki prećutni konsenzus počiva na neospornom Dirkemovom doprinosu u konstrukciji sociološkog identiteta, koji je osnovna matrica savremene sociologije sve do danas. Njegova sociologija neposredna je refleksija svih tranzicijskih problema sa kojima se suočilo moderno društvo i društvena nauka na prelazu vekova, tokom konačne artikulacije jedne epohe. Za razliku od ostalih sociologa, njegovih savremenika, Dirkem je bio, ako se tako može reći, prvi pravi sociolog, posvećen do kraja naporima da sociologija uobliči svoj naučni identitet i

društveni značaj. U razvojnoj istorijskoj liniji sociologije, od Kontovog do Dirkemovog pozitivizma i kasnijeg funkcionalizma, postoji nemali diskontinuitet. Dok se kod Konta primećivala velika doza bojazni od moguće restauracije starog režima, kao i kod većine ranih pozitivista koji su iščekivali utopijsko ostvarenje budućeg konačnog, pozitivnog stepena u istorijskom hođu društva, Dirkemova sociologija je suočena sa strukturalnim problemima već jasno profilisanog industrijskog kapitalističkog društva. Značajni diskontinuitet se javio i u Dirkemovom odbacivanju pozitivističko-kontovskog varijeteta teleološkog evolucionizma. Naime, Dirkem nije bio utopijski socijalni filozof, opterećen istoricističkim i teleološkim konceptima konačnih ishodišta. Dirkem i dirkemovska sociologija, kao i vreme u kome je nastajala, nisu mogli da čekaju nekakvu konačnu evolucionu etapu, bilo da je ona komunizam, socijalizam ili neka druga konačna faza. U tom smislu, Dirkemova sociologija je bila fokusirana na autonomiju društvene realnosti, te na sociologiju kao nauku o *sui generis* principima društvene realnosti.

Emil Dirkem je rođen u Epinalu, u istočnoj lorenskoj oblasti Francuske, u rabinskoj porodici. U osamnaestoj godini odlazi na školovanje u Pariz (na *Ecole Normale Supérieure*). Tu se počeo zanimati za Kantovu filozofiju, pod uticajima francuskih neokantovaca Emila Butrua (Emile Boutroux, 1845–1921) i Oktavija Amelina (Octave Hamelin, 1856–1907). U interpretaciji Dirkemove sociologije ovi se uticaji često zanemaruju, a prenaplašavaju se uticaji Kontovog pozitivizma i biologizma i organicizma Herberta Spensera. Međutim, ovi neokantovski, idealistički i metafizički uticaji ostavili su trajan pečat na Dirkemovu sociologiju (Tekiner, 2002). Godine 1887. Dirkem je dobio mesto profesora društvenih nauka i pedagogije na Univerzitetu u Bordou, a potom, 1902. godine, mesto profesora na Sorboni.

Tokom svoje intelektualne i bogate akademske karijere, Dirkem je napisao nekoliko važnih dela: *O podeli društvenog rada* (1893); *Pravila sociološke metode* (1895); *Samoubistvo* (1897); *Elementarni oblici religijskog života* (1912). Pokrenuo je 1898. godine, i do smrti – 1917. godine – uređivao sa Marselom Mosom, najstariji sociološki časopis *Sociološki godišnjak* (*l'Année Sociologique*). Sa svojim najbližim saradnikom i rođakom Marselom Mosom objavio je 1903. godine i jedan od najpoznatijih antropoloških članaka na svetu „Primitivna klasifikacija“ („De quelques formes de classification – contribution à l'étude des représentations collectives“, *Année Sociologique*, 6, 1903). Iza sebe, Dirkem ne samo da je ostavio bogatu i značajnu bibliografsku građu, te utemeljio sociologiju kao akademsku disciplinu, već je stvorio i prvu pravu sociološku školu sa nizom značajnih saradnika koji su sebe nazivali *dirkemovcima* i *sociolozima*. U one koji su sebe s pravom nazivali dirkemovcima spadaju: Marsel Mos; Pol Foko-

ne (Paul Fauconnet, 1874–1938); Anri Iber (Henri Hubert, 1872–1927); Moris Albvaks (Maurice Halbwachs, 1877–1945) i drugi. Emil Dirkem je umro 15. novembra 1917. godine, slomljen pogibijom sina Andrea Dirkema (Andre Durkheim), koji je 1916. godine poginuo u Prvom svetskom ratu.

Bez obzira na idealističke uticaje neokantovske filozofije, Dirkem je sociologiju shvatao kao nauku, a ne kao vrstu filozofije. Kako kaže Randal Kolins: „On je bio najviše naučnik od svih velikih sociologa“ (Collins, 1994: 183). Za njega nije bilo dileme oko identiteta same sociologije. Sociologija je nauka koja treba da se služi *pozitivnim* metodama, istovremeno tragajući za *uzročnim* činiocima u društvu, kao i za funkcijama, odnosno *ulogama* društvenih pojava. Tako Dirkem i definiše sociologiju kao *nauku o društvenim institucijama, njihovoj genezi i funkcionisanju*. Pod društvenim institucijama on je podrazumevao *sve načine delanja, mišljenja i osećanja koje pojedinci nalaze unapred ustanovljene u obliku društvene svesti* (Dirkem, 1972: 119). Kolektivna svest ima za pojedince *spoljašnji karakter i moć prinude na osnovu koje mu se nameće* (Dirkem, 1963: 23). Da bi se društvo i društvene institucije mogle proučavati na objektivnan način, metod sociološkog proučavanja mora posmatrati *sve društvene činjenice kao stvari*. U delu *Pravila sociološke metode* Dirkem navodi da „prvo i najosnovnije pravilo da se društvene činjenice posmatraju kao stvari“ (*isto*: 31), a „stvar je sve ono što je dato, sve ono što se pokazuje, ili, bolje reći, nameće posmatraču. Postupajući sa pojavama kao sa stvarima znači postupati s njima kao sa podacima koji čine polaznu tačku nauke“ (*isto*: 40).

Što se tiče Dirkemovog shvatanja društva, ono je, po njemu, potpuno samosvojno područje, zasebna realnost, koja se *ne može svesti na individualnu psihologiju*, pa čak ni na ukupan zbir individualnih psiha. Društvo je nezavisno područje u kojem vladaju posebni zakoni – entitet *sui generis*. U ovom se Dirkemovom shvatanju istovremeno susreću njegovo protivljenje (anarhičnon) *individualizmu* i zahtev za društvenim poretkom (kao kontinuiranim *poretkom institucija*) i *integracijom*, to jest *solidarnošću*. Ovo se može smatrati i osnovnim ključem Dirkemovog shvatanja društva. Tako se društvo, po njemu, sastoji iz dva dela: *idejnog jezgra* i *morfološke strukture*. Idejno jezgro je, u stvari, kolektivna svest nekog društva, koja se sastoji od zajedničkih, kolektivnih predstava, a ova se opet sastoje od *ideja* i *normi*. Morfološka struktura se sastoji od *dinamičke* ili *moralne gustine* (stepena integracije, povezanosti) i od *materijalne gustine* koja se odnosi na kvantitativne aspekte društva.

Verovatno najznačajniji deo kojim je Dirkem zadužio čitavu sociologiju jeste njegovo razlikovanje *dva tipa solidarnosti* ili povezanosti u društvu:

- 1) *mehaničke solidarnosti*; i
- 2) *organske solidarnosti*.

Mehanička solidarnost predstavlja vrstu unutrašnje društvene povezanosti, koja se zasniva na *sličnostima* među pojedincima. To je tip solidarnosti koji je karakterističan za društva u kojima je *slabo razvijena podela rada*; gde nema velikih diferencijacija između pojedinaca i društvenih grupa, na osnovu svoje sličnosti po društvenim položajima i društvenim ulogama u društvenoj strukturi, svaki pojedinac može lako biti zamenjen drugim. Tip kazne koji je karakterističan za mehaničku solidarnost je osveta a tip prava je represivan. U istorijskom i strukturalnom pogledu ovaj tip solidarnosti najviše odgovara „primitivnim“ ili arhajskim društvima.

Organska solidarnost predstavlja tip unutrašnje povezanosti društva koji počiva na *razvijenoj podeli rada*. Za razliku od društava mehaničke solidarnosti, ovaj tip solidarnosti je proistekao na osnovu *razlika* a ne sličnosti. U objašnjavanju ovog tipa društvene solidarnosti dolazi do izražaja i Dirkegov *organicistički pristup*. Naime, ovaj tip društvene solidarnosti Dirkegov upoređuje sa biološkim organizmom čiju strukturu čine međusobno povezani i usklađeni, ali po svojim funkcijama različiti organi. Po ovoj analogiji, savremena društva sa razvijenom podelom rada strukturirana su na osnovu povezanosti različitih delova koji obavljaju različite funkcije, to jest uloge (kulturne, političke, privredne). Ovom tipu društvene solidarnosti odgovara, po Dirkevu, restitutivni oblik sankcija – onaj koji teži uspostavljanju prethodnog stanja (Dirkem, 1972: 145).

Mehanička i organska društvena solidarnosti nisu samo istorijski i strukturalni tipovi društava i načini na koji su elementi nekog društva povezani u celinu, već su to za Dirkeva istovremeno i moralne kategorije. Jer, onog trenutka kada se raspada solidarnost i integracija, raspada se i moralna struktura nekog društva (moralna gustina), bez obzira na to o kom se tipu solidarnosti radi, mehaničkom ili organskom.

Dirkevo delo *Samoubistvo* predstavlja jedan od najuspelijih istraživačkih i metodoloških pokušaja da se na jednom primeru dokažu neke bitne teorijske pretpostavke o društvu kao samosvojnom području koje ima prinudni karakter u odnosu na pojedinca. Takođe, ovo se delo može smatrati, u metodološkom i istraživačkom pogledu, značajnom potvrdom Dirkegovih teorijskih pretpostavki o značaju društvene integracije i solidarnosti.

U ovom delu Dirkevo prvo potpuno odstranjuje dotadašnja shvatanja o samoubistvu kao neposrednoj posledici psihičkih, kliničko-patoloških,

geografskih, klimatskih i rasno-etničkih faktora. Iako je svako samoubistvo duboko intimni čin – *najindividualnije delanje* – „čin pojedinca koji pogađa samo pojedinca“ (Dirkem, 1997: 37), ono je, zapravo, presudno društvena činjenica. Moguće je navesti nekoliko osnovnih razloga zašto je Dirke u *prvoj i jedinjoj* empirijskoj zasnovanoj sociološkoj studiji (Pickering and Welford, 2000: 13) izabrao upravo samoubistvo kao glavnu temu. Na prvom mestu, samoubistvo je predstavljalo ozbiljan moralni i društveni problem, a Dirke je bio zainteresovan za načine na koje sociologija može da postane nauka koja može da doprinese rešavanju konkretnih društvenih problema. Isticanje važnosti samoubistva kao društvene pojave bilo je značajno za uspostavljanje jasne granice između psihičkog i socijalnog, da bi se time obezbedio naučni i akademski status same sociologije. Na trećem mestu, proučavanje samoubistva je vodilo Dirke do potvrđivanja nekih njegovih najdubljih ličnih i teorijskih pretpostavki, kao što je *opasnost savremenog individualizma* (Kivisto, 1998: 98). Četvrto, samoubistvo je pojava koja je u suprotnosti sa društvenom solidarnošću i integracijom. Sam Dirke definiše samoubistvo kao „svaki smrtni slučaj koji, posredno ili neposredno, proističe iz jednog pozitivnog ili negativnog čina, koji je izvršila sama žrtva znajući da taj čin mora dovesti do tog rezultata“ (Dirkem, 1997: 35).

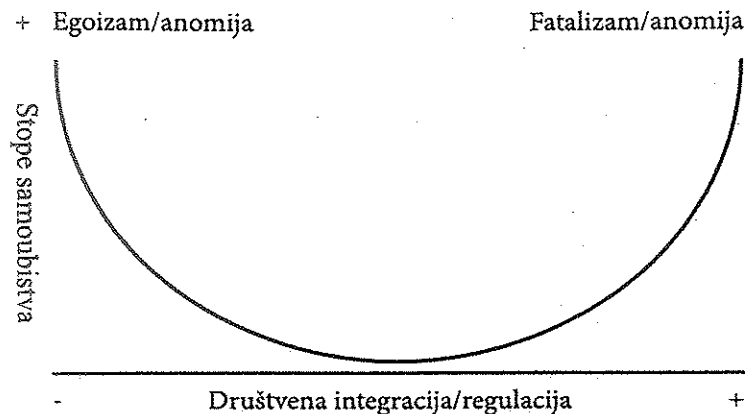
Koristeći obimnu statističku građu (tzv. *moralna statistika*), Dirke je zaključio da je „svako društvo predodređeno da da određen broj dobrovoljnih smrti“ (*isto*: 46), odnosno, da su stope samoubistva u datom društvu iz godine u godinu relativno stabilne i da se ravnomerno menjaju. Po Dirkevu, postoje tri osnovne vrste samoubistva:

- 1) *egoističko*;
- 2) *altruističko*; i
- 3) *anomičko*.

Egoističko samoubistvo predstavlja onu vrstu samoubistva u kojoj je individualizam toliko snažno izražen da na pojedinca više ne deluju nikakve društveno-integrativne snage ili oblici solidarnosti.

Altruističko samoubistvo predstavlja onu vrstu samoubistva u kojoj je stepen i intenzitet društvene solidarnosti i integracije suviše izražen, pa se svaki čin samoubistva preduzima u ime zajednice ili društva.

Anomičko samoubistvo predstavlja onu vrstu samoubistva koja je izražena u periodima velikih društvenih kriza, a najčešće dubokih i dugotrajnih ekonomskih kriza.

Dirkem je zaključio da je pojava samoubistva obrnuto srazmerna stepenu društvene integracije i regulacije. Što je veći stepen integracije i solidarnosti, manje su stope samoubistva i obrnuto. Pri tome, prerregulacija i integracija koje potiskuju svaki individualizam takođe dovode do samoubistva (altruističkog). Da bi dokazao ovu pretpostavku o obrnuto srazmernom odnosu samoubistva i društvene integracije, Dirkem navodi nekoliko zanimljivih primera. Koristeći statističke izvore, zapazio je da se od tri velike religijske zajednice najviše ubijaju protestanti, zatim katolici, pa Jevreji; više se ubijaju neoženjeni muškarci i neudate žene nego obrnuto; više se ubijaju pripadnici tzv. slobodnih profesija nego radnici, seljaci ili administrativno osoblje; više se ubijaju osobe koje nemaju nego one koje imaju decu. Ovo Dirkemovo delo pokazalo je kako je moguće na najbolji način koristiti statističke izvore u istraživanju i kako se koristi uporedni metod. Takođe, ovim je delom potvrđeno da sociologija zaslužuje naučni status u metodološkom i istraživačkom pogledu.

Proučavanje religije zauzima veoma značajno mesto u Dirkemovoj sociologiji. U poslednjim godinama svog rada Dirkem je sve veću pažnju poklanjao proučavanju religije i antropologije. U svom delu *Elementarni oblici religijskog života* Dirkem se posebno interesovao za pitanja „primitivnih“, arhajskih religija, odnosno za *totemizam* australijskih domorodaca. Ovo delo ne samo da je predstavljalo značajno dostignuće u socijalnoj antropologiji, već je činilo osnovu za izgradnju posebne sociološke discipline – *sociologije religije*. Dirkemovo interesovanje za religiju proističe iz pretpostavke da upravo religija ima veoma veliku integrativnu funkciju u društvu, povezujući pojedince u moralnom, socijalnom, idejnom, emocionalnom ili voljnom planu.

Za razliku od brojnih prethodnih pokušaja da se religija definiše tako da obuhvati sve one raznolikosti religijskih tipova i religijskog života i iskustva, a koje su se često svodile na jednostrano „verovanje u boga“, Dirkem smatra da „sva poznata religijska verovanja, bilo prosta ili složena, pokazuju jedno isto zajedničko obeležje: pretpostavljaju klasifikaciju... na dva područja – od kojih jedno obuhvata sve što je svet, a drugo sve što je profano“ (Dirkem, 1982: 35). Ova podela na *sveto* i *profano* je, po Dirkemu, distinktivna crta svih religija. Kao izrazito kolektivna, zajednička društvena činjenica, u kojoj kolektivna svest najviše dolazi do izražaja, religija je za njega od *crkve*, koju Dirkem izjednačava sa *moralnom zajednicom*. Tako konačna definicija religije, po Dirkemu, glasi: „Religija je čvrsto povezan sistem verovanja i običaja koji se odnose na svete, to jest izdvojene i zabranjene stvari, naime sistem verovanja i običaja koji sve svoje pristalice sjedinjuje u istu moralnu zajednicu zvanu crkva“ (isto: 44). Ako je Dirkem koristio samoubistvo kao primer opasnosti po integraciju u društvu, onda je religija tipičan primer za čvrstinu integraciju.

Ovim su date elementarne karakteristike Dirkemovog shvatanja društva i sociologije. Sada ćemo ukratko posvetiti pažnju jednom od najvažnijih neposrednih nastavljača Dirkemove sociologije i antropologije – Marselu Mosu – a potom ćemo preći na funkcionalističku tradiciju Talkota Parsonsa i Roberta Mertona.

Marsel Mos

Marsel Mos je, kao i Dirkem, rođen u Epinalu. Studirao je filozofiju na Univerzitetu u Bordou, i iako nikada nije stekao akademska zvanja, njegova istraživanja u oblasti istorije, etnologije, socijalne antropologije i sociologije postala su klasična dela. Njegovo strastveno interesovanje za antropologiju i etnologiju datira od boravka u Engleskoj između 1897. i 1898. godine, gde se upoznao sa Edvardom Tejlorom (Edward Burnet Tylor, 1832–1917), jednim od najvećih britanskih kulturnih antropologa i utemeljivača antropologije kao nauke. Mos je na Univerzitetu u Parizu predavao hindu i budističku filozofiju u periodu od 1900. do 1902. godine. Ova predavačka karijera i interesovanje za religiju Marsela Mosa su dovela i na mesto šefa Katedre za istoriju i religiju primitivnih naroda, što je trajalo do 1930. godine. Konačno, 1939. godine primljen je za predavača na najprestižnijoj francuskoj obrazovnoj instituciji Kolež de Fransu (Collège de France).

Zajedno sa Emilom Dirkemom, Mos je pokrenuo časopis *Sociološki godišnjak* i intenzivno radio na njegovom uređivanju od 1893. do izbijanja Prvog svetskog rata 1914. godine, kada časopis privremeno prestaje

da izlazi. Intenzivni uređivački i redaktorski angažman oko *Sociološkog godišnjaka* (Mos je po mnogima bio *duša Godišnjaka*) nije dozvolio da Marsel Mos za života objavi nijedno svoje samostalno delo. Njegovi brojni članci i studije uglavnom se nalaze u *Sociološkim godišnjacima* i brojnim predavanjima koje je pripremao za Kolež de Frans. No Mosova bliska saradnja sa Dirkemom proslavila ga je studijom *Primitivna klasifikacija* (1903), a saradnja sa Anrijem Iberom rezultirala je brojnim zajedničkim člancima iz oblasti antropologije posvećenim magiji i žrtvovanju, na primer *Priroda i funkcija žrtvovanja* (1899). U njegove najpoznatije studije se mogu ubrojati: *Ogled o daru: oblik i smisao razmene u arhaičnim društvima*; *Skica za opštu teoriju magije*; *Ogled o sezonskim menama u eskimskim društvima* i zbirka studija *Sociologija i antropologija* (Mos, 1982). Pored brojnih zanimljivih članaka iz antropologije, koji su proširili vidike o drugim kulturama i njihovim običajima i načinu života, Mos je sociologiju i društvene nauke ponajviše zadužio pojmom *totalne društvene činjenice* – društva shvaćenog kao celovit, integrisan sistem mnoštva faktora (ekonomskih, kulturnih, političkih i društvenih).

Funkcionalizam u sociologiji kao deo dirkemovske tradicije

Većina studija koje su posvećene proučavanju funkcionalizma u sociologiji ovu značajnu orijentaciju posmatra kao relativno nezavisnu celinu. Međutim, funkcionalizam svoje duboke i neosporne korene ima u ranom sociološkom funkcionalizmu Emila Dirkega, te se s pravom može posmatrati kao legitimni naslednik ove dirkemovske sociološke tradicije. Takođe, neosporno je da je i Dirkemov i Parsonsov funkcionalizam „najlegitimniji naslednik socijalnog pozitivizma devetnaestog veka“ (Gouldner, 1970: 144). Rendal Kolins smatra da su najznačajniji nastavljači dirkemovske sociološke tradicije, u svakom slučaju, bili teoretičari funkcionalizma Robert Merton i Talkot Parsons (Collins, 1994: 198). Oni su dirkemovskom makrokriju dali konačnu teorijsku formu u strukturalfunkcionalizmu. Pre nego što budu izložene osnovne ideje glavnih predstavnika funkcionalizma – Parsonsa i Mertona – biće skicirane opšte pretpostavke funkcionalističke sociologije.

Kao tipična teorija društvene integracije i društvenog sistema, funkcionalizam je u suprotnosti sa konfliktnom tradicijom u sociologiji. Shematski bi se njihove međusobne razlike mogle predstaviti na sledeći način:

Konfliktna tradicija u sociologiji	Funkcionalizam
Društvo je nestabilan sistem	Društvo je stabilan sistem
Mnogi značajni segmenti društvenog sistema su neintegrisani	Svi delovi društvenog sistema su manje ili više čvrsto integrisani
Neki delovi društvenog sistema su usmereni ka dezintegraciji sistema	Svaki deo društvenog sistema ima jasne funkcije (uloge) koje doprinose integraciji
S obzirom da su klase u svakom društvu međusobno suprotstavljene, nema konsenzusa o zajedničkim vrednostima i normama	Društveni sistem funkcioniše na osnovu konsenzusa o temeljnim vrednostima i normama upravo na osnovu razlika i nejednakosti
Svako odstupanje nekog dela društvenog sistema od svojih funkcija je poželjno	Svako odstupanje bilo kog dela društvenog sistema od svojih funkcija je patologija

Funkcionalizam se može smatrati tipičnom američkom sociološkom teorijom, koja je pedesetih godina dvadesetog veka postala dominantna. Mnogi su kritičari funkcionalizma, među kojima, svakako, treba pomenuti Rajta Milsa i Alvina Guldnera, upozoravali da se čitava američka sociologija sve više izjednačava sa samom funkcionalističkom teorijom. Biti sociolog u Americi tokom pedesetih i šezdesetih godina vrlo često je značilo biti funkcionalista.

Na razvoj američkog funkcionalizma znatan uticaj su izvršili i kulturni antropolozi Bronislav Malinovski (Bronislaw Kaspar Malinowski, 1884–1942) i britanski antropolog Redklif-Braun. No, bez obzira na to da li se radi o proučavanju arhaičnih društava kao u slučaju antropologije ili savremenih industrijskih društava, jedan od centralnih pojmova u funkcionalizmu je, svakako, pojam *funkcije*, odnosno uloge (njenog doprinosa) koju neka društvena pojava vrši u okviru društvenog sistema. Te uloge su u prvom redu integrativnog karaktera, što znači da povezuju različitosti u jedinstvenu strukturu kao celinu. Drugim rečima, funkcije su doprinosi nekog dela u održavanju strukture. Pojam *strukture* je, otuda, takođe presudan za funkcionalizam, jer struktura predstavlja način na koji su elementi – sa svojim različitim funkcijama – povezani u jedinstvenu celinu – totalitet – koja funkcioniše. Za pojam strukture su, po psihologu Žanu Pjažeu (Jean Piaget, 1896–1980), bitna tri principa: 1) totalitet ili celina; 2) autoregulacija; i 3) transformacija (Pjaže, 1978: 17–27). Princip *totaliteta* je istovremeno i filozofski i metodološki princip, koji se, s jedne strane, odnosi na samu ideju celine (ili *geštalta*) koja treba da upućuje na zatvoreni sistem elemenata, dok, s druge strane, celina u metodološkom delu zna-

či objašnjavati celinom delove, a ne obrnuto. Princip *autoreglativnosti* se odnosi na samoodrživost i autarhičnost (samodovoljnost) nekog sistema čije promene i regulacije važe samo unutar date strukture elemenata i njihovih odnosa. Princip *transformacije* je dugo vremena bio isključen iz poimanja strukture, jer ono što je suprotno strukturi jeste razvoj koji nužno podrazumeva transformacije. Međutim, upravo je Pjaže bio zaslužan što je ovaj princip uveden da bi se označila mogućnost strukturalnih razvoja ili unutrašnjih diferencijacija funkcija unutar nekog zatvorenog sistema i strukture. Na taj način je ublažen aistorijski i nerazvojni karakter funkcionalizma, odnosno strukturalfunkcionalizma.

Funkcionalizam Talkota Parsonsa

U Sjedinjenim Američkim Državama, gde je doživio svoj najintenzivniji razvoj, funkcionalizam je najtešnje povezan sa imenom Talkota Parsonsa. Tokom pedesetih godina ime Talkota Parsonsa čak je predstavljalo *sinonim za funkcionalizam* (Haralambos, 2002: 1036). Parsonsova interesovanja za sociologiju počinju tek na njegovim kasnim godinama studija. U početku je studirao biologiju, ali studijski boravak u Evropi, u Engleskoj, na prestižnoj Londonskoj školi za ekonomiju (London School of Economics), preusmerio je njegova interesovanja na sociologiju. Tu se upoznao sa klasičnim delima evropskih sociologa, pre svega sa Dirkevim i Veberovim. Dirkevim funkcionalizam i Veberova teorija društvenog delanja dali su trajan pečat celokupnoj Parsonsovoj sociologiji. Tokom tridesetih godina dvadesetog veka, pod uticajima Veberove sociologije, Parsons piše svoje prvo značajno delo *Struktura društvene akcije*. Ovo delo, iako značajno za sociologiju, u mnogo čemu je neoriginalno, jer se radi samo o reinterpretacijama Veberove teorije društvenog delanja, koju Parsons zamenjuje pojmom *društvene akcije*. Njegov predloženi sistem socijalne akcije sadrži sledeće ključne elemente:

- 1) akter;
- 2) cilj;
- 3) situacija; i
- 4) normativna orijentacija.

Četvrti element ima, po Parsonsu, i tri svoje posebne karakteristike:

- 1) akcija se uvek odvija u vremenu;
- 2) orijentacija uvek podrazumeva mogućnost greške; i
- 3) referentni okvir je subjektivan.

Zapravo, treći element – *situacija* – ukazuje na objektivnu stranu društvene akcije, dok prvi element – *akter* – upućuje na subjektivnu stranu akcije. Drugi element – *cilj* – je željeno stanje kome se teži.

Godine 1951. Parsons je objavio svoje drugo značajno, verovatno najznačajnije delo – *Društveni sistem*. Od njegovog prvog dela (*Struktura društvene akcije*) do *Društvenog sistema* Parsonsova sociologija je prešla put od teorije akcije do teorije društvenog sistema, odnosno od *voluntarizma* do *determinizma* – u kojem najvažniju ulogu ima ravnoteža i integracija. Osnovno pitanje koje sada sebi postavlja Parsons nije više veberovsko, već dirkevimsko – kako je moguć društveni poredak; kako je moguća ravnoteža i sistem. Odgovor na ovo pitanje Parsons pronalazi u postojanju zajedničkog, kolektivnog vrednosnog sistema (konsenzusa) koji čini društvo integrisanim. To znači da je poredak moguć ukoliko pripadnici društva dele iste vrednosti i norme, kao i zajednički, kolektivni identitet. Iz zajedničkih vrednosti proističu i zajednički ciljevi: „Važnost koju je Parsons pridao vrednosnom konsenzusu navela ga je da tvrdi da je glavni zadatak sociologije analizirati institucionalizaciju obrazaca vrednosnih orijentacija u društvenom sistemu“ (Haralambos 2002: 1037). Onog trenutka kada su vrednosti jednom institucionalizovane, a ljudske akcije regulisane i strukturirane pomoću normativnih mehanizama – rezultat je ravnoteža i društveni sistem. U ovome se veoma jasno vide uticaji funkcionalizma Emila Dirkeva, što daje puni legitimitet u pozicioniranju Parsonsove sociologije u dirkevimsku sociološku tradiciju.

Kako Talkot Parsons nikada nije uspeo da se odvoji od organicističkih, biologističkih i evolucionističkih modela objašnjenja i analogija (studirao je biologiju), njegova teorija ravnoteže društvenog sistema samo je šira primena paradigme evolucionih promena koje podrazumevaju *diferencijaciju* i *adaptaciju*. U tom smislu, tokom svoje evolucije društvo se *izdiferenciralo* na nekoliko podsistema, od kojih se svaki specijalizovao za vršenje određenih funkcija, to jest uloga:

Podsistemi	Funkcije
Društveni sistem – primarni podsistem u sistemu ljudskih delanja	Integracija
Sistem kulture	Očuvanje najviših vladajućih obrazaca
Sistem osobe	Postizanje ciljeva u odnosu na okruženje
Bihevioralni organizam	Adaptacija

Iz ove sheme se vidi da za Parsonsa društvo i društveni sistem nisu sinonimi: „Društvo je onaj tip društvenog sistema... koji postiže najveći stepen samodovoljnosti kao sistem u odnosu na svoja okruženja“ (Parsons, 1988: 26). Društveni sistem se sastoji od „međudelovanja ljudskih jedinki“ (isto: 24). Zbog ovakvih shvatanja Parsonsova sociologija se često naziva i *sistemskom teorijom*. Konačni izraz Parsonsove sociologije se takođe često i s pravom naziva *strukturalfunkcionalizam*. Brojne mane Parsonsove sociološke teorije, to jest onog njenog sistemskog dela, pokušali su da koriguju njegovi sledbenici.

Robert Merton

Svakako najuspešniji i najznačajniji pokušaji redefinisavanja Parsonsovog strukturalfunkcionalizma, u okviru samog funkcionalističkog krila, pripadaju Robertu Mertonu. Od tridesetih godina dvadesetog veka Univerzitet u Harvardu bio je središte američke funkcionalističke sociologije. Upravo te godine provedene na Harvardu (1934–1936) bile su presudne za celokupnu buduću sociološku karijeru Roberta Mertona. Pod mentorstvom dvojice velikana sa Harvarda – Talkota Parsonsa i Pitirima Sorokina (1898–1968) – on je magistrirao, a potom i doktorirao pod mentorstvom Džordža Sartona (George Sarton, 1884–1956).

Mertonovi osnovni naponi bili su usmereni ka kritičkom redefinisavanju nekih osnovnih postulata (Parsonsovog) rigidnog strukturalfunkcionalizma. Jedan od najvažnijih postulata funkcionalizma i funkcionalne analize – *postulat funkcionalnog jedinstva društva* – prvi je doveden u pitanje. Naime, ovaj postulat pretpostavlja da je svaki deo društvenog sistema nužno funkcionalan sa aspekta celine društvenog sistema. To znači da svaki deo društva nužno vodi ravnoteži i harmoniji celokupnog društva. Međutim, Merton smatra da je ovaj postulat, posebno u modernim visokorazvijenim i visokodiferenciranim društvima neodrživ. Uvodeći pojam *disfunkcije* – čime je zadužio savremenu sociologiju – ali ne nužno i sukoba, Merton je pokazao kako, na primer, u savremenim pluralnim društvima mnogi do tada integrativni faktori, kao što je religija (kod Dirke i Parsonsa), mogu imati dezintegrativne funkcije. Odnosno, one mogu da ispolje svoju disfunkcionalnost. Raznovrsne i različite religijske, konfesionalne grupe mogu imati sasvim različite ciljeve, različite vrednosti i norme, te konačno mogu više biti faktori razdvajanja nego spajanja i integracije. Isto važi i za različite političke grupe, kao i za ekonomske i druge interesne grupe. Kritikujući ovaj postulat kroz pojam disfunkcije, Merton je izvršio značajnu reviziju temeljnih funkcionalističkih pretpostavki ne samo u sociologiji, već i u antropologiji. Jer se ova kritika u podjednako

meri odnosi na Parsonsa, ali i na funkcionalističke antropologe Bronislava Malinovskog i Redklif-Brauna (Merton, 1964: 25–30).

Za razliku od Parsonsa, za koga je pitanje ovog postulata i društvene integracije bilo apstraktno teorijsko pitanje, za Roberta Mertona je pitanje društvene integracije empirijski proverljivo i varijabilno pitanje. Intenziteti društvene integracije empirijski variraju od pojave do pojave i od društva do društva, te od epohe do epohe.

Drugi veoma značajan doprinos Roberta Mertona sociologiji predstavlja uvođenje pojmova *latentne* i *manifestne funkcije* (isto: 19–85). Precizirajući dotadašnje veoma široke definicije pojma društvene funkcije, Merton naglašava da ovaj pojam upućuje na *uočljive objektivne posledice*, a ne na unutrašnje subjektivne dispozicije (motive, ciljeve, nakane). Merton je ovim jasno razgraničio objektivne – sociološke – posledice i *subjektivne motive* (isto: 24). Društvene funkcije se, dakle, po Mertonu, mogu podeliti na:

- 1) *manifestne*; i
- 2) *latentne*.

Manifestne funkcije su one objektivne posledice koje doprinose prilagodavanju i adaptaciji sistemu i koje su nameravane i prepoznate od strane učesnika u sistemu.

Latentne funkcije su one koje nisu ni nameravane ni prepoznate od strane učesnika kao objektivne posledice.

Na primer, manifestne funkcije nekog religijskog ili žrtvenog obreda posvećene su bogu ili precima, dok su njihove latentne funkcije povezivanje ljudi. Takođe, manifestna funkcija obreda prizivanja kiše jeste da kiša padne, ali latentne funkcije ovog obreda su zajedničko prevazilaženje krize u kome se neka zajednica našla. Može se opravdano tvrditi da je Mertonov doprinos u razlikovanju manifestnih i latentnih funkcija bio presudan za funkcionalnu analizu u sociologiji. Svaka sociološka – funkcionalna analiza mora pretpostaviti razlikovanje ovih funkcija i iza manifestnih, objektivnih, nameravanih i vidljivih otkrivati one latentne, skrivene i nenameravane, koje su često važnije. Merton je takođe dao i značajan doprinos u proučavanju birokratije, ali će o tome više biti reči o delu koji je posvećen birokratiji.

Mikrointerakcionistička tradicija

Pored funkcionalizma, mikrointerakcionistička tradicija, koja se često naziva i interpretativnom sociologijom, tipična je, i možda jedina originalna američka sociološka tradicija. U funkcionalističkoj teoriji ima mnogo više evropskih uticaja nego u mikrointerakcionizmu. Naravno, mora se napomenuti da ova sociološka tradicija nije u potpunosti samonikla. Kao i ostale tradicije i mikrointerakcionizam ima svoje evropske korene. Oni se nalaze u onoj tradiciji koja se često naziva nemačka romantičarska tradicija i idealizam. Mikrointerakcionizam mnogo toga duguje Kantu, Hegelu, Šopenhaueru (Arthur Schopenhauer, 1788–1860), i Diltaju (Wilhelm Dilthey, 1833–1911). Pored ovih starijih uticaja, razvoj američke mikrointerakcionističke tradicije dodatno je osnažen ratnim migracijama iz Evrope tokom Drugog svetskog rata. Tako je ova američka sociološka tradicija bila obogaćena idejama Alfreda Šica (Alfred Schutz, 1899–1959), emigranta iz Nemačke. S druge strane, američki pragmatizam, na čelu sa Čarlsom Pirsom (Charles Sanders Pierce, 1839–1914) i Džonom Djuiem (John Dewey, 1859–1952) izvršio je dodatni presudni uticaj na formiranje ove tradicije. Izuzimajući ove filozofske predstavnike, glavnim začetnicima mikrointerakcionističke tradicije (a i američke sociologije uopšte) mogu se smatrati Albion Smol (Albion Woodbury Small, 1854–1926), Čarls Kuli (Charles Horton Cooley, 1866–1928) i Vilijam Samner (William Graham Sumner, 1840–1910). Nakon njihovih uticaja u mikrointerakcionističkoj tradiciji su se mogle opaziti *dve struje*. Starija struja *simboličkog interakcionizma*, na čelu sa Herbertom Midom (George Herbert Mead, 1863–1931) i Herbertom Blumerom (1900–1986), i mlada struja *etnometodologije*, na čelu sa Garfinkelom (Herold Garfinkel, 1917), i socijalne dramaturgije, na čelu sa Ervingom Gofmanom (Erving Goffman, 1922–1982). Ovim strujama treba dodati i u Sjedinjenim Američkim Državama veoma uticajnu Čikašku školu (Chicago School of Sociology), na čelu sa Znanjeckim (Florian Witold Znaniecki, 1882–1958) i Vilijamom Tomasom (William Isaac Thomas, 1863–1947), te nešto mlađom generacijom Čikaške škole koja je više bila zainteresovana za urbane fenomene velikih američkih gradova (urbana sociologija), a koju predstavljaju Robert Park (Robert Ezra Park, 1864–1944), Ernest Berdžes (Ernest W. Burdges, 1886–1966), Makenzi (Roderick Mc Kenzie, 1885–1940) i Luis Virt (Louis Wirt, 1897–1952). Ovde će biti izložene samo najvažnije ideje glavnih predstavnika mikrointerakcionističke tradicije u sociologiji.

Čarls Horton Kuli

Sociološka shvatanja Čarlsa Kulija najviše su oblikovana pod uticajem američkog pragmatizma Djuia, sa kojim je Kuli bio kolega na Univerzitetu u Mičigenu (Kuli je bio na novoformiranom Odseku za sociologiju). U svom glavnom delu, *Ljudska priroda i društveni poredak* (1902), prvi put je izneo značajne pretpostavke mikrointerakcionizma i mikrosociologije. Ideje iznete u ovom delu mogle bi se označiti kao *socijalni idealizam* i *fenomenološki empiricizam* (Collins, 1994: 254) – zbog toga što za Kulija društvo ne postoji kao objektivna realnost, već jedino kao subjektivna predstava, imaginacija.

Po Kuliju, osobe kao fizička bića nisu društveno stvarne – ne postoje u društvenom smislu. Da bi postojali u društvenom smislu, mi moramo imati mentalnu predstavu drugih. Njegov sociološki idealizam, u tom smislu, ne pravi razliku između zamišljenih i stvarnih osoba. Međutim, ono po čemu je Kuli ostao najviše zapamćen u sociologiji i drugim društvenim naukama jeste uvođenje pojma *primarnih društvenih grupa*. To su društvene grupe koje se odlikuju bliskim, neposrednim vezama među njihovim članovima, posebno emotivnim vezama i čvrstom solidarnošću. Tipična primarna društvena grupa je porodica. Primarne društvene grupe su ključne za *socijalizaciju* svakog pojedinca, jer, po Kuliju, prenose, stvaraju i neguju društvene ideale.

Džordž Herbert Mid

Mid se, po veoma širokom i opravdanom shvatanju, smatra osnivačem *simboličkog interakcionizma*. Studirao je filozofiju i iako nikada nije stekao doktorat predavao je na Univerzitetu u Čikagu. Na svom studijskom boravku u Evropi pretrpeo je uticaj evropskih socijalnih ideja, a posebno iz oblasti psihologije, i to preko Vunta (Wilhelm Maximilien Wundt, 1832–1920) – osnivača savremene eksperimentalne psihologije. Po povratku iz Evrope primljen je kao predavač na Univerzitetu u Mičigenu, gde je bio pod uticajem Kulija i Djuia. Njegovo najpoznatije delo *Um, osoba i društvo* može se smatrati prvim pravim delom iz oblasti simboličkog interakcionizma.

Prema Herbertu Midu, ljudska misao, ideje, iskustvo i ponašanje bitno su društveni – društvenog porekla. Drugim rečima, čovek kao društveno biće stvara se u *interakciji* sa drugima, uz pomoć simbola, od kojih su najvažniji oni *jezički*. Bez simbola ne bi bila moguća ljudska interakcija, a bez nje ne bi bilo ni društva. „Simbolička interakcija je nužna budući

da ljudi nemaju instinkte koji bi upravljali njihovim ponašanjem“ (Haralambos, 2002: 1056). Zajednički život u društvu moguć je, po Midu, jedino ukoliko pripadnici određenog društva dele zajedničke simbole i njihova značenja. Da bi se omogućila interpretacija značenja, to jest da bismo mogli prepoznati značenja u ponašanjima, mišljenjima i osećanjima drugih, neophodan je, po Midu, proces *preuzimanja uloga drugih*. Tako, po njemu: „Upravo kroz preuzimanje te uloge drugog ona se [uloga, *prim. D. M.*] može vratiti sebi te tako usmeravati sopstveni proces komunikacije“ (Mead, 2003: 243). To znači da se mi u međusobnoj interakciji uživljavamo u uloge drugih kako bismo ih mogli razumeti, a možemo ih razumeti samo ako u tim ulogama drugih prepoznamo sebe.

Mid je sociologiju zadužio pravljenjem razlike između *dva aspekta osobe*: 1) *ja* (engl. = „I“) i 2) *mene* (engl. = „Me“), pri čemu je *mene* (Me) objektivna strana osobe, a *ja* (I) subjektivna, unutrašnja strana osobe. *Ja*, po Midu, je zaduženo za reagovanje na društvene situacije koje sadrže naša najdublja iskustva, a *mene* „predstavlja određenu organizaciju zajednice tu u našim vlastitim stavovima“ (*isto*: 169).

Herbert Blumer

Neposredni nastavljatelj Midovih ideja bio je Herbert Blumer, koji je, nakon Midove smrti, sumirajući njegove ideje i skovao pojam *simbolički interakcionizam*. Prema Blumeru, simbolički interakcionizam se zasniva na tri osnovne pretpostavke:

- 1) ljudska interakcija počiva na značenjima koja ljudi pripisuju situacijama, a ne na jednostavnim, mehaničkim reagovanjima na situacije;
- 2) značenja se stvaraju u procesima interakcije, a nisu unapred data i nepromenljiva;
- 3) značenja prouističu iz interpretativnih postupaka aktera u interakciji.

Blumerov simbolički interakcionizam nije prosto ponavljanje onoga što je pre njega uradio Mid. Njegov simbolički interakcionizam bi se mogao nazvati *situacionim modelom*, jer on smatra da ljudi ne zatiču društvene uloge kao gotove. Oni ih neprestano stvaraju od situacije do situacije. Stoga i društvene institucije – kao temelji svakog društva – postoje jedino ukoliko ih ljudi u međusobnoj interakciji stvaraju, igrajući društvene uloge. „Mi možemo delati zajedno, zato što konstruišemo akcije zajedno“ (Collins, 1994: 264). Zbog ovog voluntarističkog i proaktivnog shvatanja, po kome ljudi mogu aktivno da stvaraju i preoblikuju svoje uloge, po Blu-

meru, sve društvene institucije mogu da se menjaju, a to znači da je moguće da društvo bukne u nekoj revoluciji, što nikada nije postalo vladajuća paradigma (vladajući model mišljenja) američke akademske sociologije, koja je bila pod dominacijom funkcionalizma.

Etnometodologija Herolda Garfinkela

Novije krilo mikrointerakcionističke tradicije, koje se razvilo tokom šezdesetih godina dvadesetog veka pod uticajima simboličkog interakcionizma, s jedne, i fenomenološke sociologije Alfreda Šica, s druge strane – poznato je pod imenom *etnometodologija* (*etnometoda*).

Začetnik etnometodološkog pravca, koji je i skovao ovaj pojam, bio je Herold Garfinkel. Njegovo shvatanje društva izgrađeno je pod neposrednim uticajem nemačkih emigranata u Sjedinjenim Američkim Državama, prvenstveno Alfreda Šica, koji je na prvom mestu zaslužan za implementaciju fenomenološke filozofske tradicije Edmunda Huserla (Edmund Gustav Albert Husserl, 1859–1938) na područje društvenih nauka.

Uspori i dominacija strukturalfunkcionalizma u američkoj sociologiji decenijama su potiskivali uticaje simboličkog interakcionizma i ostavljali u senci sve ostale mikrointerakcionističke teorije i škole. Međutim, kada se 1967. godine pojavila Garfinkelova knjiga *Studije iz etnometodologije*, sociološki establišment (pre svega onaj na Harvardu) je bio uzdrman jednom *underground* teorijom. Štaviše, za veoma kratko vreme, etnometodologija je privukla neočekivano veliki broj mladih sociologa (i psihologa), od kojih se očekivalo da nastave tradiciju – *main-stream* američke sociologije – strukturalfunkcionalizam. Ovo je, kako zapaža jedan od najpronijljivijih kritičara američke strukturalfunkcionalističke sociologije, Alvin Guldner (naravno, uz Rajta Milsa), bio jedan od prvih ozbiljnih udaraca dominantnoj američkoj paradigmi: „Mnogi sociolozi su se jednostavno odnosili prema njima kao prema kultu“ (*isto*: 267).

Uopšteno govoreći, etnometodologija označava korišćenje *metoda* kojima se služe *obični* ljudi u svakodnevnom životu. Ove *metode* se koriste u svakodnevnoj konstrukciji, objašnjavanju, razumevanju, interpretaciji i davanju značenja društvenom svetu. Po Zimermanu (Don Zimmerman), koji takođe pripada ovom pravcu, smisao etnometodologije je u objašnjavanju „kako članovi društva rešavaju zadatke viđenja, opisivanja i objašnjavanja reda u svetu u kojem žive“ (Haralambos, 2002: 1062). Suprotstavljajući se na više nivoa strukturalfunkcionalističkoj paradigmi, etnometodolozi su kritički orijentisani prema „tradicionalnoj sociološkoj preokupaciji sa problemima društvenog poretka“ (Collins, 1997: 27). To se posebno odnosi na tradicionalno apstraktno poimanje društvenog po-

retka. Zbog toga je etnometodologija obogaćena empirijskim istraživanjima i postupcima – metodama koje su obične, svakodnevne i tiču se onoga što ljudi procenjuju kao realno (*definicija situacije* Vilijama Tomasa je temeljna pretpostavka fenomenoloških koncepcija u savremenoj sociologiji – *ako ljudi procenjuju određene situacije kao realne, one će i biti realne u svojim posledicama*). Pri tome Garfinkela ne interesuje da li su ti metodi članova (kako etnometodolozi najčešće nazivaju pripadnike društva) *dobri ili loši, istiniti ili lažni* (Cuff, Sharrock and Francis, 1998: 162). Etnometodologe interesuje šta je realno za obične ljude (*šta oni procenjuju kao realno*) u rutinskim situacijama svakodnevnog života. Kao jedan od najvažnijih metoda Garfinkel uzima *dokumentarnu metodu*. To je metoda kojom se služe članovi (zajednice) kako bi osmislili svoj svet. Dokumentarna metoda se sastoji od toga da stvarnu pojavu smatramo *dokumentom*. Ova metoda je povezana sa pretpostavkom da je svakodnevni život *refleksivne prirode*, jer „članovi društva stalno posmatraju pojedinačne aktivnosti i situacije pomoću pretpostavljenog latentnog obrasca, da bi potom potvrdili postojanje tih obrazaca upućivanjem na njihove posebne oblike u aktivnostima i situacijama“ (Haralambos, 2002: 1062). Latentni obrasci su, zapravo, oni na osnovu kojih se dolazi do pojedinačnih dokumentarnih dokaza.

Pored ovoga, kao središnji pojam etnometodološke teorije uzima se i pojam *indeksičnosti (indexicality)* – „koji znači da smisao bilo kog objekta ili aktivnosti proizilazi iz njihovog konteksta; objekat i aktivnost su 'indeksirani' u pojedinačnoj situaciji“ (*isto*: 1063). Garfinkel nije ostao zapamćen samo kao tvorac jedne nove teorije u okviru mikrointerakcionističke tradicije, već i kao tvorac novih eksperimenata u sociologiji. Brojni su i veoma zanimljivi njegovi eksperimenti sa studentima, od kojih je, na primer, tražio da lome krhku strukturu rutine svakodnevnog života, glumeći *podstanare* u sopstvenim porodicama, ili nagovarajući ih da posle svakog običnog, očekivanog, svakodnevnog i bezupitnog društvenog rituala, kao što je pozdravljanje (*dobar dan*), postavbe pitanje: *kako to mislite „dobar“?* Ovim je eksperimentima Garfinkel dokazao da je rutina svakodnevnog života krhka, i da je moguće sasvim bezazlenim pitanjima u bezupitnim – rutinskim – situacijama, izazvati konfuziju u indeksičnosti i privremeni *slom realnosti*.

Erving Gofman i socijalna dramaturgija

Dramaturška interpretacija društvene realnosti – tzv. *socijalna dramaturgija* – neodvojivo je povezana sa imenom Ervinga Gofmana. Kanadain koji je studirao u Sjedinjenim Američkim Državama tokom pedesetih

godina dvadesetog veka, na čuvenom Univerzitetu u Čikagu, otvorio je i produbio neka veoma značajna polja u sociologiji. U Gofmanovom radnom delu iz 1959. godine, *Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu*, kroz metafore teatralnih, dramaturških ponašanja ljudi, opisani su načini na koje ljudi doživljavaju i predstavljaju svoje različite uloge u različitim situacijama (*dramaturške maske*) i u susretima sa drugim ljudima. Ovde je pažnja posvećena i *ritualizovanim* oblicima ponašanja u svakodnevnom životu, kojih ljudi i ne moraju biti svesni kao rituala: „rituali prožimaju svaki aspekt naših društvenih susretanja“ (Collins, 1994: 218). Ukratko, Gofmanova ideja se sastoji u tome da je socijalna interakcija (*društveni susreti*) stvar brižljivo vođenih predstavljanja ljudi u njihovim međusobnim susretima, preko njihovih uloga (rola). U pokušajima da predstavi svakodnevni život međusobnih ljudskih susreta kao susretanje pozorišnih uloga, Gofman se dosta često služi metaforama teatra. Naši svakodnevni susreti sa drugima tako su, za njega, uvek mali rituali u kojima se trudimo da predstavimo sebe na onakav način na koji očekujemo da nas drugi doživljavaju.

Drugi važan doprinos Ervina Gofmana sociologiji odnosi se na njegovo shvatanje devijantnosti i društvenih institucija. Naime, u svom delu *Azili: studija o totalnim institucijama*, Gofman skreće pažnju na to kako se, na primer, u okviru institucionalne interakcije psihijatrijskih klinika njeni bolesnici i psihijatri, ili u slučaju zatvora kažnjenici i osoblje zatvora, igraju unapred određenih uloga. Na taj način, zatvorenici ili bolesnici, kao i administrativno osoblje, učestvuju u konstrukciji institucionalnog poretka koji sam sebe održava. Kako kaže sâm Gofman: „u duševnoj bolnici okruženje i kućna pravila utuvljuju pacijentu da je on ipak duševni bolesnik koji je spolja doživeo neku vrstu društvenog sloma jer nije uspeo na neki opšti način, te da je tu njegova društvena težina vrlo mala budući da gotovo uopšte nije sposoban delovati kao zrela osoba“ (Haralambos, 2002: 376). U ovakvoj atmosferi, zaključuje Gofman, efekti *totalnih institucija* ili *azila* nemaju dugotrajno dejstvo, te su verovatnoće za ponovno učenje *kućnog reda* totalnih institucija veoma velike.

Gofman je savremenu sociologiju teorijski zadužio bitnim pitanjima vezanim za svakodnevni život običnog čoveka i njegovih susreta sa drugima. To je bila, može se reći, poslednja velika reakcija mikrointerakcionističkih teorija u novijem razdoblju sociološkog razvoja. To jest, reakcija koja je usledila tokom šezdesetih godina u Sjedinjenim Državama protiv vladajuće sociološke paradigme parsonsijanskog strukturalfunkcionalizma kao politike društvenih sistema. Baštinjena na najboljoj evropskoj tradiciji romantičarskog senzibiliteta za detalje, neponovljivosti, raznolikosti svakodnevice i životnog toka, postfunkcionalistička, mikrointerakcionistička pobuna je bila svojevrsno uspostavljanje balansa na fundamentalnoj sociološkoj osi makro/mikro; struktura/agens.

Utilitarna tradicija u sociologiji

Utilitarna ili utilitarno-racionalistička tradicija nije, kao prethodne tradicije, isključivo sociološka, pa će ovoj tradiciji biti posvećena manja pažnja nego ostalim. Ova tradicija je više povezana sa ekonomskim disciplinama i filozofijom. Za preteče utilitarne tradicije u sociologiji obično se uzimaju Adam Smit (Adam Smith, 1723–1790); Džeremi Bentam (Jeremy Bentham, 1748–1832) i Džon Stjuart Mil (John Stuart Mill, 1806–1873).

U svojim savremenim verzijama, ovoj tradiciji pripadaju tzv. teorije igara i sociologija Džordža Homansa (George Homans, 1910–1989). Teoretičari koji pripadaju ovoj tradiciji pokušavaju da razviju niz tema koje počivaju na osnovnoj pretpostavci da se društvo može objasniti jedino polazeći od racionalnih motiva i ciljeva konkretnih pojedinaca u njihovom osmišljavanju svakodnevnih akcija. Možda je najzanimljivija, ali i najkontroverznija tema u okviru utilitarno-racionalističke tradicije ona koja je poznata kao *mikro/makroproblem*. Naime, pripadnici utilitarne tradicije posmatraju društvo kao produkt akcije pojedinaca na mikronivou (pojedinačnom, nominalističkom), ali uzajamnost tih individualnih akcija (racionalnih izbora ciljeva i sredstava), ipak na kraju rezultira nekim makrostrukturama, na primer institucionalnim poretkom. Kao i većina pripadnika mikrointerakcionističke i interpretativne sociološke tradicije, i ovi teoretičari su se suprotstavljali *holističkim* konceptima (velikim teorijama koje su htele da obuhvate celinu), posebno strukturalfunkcionalizmu, gde se od sistema nije mogao videti pojedinac sa svojim ciljevima, motivima, mogućnostima izbora – alternativama. Zbog toga je naglasak u okviru utilitarno-racionalističke tradicije ipak više na mikro, ili pak na *mezo* (srednjem) nivou, gde je jasno moguće uočiti konkretnog pojedinca koji teži ostvarivanju svojih ciljeva i interesa na više ili manje racionalan način.

Treba primetiti da je, na primer, *teorija racionalnog izbora* zadobila „veliki broj pobornika, kako među marksističkim, tako i nemarksističkim društvenim teoretičarima“ (Mozelis, 2000: 55–56). Ovim su se htele prevazići brojne barijere u marksističkom (konfliktnom) i funkcionalističkom poimanju društva, a koje su sprečavale da se uoče konkretni ljudi i njihove potrebe, želje, motivi, interesi i ciljevi. Stoga se može reći da se ova tradicija u svom traganju služila svrhovitim i racionalnim akcijama, u kojima akteri imaju jasno formulisane ciljeve, alternativne smerove delanja, te jasnu predstavu o sredstvima koja im stoje na raspolaganju za ostvarivanje postavljenih glavnih ili alternativnih ciljeva.

Sociološka teorija Džordža Homansa bila je usmerena na kritiku ap-

straktne Parsonsove strukturalfunkcionalističke teorije, u kojoj pojedinci treba da čine ono što se očekuje u skladu sa njihovim položajima i ulogama koje su definisane u društvenom sistemu. Po Homansu, sociologija treba da odustane od apstraktnih konceptualnih formulacija društvenog sistema „kojeg niko nikada nije video“ (Collins, 1994: 134). Umesto toga, Homans nudi proučavanje pojedinaca i njihovih interakcija i konkretnih društvenih grupa koje oni u toj interakciji stvaraju. Mada je ovo bio još jedan pokušaj da se poljulja čvrsto teorijsko nasleđe funkcionalizma u sociologiji, ove teorije nisu imale dovoljno snage za to. Umesto u sociologiji, ove teorije su našle svoje mesto većinom u ekonomiji, delimično socijalnoj psihologiji i političkim naukama.

Ključne sociološke dihotomije

Kao što se videlo iz dosadašnjeg izlaganja različitih teorijskih tradicija u sociologiji, sociologija nije jedinstvena u svom teorijskom aspektu. Upravo suprotno, teorijsko polje sociologije ispresecano je različitim osama, na čijim polovima su ne samo drugačiji, već često i suprotstavljeni elementi. Može se reći da od svog nastanka sociologija pati od *ambivalentnosti*, podvojenosti u svojoj *teorijskoj infrastrukturi*. Videli smo da ni pojedine teorijske tradicije nisu homogene, nego da imaju svoje različite frakcije. Takođe, ni velike posebne teorije nisu jedinstvene. Na primer, marksizam je, kako to kaže Alvin Guldner, doživeo unutrašnju šizmu, raskol na naučni i kritički marksizam, a sama sociologija je doživela veliki raskol na funkcionalizam i marksizam – konfliktnu i dirkemovsku tradiciju. Ove unutrašnje dihotomne ose čine sociologiju ambivalentnom u pogledu nekih ključnih pitanja, koja i treba da je čine društvenom naukom: šta je društvo; kako ga proučavati; kako mu pristupiti; šta je sociologija. O ovim pitanjima nema konsenzusa u sociologiji. To je njeno trajno ambivalentno nasleđe. To nasleđe nije, svakako, izraz same sociologije, nezavisno od istorijskih uslova njenog nastanka. Njena ambivalentnost i dihotomije u teorijskoj infrastrukturi sastavni su deo društvenih uslova u kojima je sociologija nastajala i razvijala se.

Sociološka shvatanja čoveka, društva i istorije mnogostruka su reakcija na različite vrste istorijskih poraza, pretnji i nestabilnosti, te anksioznog iskustva u pokušajima programske pozitivističke sociologije devetnaestog veka da se nametne kao ključ za rešavanje društvenih problema. Od brojnih socioloških dihotomija koje se nalaze u njenom teorijskom i metodološkom polju, izdvojićemo samo one najbitnije: struktura/agencija; činjenice/vrednosti; kontinuitet/promena.

Struktura/akcija (agencija)

Osnovno pitanje ove dihotomije, koje se može smatrati jednim od najvažnijih i najtrajnijih u sociologiji, glasi: u kojoj su meri ljudi aktivni stva-

raoci, agensi kao pokretači uslova sopstvenog života i pokretači društvenih promena i procesa, odnosno, u kojoj su meri ljudski život i sve ljudske aktivnosti unapred regulisane društvenom strukturom. Drugim rečima, da li mi kontrolišemo društvo ili društvo kontroliše nas. Za sociologiju kao najopštiju teorijsko-empirijsku nauku o globalnom društvu nije prihvatljivo da se društvo shvata kao prosti agregat ili zbir individua, jer se društvo sastoji od načina na koji su pojedinci i društvene grupe međusobno povezani u strukturu kao celinu, čineći tako mogućim kontinuitet institucionalnog poretka. Isto tako, za sociologiju je neprihvatljiva opcija onih stanovišta, po kojima je društvo potpuno vanistorijska, apstraktna struktura, koja postoji sama za sebe, nezavisno od konkretnih aktera, njihovih potreba, vrednosti i interesa – ljudi kao agensa. Međutim, na polovima ove dihotomne ose stoje najznačajnije i najvrednije sociološke teorije, one koje čine sociologiju sociologijom. Ako bi se shematski mogli prikazati polariteti ose struktura/agencija (akcija), onda bi ta shema izgledala ovako:

Struktura	Akcija (agencija)
Emil Dirkem	Simbolički interakcionizam
Strukturalfunkcionalizam Talkota Parsonsa	Etnometodologija i socijalna dramaturgija
Strukturalizam Kloda Levi-Strosa i Mišela Fukoa	Fenomenologija i razumevajuća sociologija

Od teoretičara čije smo ideje već razmatrali u velikim sociološkim tradicijama posebno bi trebalo izdvojiti Emila Dirkema i Talkota Parsonsa. Po Dirkemovom shvatanju, koje se zbog ontološkog prioriteta društva nad pojedincem često naziva i *sociologizam*, društvo se ne može svesti čak ni na ukupan zbir pojedinaca i njihovih akcija, a posebno ne na njihove zbirne psihe. Društvo kao realnost za sebe (realnost *sui generis*) ima karakter nečega spoljašnjeg, objektivnog i prinudnog u odnosu na svaku pojedinačnost i na zbir pojedinačnosti. Pojedinci i njihovi agregati (kao prosti zbirovi) mogu biti predmet psihologije ili nekih drugih nauka, ali ne i sociologije. Za Dirkema je, zapravo, pitanje društvene strukture pitanje integracije i solidarnosti kojoj je pojedinac potčinjen. Mi, sa našim mišljenjima, osećanjima i delanjima, proizvodi smo te strukture, integracije i solidarnosti a ne obrnuto. Slično je i sa shvatanjima Talkota Parsonsa. U njegovom društvenom sistemu akcije pojedinaca su samo unapred propisane i očekivane sheme koje su ugrađene u institucije kao poredak očekivanih društvenih uloga i položaja. To je ono nasleđe dirkemovske

funkcionalističke tradicije u Parsonsovoj teoriji društvenog sistema, koje ne dozvoljava legitimitet ljudske akcije nezavisno od propisanih shema. Sve što ne može da se podvede pod ovu shemu ili je patologija ili udar na poredak.

Iako je u svojoj ranoj fazi, pod uticajima Maksa Vebera, izgradio teoriju društvene akcije, u kojoj se društveni život zasniva na akcijama koje su usmerene postavljenim ciljevima i organizovane normativnim orijentacijama, za Parsonsa je akter nezavisan od društva „teorijska fikcija“ (Jenks, 1998: 24). Kao i kod Dirkema, društvo je za Parsonsa autonomni regulativni sistem koji se rukovodi sopstvenom logikom i zakonima.

Pored njih, čitav jedan teorijski pravac (koji se može smatrati dirkemovskom tradicijom), koji je postao popularan u drugoj polovini dvadesetog veka – *strukturalizam* – u potpunosti negira ljudsku akciju. Za strukturaliste Kloda Levi-Strosa (Claude Levi-Strauss, 1908) i Mišela Fukoa (Michel Foucault, 1926–1984) društvo je u potpunosti aistorijska tvorevina koja determiniše čoveka u potpunosti. Potpunim odstranjivanjem ne samo akcija kao pokretača društvenih promena, već i čoveka kao stvaralačkog bića uopšte, strukturalizam se pretvorio u antihumanizam.

Drugi pol ove dihotomije sasvim je suprotnog mišljenja. Ako društvena struktura i postoji, ona je samo neposredni proizvod uzajamnih akcija ljudi. U tom smislu, strukture i postoje sve dotle dokle postoje ljudske akcije koje ih stvaraju. Na neki način, strukture su za zastupnike ovog pola dihotomije struktura/agencija (zastupnike da je čovek osnovni agens, pokretač i stvaralac) samo epifenomeni, prolazne, privremene i zavisne tvorevine čoveka. Po ovim shvatanjima, mi aktivno gradimo svoju društvenu stvarnost, koju možemo i da preoblikujemo i rekonstruišemo. Kroz naše svakodnevne aktivnosti i stupajući u interakcije sa drugim ljudima mi izgrađujemo društveni svet, njegove institucije, te konačno i čitavu istoriju. Na primer, novac i celokupni monetarni sistem su konvencije među ljudima i sve dok ljudi usmeravaju svoje delanje po ovim konvencijama, novac i monetarni sistem će postojati. No, ukoliko bi ljudi prestali da veruju u ono što piše na novčanicama srušio bi se i monetarni sistem. Robert Merton, iako nije pripadao ovoj orijentaciji, dao je dobar primer za verovanje u konvencije, što se naziva *samoostvarujućim proročanstvom* (*self-fulfilling prophecy*). To je situacija u kojoj ljudi svojim akcijama sami čine ono što ne bi želeli da bude konačni ishod tih akcija. Na primer, ukoliko većina ljudi, iz bilo kojih razloga, pomisli ili počne da veruje da njihove banke nisu likvidne, počće da povlače svoj novac. Kao rezultat tih akcija, banke će zaista postati nelikvidne! Sociolog koji je mnogo doprineo shvatanju društva kao proizvoda ljudske agencije bio je Alfred Šic. Po Šicovom shvatanju, ono što karakteriše ljudsku akciju ima svoje osnove u svesti

aktera. Ta svest određuje i organizuje akcije u terminima *projekta* koji se želi realizovati, a u *projekt* je nužno ugrađena „biografska situacija aktera koja mu je bliska“ (Jenks, 1998: 25). Sve ovo ljudskim akcijama (ljudima kao agensima) daje subjektivna značenja.

Po mnogima, pomirljivost između teoretičara koji pripadaju različitim polovima u ovoj dugotrajnoj sociološkoj debati nije moguća. Ova debata čini značajnu dinamiku celokupnog sociološkog diskursa. U poslednje vreme postoje samo pokušaji da se ova dihotomija reši tzv. *konceptima dualnosti* (a ne dualizma u smislu dihotomne podele), odnosno konceptima *dvostruke prirode društva*. Tako francuski sociolog Pjer Burdije kroz pojam *habitus*a (kao proizvoda istorije; proizvoda individualnih i kolektivnih praksi) hoće da utemelji društveni poredak, ali na takav način da time prevaziđe spor objektivnost (struktura) / subjektivnost (agencija, akcija). Umesto pasivnih bića čije su akcije usmerene sistemskim normativnim očekivanjima, Burdijeov *habitus* se odnosi na tzv. *generativne sheme*. To znači da se mi u svakodnevnim akcijama u podjednako meri rukovodimo, kako normativnim očekivanjima koje propisuje društveni sistem, tako i našim ličnim iskustvom, idejama i kreacijama koje su deo naše ličnosti; nas kao pojedinaca i delatnih, aktivnih subjekata. Drugi značajni teoretičar koji je pokušao da prevaziđe ovaj spor je Antoni Gidens (Anthony Giddens, 1938). U Gidensovoj *teoriji strukturacije* pokušava se prevazići dualizam i uspostaviti *dualnost*, strukture i akcije; objektivnog i subjektivnog, odnosno ono što on naziva *strukturacija*. Po Gidensu, strukturacija označava *proces* (a struktura uvek upućuje na stanje) kojim se strukture stvaraju i time vode ka društvenom sistemu. U tom smislu, struktura kao rezultat procesa strukturacije, i kao rezultat i kao sredstvo ljudskih akcija, uvek se iznova stvara.

Činjenice/vrednosti

Na gotovo isti način kao i dihotomija struktura/agencija (akcija), sociološka debata oko činjenica i vrednosti je dugotrajna i fundamentalna. Iako se ne može isključivo vezati za sociologiju, već i za ostale društvene nauke, ova dihotomija je u sociologiji najviše došla do izražaja. Ona je u tesnoj vezi sa dihotomijom struktura/agencija (akcija), odnosno sa dihotomijom objektivno/subjektivno, jer linija koja razdvaja teorije o objektivnosti društva kao spoljašnje realnosti (spoljašnje strukture) i teorija o društvu kao subjektivnom doživljaju (subjektivnom konstrukt) i ljudskoj akciji, ista je ona linija koja razdvaja činjenice i vrednosti. Međutim, dok dihotomija struktura/agencija (akcija) ima više teorijski karakter, dihotomija činjenice/vrednosti ima više metodološki karakter. Dakle, središnje pitanje

ove dihotomije se odnosi na sociološke *pristupe karakteru društva*, to jest na pitanje o konačnim posledicama sociološkog proučavanja društva.

Sa velikom sigurnošću se može reći da ne postoje društva bez vrednosti, bez obzira na to kakav je sadržaj tih vrednosti i bez obzira na šta se vrednosti odnose. Jednom rečju – društvo je nužno *premrženo vrednostima*. Za sociologiju se od početka nameće pitanje kakav treba da bude njen odnos prema vrednostima. Da li treba da ih proučava ili ne; i ako treba, na koji način. Odnosno, da li posledice sociološkog istraživanja trebaju ili ne (i na koji način) da se odraze na političku, ekonomsku, kulturnu i ostale praktične sfere života.

Sociolog čije se ime najviše povezuje sa ovom sociološkom dihotomijom bio je Maks Veber. Zalažući se za koncept takozvane *vrednosne neutralnosti* u društvenim naukama, Veber insistira na tome da u svojim istraživanjima sociolozi ne smeju da izražavaju (da izriču) nijedan vrednosni sud, bez obzira na to kakvi su nalazi njihovog istraživanja. To ne znači da sociolozi ne mogu da proučavaju same vrednosti: estetske (kao u sociologiji umetnosti); etičke (kao u sociologiji morala); kulturne (kao u sociologiji kulture ili kulturnoj antropologiji i etnologiji) ili neke opšte kulturne ili civilizacijske vrednosti. Sociolozi čak mogu i da se opredele kada odabiraju teme za svoja buduća istraživanja upravo stoga što procenjuju nešto vrednijim od nečega drugog, ali krajnji rezultati istraživanja ne smeju da sadrže nikakve vrednosne sudove. Istraživanje i rezultati istraživanja moraju biti oslobođeni svih vrednosnih sudova o samom predmetu istraživanja. Na primer, mi možemo, ako smo Indusi, da se opredelimo za proučavanje indijske umetnosti, religije ili arhitekture, ali ne smemo zbog toga (što smo Indusi, ili zato što nam se to sviđa) da tvrdimo da je indijska umetnost lepša ili vrednija od drugih; da je indijska religija bolja od drugih; da je indijska arhitektura lepša ili vrednija od drugih. Mi možemo da se opredelimo za proučavanje političkih partija i da pripadamo nekoj političkoj partiji, ali kao sociolozi ne smemo da tvrdimo da je politička partija kojoj pripadamo bolja od drugih, posebno ako je to vezano sa ideološkim aspektima političkih partija. Veber u tom smislu vrlo jasno piše:

(neki profesori sebi dopuštaju) da u tobože objektivnim i od države povlašćenim predavanjima, koje nije moguće kontrolisati, bez protivljenja u ime nauke daju merodavne katedarske odluke o svetovnim pitanjima... Ali profesor ne bi trebalo da postavlja zahtev da kao profesor nosi maršalsku palicu državnika (ili reformatora kulture) u svojoj naprtnjači, što on radi kada se služi okriljem katedre za izražavanje državnčkih i političkih (ili kulturno-političkih) sentimentata. U štampi, javnim skupovima, u udruženjima, ogleđima, u svakom drugom obliku

koji je takođe dostupan svakom građanu on može (i treba) da radi ono što mu zapoveda njegov bog ili demon (Veber, 1989b: 206–207).

No ipak, čak i za Vebera ovaj problem nije bio lako rešiv. Jedan od velikih kritičara Parsonsovog funkcionalizma i samog koncepta vrednosne neutralnosti, Alvin Guldner, smatrao je da ovaj koncept nije toliko pogrešan koliko je apsurdan. Po njegovom mišljenju, mi možemo delimično i deklarativno da odbacimo izražavanje vrednosnih sudova u istraživanjima. Ali naša istraživanja uvek nužno sadrže skrivene vrednosti i uvek mogu biti iskorišćena za neke druge praktično-vrednosne ciljeve. Kao i Guldner, Rajt Mils smatra da je vrednosna neutralnost u sociologiji nemoguća:

Želeo on to ili ne, bio on toga svestan ili ne, svako ko provede život proučavajući društvo i objavljujući rezultate tog izučavanja nesumnjivo radi nešto što ga moralno, a obično i politički, angažuje. Pitanje je samo da li je on spreman da se suoči s tom situacijom i da po tome zauzme stav ili ga, pak, skriva od sebe i drugih i nastoji da se moralno ne izjašnjava (Mils, 1964: 92).

Prirodne nauke, za razliku od društvenih nauka, nemaju ovu vrstu dilema. Za njih je proučavanje objektivnog spoljašnjeg prirodnog sveta oslobođeno vrednosti. Pa i u metodološkom pogledu, primena eksperimentalnih metoda u fizici, hemiji ili geologiji nije ograničena etičkim vrednostima. U društvenim naukama mi smo istovremeno i subjekti i objekti istraživanja; i oni koji proučavaju i ono što je proučavano. U toj *refleksivnoj petlji* teško je postići vrednosnu neutralnost, jer, konačno, društvene nauke su nepraktičnosti metafizike i teologije. Društveni naučnici uvek operišu sa nekim skrivenim vrednostima, jer društvo nije prosta stvar, već ima svoje etičke, estetske, religijske, političke, ideološke i druge vrednosne dimenzije. Zbog toga se često pravi podela na takozvane *nomotetske* i *ideografske* nauke, pri čemu prve tragaju za zakonima (*nomos* = zakon) kao *opštim, stalnim i nužnim* vezama među pojavama, dok druge jedino mogu da opišu ono što je *pojedinačno (idiom), neponovljivo i autentično*. Tako i Veber smatra, uprkos ideji o vrednosnoj neutralnosti, da konačni cilj prirodnih i društvenih nauka ne može biti isti. Prirodne nauke imaju bitno *teorijski* karakter, a društvene *istorijski* karakter. Krajnji cilj prirodnih nauka je stvaranje opštih teorijskih sistema, a cilj društvenih nauka je opisivanje izdvojenih, posebnih događaja, koji imaju kulturno-istorijski karakter. Prirodne nauke svet *objašnjavaju*, a društvene nauke *razumevaju* društveni svet.

Kontinuitet/promena

Za ovu dihotomiju se može reći da je izvršila presudan uticaj u stvaranju podele u sociologiji između onih orijentacija koje se zalažu za promene (i čak revolucionarne promene) i onih orijentacija koje se zalažu za kontinuitet. Prvima pripada, u prvom redu, marksizam kao revolucionarna teorija društva, dok drugima pripadaju strukturalfunkcionalizam i strukturalizam. Od samog početka sociolozi su nastojali da pomire polove ove dihotomije. Tako je već Ogist Kont sociologiju podelio na socijalnu statiku, koja treba da se bavi zakonima koegzistencije i kontinuiteta, i socijalnu dinamiku, koja treba da se bavi proučavanjem društvenih promena. Ali ipak je u toj razvojnoj liniji od Kontovog pozitivizma, preko Dirkemovog funkcionalizma, pa do Parsonsovog strukturalfunkcionalizma preovladalo stanovište društvenog kontinuiteta. S druge strane, konfliktna sociološka tradicija – na čelu sa marksizmom – ostala je dosledna ideji društvenih promena.

U sociologiji je veoma važno praviti razliku između pojmova društvene *promene, rasta, razvoja* i *napretka*. Naime, nije svaka društvena promena istovremeno i rast (može biti i opadanje); kao što ni svaki rast nije istovremeno nužno i razvoj (jer razvoj je *kvalitativni*, a rast *kvantitativni* aspekt društvenih promena); svaki razvoj ne mora istovremeno biti i *napredak – progres* – najviši stepen kvalitativnih promena koje se bitno razlikuju od prethodnog stanja. U najopštijem smislu, društvene promene možemo definisati kao „ukupnost kvantitativnih i kvalitativnih izmena bitnih strukturalnih i funkcionalnih aspekata društvenog totaliteta, koje se odvijaju u nekom vremenskom periodu i imaju relativno trajan karakter“ (Tripković i Marinković, 2004: 320).

Važno je istaći da obe tradicije u sociologiji, i one koje ističu kontinuitet i one koje ističu promene, a koje se koncentrišu na polovima dihotomije kontinuitet/promena, smatraju da su društvene promene stalne, ali se bitno razilaze oko pitanja *intenziteta* (revolucija ili evolucija; nagle ili postepene); *smerova* (potpune ili delimične) i *posledice* (novo društvo ili delimične promene starog društva) društvenih promena. Ove se orijentacije, stoga, vrlo često povezuju i sa političkom dihotomijom konzervativizam/liberalizam, pri čemu se orijentacija kontinuiteta proglašava konzervativnom, a orijentacija promena liberalnom. Na primer, Parsonsov strukturalfunkcionalizam kojem nedostaje istorijska dimenzija društvenih promena često se posmatra kao konzervativna orijentacija u sociologiji, u kojoj se promene često izjednačavaju sa devijacijama, dok se kritičke i konfliktne teorije u sociologiji povezuju sa liberalnim orijentacijama.

Pitajući se da li i kakav smisao imaju društvene promene, te kakvi su njihovi ishodi, u sociologiji su se jasno izdvojila četiri modela koja razmatraju proces društvenih promena i mehanizama za održavanje kontinuiteta:

- 1) evolutivni model;
- 2) funkcionalistički model;
- 3) konfliktni model; i
- 4) nelinearni model.

Evolutivni model kontinuiteta i promene je verovatno najuticajniji pravac u okviru klasične sociologije. Ovaj model posmatra društvo kao celinu diferenciranih i usklađenih delova koji su specijalizovani za vršenje jasno određenih uloga i koji su adaptirani u određenom društvu. Može se reći da je ovaj model izgrađen kao svojevrsan odgovor na brze industrijske promene i razvoje tokom devetnaestog veka, koji su preoblikovali dotadašnja zapadnoevropska društva. Po evolutivnom modelu (koji se izgradio najviše pod uticajima evolucionističke teorije Čarlsa Darvina [Charles Darwin, 1809–1882]), društvene promene se svode na diferencijaciju delova društva, a njihova osnovna uloga je vršenje neke specijalizovane funkcije (kao kod organa u biološkom organizmu). Sa ovim procesom diferencijacije paralelno se odvija i proces adaptacije, odnosno prilagođavanja ovih delova opštim uslovima celine društva. Društvene promene se ovde shvataju kao *postepene, linearne i sukcesivne*, i vrlo često neprimetne. S obzirom na to da priroda nikada ne pravi skokove, po ovom analogijskom evolutivno-biološkom modelu, svaka nagla, neočekivana i nesukcesivna promena znači neku vrstu poremećaja.

Funkcionalistički model kontinuiteta i promene umnogome je sličan evolutivnom modelu. On je njegov legitimni nastavljivač. Međutim, za razliku od klasičnog evolutivnog modela po kojem je društvo samo neodvojivi deo prirodnog kontinuiteta i prirodne evolucije, funkcionalisti više skreću pažnju na to da su analogije prirode i društva, biološkog organizma i društva, metaforičke a ne stvarne. S druge strane, već spomenuti Parsonsov strukturalfunkcionalistički model društva služi se i kibernetiskim analogijama i objašnjenjima (Parsons, 1988: 59–64). To upućuje na model društva koji je *samoregulativan*, jer ukoliko su svi delovi jasno izdiferencirani i specijalizovani za određene funkcije, onda oni nužno održavaju (regulišu) celokupan sistem. Međusobno povezani i izbalansirani vršenjem različitih funkcija, konkretni delovi društvenog sistema: političko-upravljački podsystem; privredno-proizvodni podsystem; kulturno-vrednosni podsystem, više pokazuju kontinuitet vršenja svojih funkcija i kontinuitet

u održavanju celine sistema, nego promene. Bilo koja promena bilo kog od navedenih delova (pod sistema) izazvaće posledice i u ostalim delovima, a to znači i u celini društvenog sistema. S druge strane, s obzirom na to da su ovi delovi izdiferencirani, potencijalne unutrašnje promene će biti ublažene time što postoje jasne granice između ovih delova. Na primer, za razliku od arhajskih slabo izdiferenciranih društava, u modernim izdiferenciranim društvima jasno su odvojene sfere ekonomije (privrede) i porodice, ili između politike i religije, tako da određene promene u jednom ne moraju nužno da se odraze i na ostale delove sistema. Svaka veća promena, suprotno tome, može da izazove poremećaje ravnoteže i time izazove krizu u sistemu.

Konfliktni model kontinuiteta i promene ponajviše se vezuje za marksističku tradiciju u shvatanju društva. Ovde se radi o dinamičnom modelu društvenih promena koji predviđa krize, sukobe i konačno revolucije – kao radikalne modele društvenih promena. Konfliktni model društvenih promena je takođe linearan u pogledu istorijskog kretanja i promena društva. Kod Marksa se zato jasno vide etape (društveno-ekonomske formacije) u istorijskom razvoju, odnosno promene u načinima proizvodnje: prvobitna zajednica, robovlasničko društvo, feudalno društvo, kapitalističko društvo, socijalizam i komunizam. Kao što je već napomenuto u okviru razmatranja konfliktno-tradicijske sociologije, marksizam društvo i društvene promene vidi kao ishode klasnih sukoba kroz čitavu ljudsku istoriju. Društvena stabilnost (kontinuitet) je za marksizam samo prolazno i privremeno stanje koje se manifestuje dominacijom i kontrolom od strane jedne društvene klase, ali će upravo zbog toga nužno doći, po marksizmu, do sukoba i revolucionarnih društvenih promena.

Nelinearni model društvenih promena je veoma razuđen i više pripada istoriji i filozofiji nego sociologiji. Ovaj model naglašava diskontinuirane i ponekad neočekivane ili ciklične društvene promene u istorijskom kretanju društva. Ovoj orijentaciji pripadaju teoretičari cikličnih kretanja društva, kao što su Osvald Špengler (Oswald Spengler, 1880–1936), Arnold Tojnbi (Arnold Joseph Toynbee, 1889–1975) i Pitirim Sorokin, a od teoretičara diskontinuiteta treba spomenuti Mišela Fukoa. Po prvima – mada se i njihove teorije međusobno razlikuju – istorijski razvoj i promene društva mogu se pratiti preko cikličnih (kružnih) kretanja. Svako društvo ili neka istorijska epoha imaju svoje rođenje, trajanje i kraj, a potom se ponovo, ciklično, proces ponavlja. Po Mišelu Fukou, istorijske epohe ili, kako je to on nazivao – *episteme* – smenjuju se naglo, bez nekih posebnih upozorenja ili nagoveštaja, stvarajući posve nove načine gledanja na stvarnost, društvo, istoriju i čoveka. Epohe se smenjuju diskonti-

nuirano, nelinearno. To je Mišel Fuko pokazao na primeru rođenja institucije zatvora i promena u društvenim shvatanjima kažnjavanja i moći (Fuko, 1997), kao i na primeru promena u društvenom shvatanju ljudske seksualnosti (*Istorija seksualnosti*), gde je pokazao izvanredno služenje istoriografijom.

Metodologija i sociološki metod

Metodologija

Pre nego što se pređe na konkretna pitanja sociološkog metoda, potrebno je ukratko reći nešto o pitanjima opšte metodologije. Kao i svaka nauka, sociologija mora da ispoštuje određene opšte metodološke procedure i principe. Metodologija (*methodos* = put, način dolazanja do saznanja) predstavlja granu logike koja se bavi valjanošću primene naučnih metoda u pojedinačnim, konkretnim naukama. Dakle, radi se o opštim logičko-metodološkim pretpostavkama kojima se mora raspolagati pre nego što se primeni neki konkretan naučni metod ili konkretna istraživačka tehnika. U tom smislu opšta logičko-metodološka pravila važe podjednako za sve nauke, bez obzira na njihovu podelu na prirodne i društvene; nomotetske i ideografske; teorijske ili istorijske. Posebnu pažnju metodologija posvećuje logičkim, tehničkim, organizacijskim i strategijskim aspektima naučnog metoda (Šušnjić, 1973: 28).

Logički aspekti podrazumevaju sva pravila koja se odnose na definisanje pojmova, konstruisanje definicija, stvaranje klasifikacija i tipologija, izvođenje zaključaka i dokaza, kao i na procedure koje se odnose na proveru hipoteza i teorija.

Tehnički aspekti podrazumevaju korišćenje svih onih posebnih tehnika pomoću kojih nauka nastoji da dođe do saznanja (posmatranje, intervju, anketa, eksperiment, poređenje, korišćenje statistike, korišćenje istorijskih izvora itd.).

Organizacijski aspekti se odnose na ona metodološka pravila koja podrazumevaju „najoptimalnije organizacione forme naučnog rada“ (isto: 29), međusobnu komunikaciju i razmenu iskustava među istraživačima, veštine timskog rada u procesu istraživanja itd.

Strategijski aspekti se odnose na postavljanje jasnih dugoročnih teorijskih ciljeva i praktičnih uslova za njihovo ostvarivanje.

Konačno, metodologija pored ovih *normativnih* zadataka (kako treba da bude organizovano istraživanje), ima i svoju *kritičku* ulogu, sugerišući na granice nauke i naučnog istraživanja, kao i na njene moguće zablude.

Sociološki metod

Što se tiče sociološkog metoda, on pokazuje svu onu kontroverznost i podeljenost koju već skoro dva veka ispoljava sociološka teorija. No ove kontroverze nisu odvojene. One su nastajale i razvijale se paralelno. Svakako najvažnije i najkontroverznije pitanje koje se veoma rano nametnulo sociologiji jeste da li ona, kao mlada nauka u odnosu na ostale, treba da se ugleda na već afirmisane, potvrđene i izvesne metode prirodnih nauka, ili treba da krene nekim samosvojnim putem da bi stekla saznanja o društvenom svetu.

Kada sociologija počinje da se razvija, u devetnaestom veku, prirodne nauke su već dokazale da su sposobne da proizvedu znanja koja imaju veoma pozitivne praktične posledice u rešavanju ljudskih problema. Zbog toga i sociologija, kao i druge društvene nauke koje se razvijaju u istom periodu, svoj metodološki uzor pronalaze u metodama prirodnih nauka. Gotovo u isto vreme, znatan broj društvenih teoretičara smatra da društvu i čoveku treba pristupiti na sasvim osoben metodološki način, te da prosta primena (ekstrapolacija) metoda prirodnih nauka na području društvenog života nije moguća. Ovo veliko neslaganje u pogledu pristupa društvu i čoveku poznato je u sociologiji kao *spor oko metoda (methoden streit)*. Suština ovog spora (koji još uvek traje!) svodi se na podelu na one koji tvrde da je društvo moguće proučavati isto kao i bilo koju drugu stvar ili bilo koji predmet prirodnih nauka (najčešće kvantitativnim metodama), dok drugi smatraju da se društvu i čoveku može pristupiti jedino putem kvalitativnih metoda razumevanja – razumevanja značenja koja ljudi pridaju društvenom svetu i smislu svog postojanja. Prvi pripadaju *pozitivističkom* (nomotetskom i teorijskom), a drugi *hermeneutičkom* (ideografskom i istorijskom) taboru; prvi se zalažu za društvenu nauku čvrstih zakona, a drugi za društvenu nauku opisivanja onoga što je neponovljivo i ljudsko; prvi se zalažu za *objašnjenje*, a drugi za *razumevanje*. Teoretičar kroz čiji se život i rad najviše prelamao ovaj spor oko metoda bio je Maks Veber. Mada je sociologiju definisao kao nauku koja „hoće da razume društveno delanje i time objasni ono što je uzročno u njegovom toku i posledicama“ (Veber, 1976: 3), Veber je ostao dosledan ideografskoj, razumevajućoj sociologiji – onoj od koje se očekuje da razumeva unutrašnje, subjektivne motive društvenog delanja ljudi i njihova značenja. Najviše pod uticajima Diltaja, Vindelbanda (Wilhelm Windelband, 1848–1915) i Rikerta (Heinrich Rickert, 1863–1936) – nemačke istorijske škole – Veber i svi oni koji pripadaju bloku razmevajuće, ideografske, hermeneutičke, kvalitativne sociologije, mišljenja su da je u društvenim naukama nemoguće utvrditi zakone kao opšte, nužne i stalne veze među pojavama. Umesto toga, u društvenim naukama, bitno oslonjenim na historiografiju

i uporednu istorijsku analizu, naučnici mogu jedino da opišu segmente, zasebne istorijske celine, razumevajući ih.

Nasuprot Veberu i razumevajućoj sociologiji, Emil Dirkem se smatra pozitivistom u sociologiji. To je jasno uočljivo iz njegovog *prvog pravila* sociološke metode: „Posmatraj društvene činjenice kao stvari“. Dirkemov sociološki metod ipak ne zaslužuje jednostrano procenjivanje – da je to isključivo pozitivizam. Kao što je slojevit u teorijskom smislu, on je isto tako slojevit u metodološkom smislu. Dok u delu *Samoubistvo* na osnovu kvantitativnih statističkih metoda, komparacija i multivarijantne analize (on se smatra tvorcem ove analize) utvrđuje korelacije (povezanosti) između samoubistva (kao zavisne varijable) i različitih faktora kao što su pol, uzrast, zanimanje, rasa (kao nezavisne varijable), dotle u drugim delima, na primer u *Elementarnim oblicima religijskog života*, koristi funkcionalnu analizu koja ne može da se ograniči na kvantitativno merenje.

Postoje izvesni naponi da se ovaj dugotrajni spor oko metoda u sociologiji prevaziđe korišćenjem i jednih i drugih pristupa, ili proučavanjem neke društvene pojave korišćenjem više različitih metoda, što je poznato pod imenom *triangulacija* ili *pluralnost metoda*. Triangulacija se često koristi da bi se različitim metodama i istraživačkim tehnikama proveravala pouzdanost dobijenih podataka. Prednosti u korišćenju triangulacionog postupka mogu se svesti na sledeće:

- 1) kvalitativno istraživanje se može koristiti za stvaranje hipoteza, a kvantitativne metode za njihovu proveru;
- 2) dva pristupa se mogu koristiti zajedno da bi se dobila potpunija predstava nekog društvenog fenomena koji se proučava;
- 3) kvalitativna istraživanja se često koriste da bi se rasvetlilo zašto su neke pojave u statističkoj vezi, statističkoj korelaciji.

Pored ovoga, u sociologiji postoji i veoma duga i uticajna tradicija *kritičke orijentacije*, koja nastoji da koristi sve one postupke koji mogu da dovedu do društvenih promena, s jedne strane, i do kritičkog preispitivanja tradicionalnih metodoloških postupaka, s druge strane. U tradicionalne kritičke teoretičare spada Marks, a u novije Rajt Mils. Takođe, u novije kritički orijentisane pravce ubrajaju se i feminizam i socijalni konstrukcionizam.

Struktura istraživačkog procesa

Svako naučno istraživanje je nužno sistematična i *metodska* aktivnost, sa jasno utvrđenim ciljevima, zadacima, metodama i drugim elementima

samog istraživačkog procesa. Dakle, reč je o jasno definisanim koracima ili fazama koji vode do ostvarivanja postavljenih ciljeva.

Strukturu istraživačkog procesa čine:

- 1) definisanje problema koji se istražuje;
- 2) procena prikupljenog materijala;
- 3) preciziranje problema;
- 4) razrada plana;
- 5) sprovođenje istraživanja;
- 6) tumačenje rezultata istraživanja;
- 7) izveštaj o dobijenoj analizi rezultata.

1) *Definisanje predmeta koji se istražuje*

Ovo je osnovni, početni uslov svakog istraživačkog procesa. Od mnoštva društvenih pojava istraživači najčešće odabiraju one koje su malo istražene ili neistražene u potpunosti. To ne znači da već ranije istraživane društvene pojave ne treba iznova proveravati i istraživati, jer su društvene pojave po svojoj prirodi dinamične i promenljive; na njih stalno deluje mnoštvo različitih faktora. Neki faktori koji su u jednom trenutku delovali na njih nestaju, a drugi se pojavljuju. Na primer, porodica je ona društvena grupa koja pripada socijalnoj statici, dakle ona društvena grupa sa relativno trajnim strukturalnim odnosima i funkcijama. Međutim, dinamički procesi u savremenim društvima utiču, kako na promenu strukturalnih odnosa, tako i na tradicionalne funkcije porodice. To znači da se, iako već istraživana, porodica kao primarna društvena grupa nameće kao stalni predmet socioloških istraživanja. Vrlo često se dešava da istraživači odaberu jedan predmet istraživanja a da se tokom istraživačkog procesa neočekivano pojavi neki drugi, mnogo zanimljiviji i značajniji fenomen, za koga se nije ni pretpostavljalo da postoji. Ovo je poznati sociolog Robert Merton nazvao *serendipiti efektom* (preusmeravanje pažnje na neočekivano). „Serendipiti pretpostavlja, dakle, jedan neočekivani, zbunjujući i kapitalni podatak“ (Supek, 1983: 94). Treba još jednom napomenuti da u odabiru predmeta istraživanja istraživači mogu da se rukovode i svojim najdubljim ličnim vrednostima, smatrajući jednu pojavu značajnijom i vrednijom od druge, ali u daljem toku istraživanja, a posebno pri donošenju zaključaka, vrednosni sudovi moraju biti isključeni.

2) *Procena prikupljenog materijala*

Neophodni postupak nakon odabiranja predmeta istraživanja pred-

stavlja procena koji su relevantni materijali na terenu dostupni za istraživača. Pre svakog istraživanja mora se posedovati uvid u obim i kvalitet prethodnih istraživanja o pojavi koja se istražuje. To znači da treba proveriti sve dostupne i relevantne studije. U suprotnom, istraživanje može da bude nepotrebno gubljenje vremena, odnosno ponavljanje već istraženih društvenih fenomena, bez značajnih naučnih efekata.

3) *Preciziranje problema*

Ova faza podrazumeva jasno definisanje radnih hipoteza, početnih pretpostavki, koje će se u narednim fazama proveravati. Hipoteze moraju biti tako formulisane da se odnose na prethodno prikupljene i selektovane materijale. Hipoteze su uvek pitanja koja istraživači postavljaju pred svoj odabrani predmet istraživanja: „Bez apstraktne hipoteze kao vodiča u šumi raznovrsnih podataka ne bi se znalo koji su podaci bitni za naučno istraživanje“ (Šušnjić, 1982: 40). Kako dobro primećuje Đuro Šušnjić, istraživači u svoja istraživanja mogu da uđu sa bilo kojom hipotezom, ali bez hipoteza ne mogu! Takođe, za nauku uopšte nije bitno kako su istraživači došli do svojih hipoteza. Da li su izvori tih hipoteza intuicija ili razum; da li su one deo nečijeg sna ili jave (*isto*: 42). U proveravanju postavljenih hipoteza često se pokaže da hipoteze nisu bile tačne, ali to ne utiče na *smisao* hipoteza. Jer čak i u slučaju da se pokažu kao netačne, one i dalje imaju smisao, a to je da upute na neke nove hipoteze i na neke nove puteve za dolaženje do saznanja: „Zadatak hipoteze nije samo u tome da ponovi ili udvostruči neku vezu između pojava kao vezu između pojmova, već da tu vezu pretpostavi i uobliči. Hipoteze unose red u svet iskustvenih činjenica, kao što pojmovi unose red u nered čulnih iskustava“ (*isto*: 44).

4) *Razrada plana istraživanja*

Ova faza istraživačkog procesa je veoma važna, jer se u okviru nje određuje izbor konkretnih istraživačkih tehnika koje će se primeniti za prikupljanje podataka. Odabir metoda i tehnika zavisi od samog predmeta istraživanja. Naime, uzimajući u obzir raznolikost i dinamiku društvenih pojava, moramo voditi računa da nisu sve društvene pojave pristupačne za sve istraživačke tehnike i metode. Nekim društvenim pojavama, kao što su, na primer, tajna društva ili zatvorene sekte, ne možemo pristupiti neposrednim posmatranjem, kao što ni mnoštvo društvenih pojava ne dopušta eksperimentalne metode.

5) *Sprovođenje istraživanja*

Sprovođenje istraživanja se sastoji od konkretne primene prethodno

odabranih istraživačkih tehnika za prikupljanje podataka. U ovoj istraživačkoj fazi mogu se očekivati i nenadane teškoće i problemi. Naime, ponekad se pokaže da odabrane istraživačke tehnike nisu adekvatne, pa se moraju odabrati adekvatnije.

6) Tumačenje rezultata istraživanja

Kada je okončana faza prikupljanja podataka pristupa se obradi i analizi prikupljenih podataka. Tada se utvrđuju moguće korelacije (povezanosti među pojavama), uzročne veze (uzročno-posledični odnosi među pojavama) ili funkcionalne veze među pojavama (na osnovu različitih uloga). Ovim se istovremeno vrši i proveravanje prethodno postavljenih hipoteza, odnosno, utvrđuje se veza dobijenih nalaza sa prethodno definisanim predmetom istraživanja. U ovoj fazi od istraživača se očekuje da donesu zaključke o istraživanoj pojavi. Često se dešava da dobijeni nalazi ne potvrđuju prethodno postavljenu hipotezu. No, u takvim slučajevima, kao što je već rečeno, nepotvrđene hipoteze upućuju na neke nove.

7) Izveštaj o nalazima istraživanja

Krajnji rezultat istraživačkog procesa treba da bude javno dostupan, izražen u formi naučnih radova, publikacija, monografija, studija o istraživanom problemu. Tada se otvara prostor i za kritičko preispitivanje istraživane pojave od strane šire naučne zajednice. Tokom ove faze, koja može da traje veoma dugo, otvara se debatan proces, kako o dobijenim rezultatima istraživanja, tako i o samom istraživačkom procesu, odabranim metodama i istraživačkim tehnikama, kao i o samom istraživačkom postupku.

Istraživačke tehnike u sociologiji

Istraživačke tehnike u sociologiji predstavljaju konkretne postupke za prikupljanje podataka. U sociološkim istraživanjima se najčešće koriste sledeće istraživačke tehnike:

- 1) posmatranje;
- 2) intervju i anketa;
- 3) eksperiment;
- 4) statistička metoda;
- 5) sociometrijski postupak;
- 6) analiza sadržaja;

- 7) istorijski metod;
- 8) uporedni metod;
- 9) analiza slučaja;
- 10) biografski metod.

1) Posmatranje

Ova tehnika predstavlja najstariji i najrasprostranjeniji način prikupljanja podataka. Kada se govori o posmatranju kao istraživačkoj tehnici uvek je reč o *sistematskom posmatranju*. To je posmatranje koje je uvek unapred sistematski planirano i beleženo od strane obučених istraživača. Pri tome su svi nalazi posmatrača podložni kritičkom preispitivanju i proverama, kako bi se postigla što je moguće veća objektivnost u dobijenim nalazima. Moguće je govoriti o dve osnovne vrste sistematskog posmatranja:

- 1) *posmatranje bez učestvovanja*, kada istraživač (posmatrač) ni na koji način ne može da utiče na posmatrane pojave, jer je na fizičkoj distanci od posmatranog problema; i
- 2) *posmatranje sa učestvovanjem*, kada je posmatrač uključen u događanje koje je predmet istraživanja, što znači da i on može da utiče na konačna ishodišta samih posmatranih događaja.

Uprkos svojoj širokoj primeni, posmatranje se ograničava samo na spoljašnje manifestacije pojava, pa se ova tehnika često mora dopunjavati sa nekim drugim tehnikama. Isto tako, uzimajući u obzir ograničenosti i selektivnost ljudske percepcije, koja može biti uslovljena različitim faktorima, posmatranje uvek mora biti kritički preispitivano i proveravano.

2) Intervju i anketa

Pored sistematskog posmatranja, intervju i anketa predstavljaju najzastupljenije i najkorišćenije istraživačke tehnike u sociologiji, ali i u drugim društvenim naukama. Osnovna razlika između intervjuja i ankete je u njihovoj formi i konkretnom načinu njihovog sprovođenja. Intervju se odvija usmenim putem, najčešće u neposrednom kontaktu sa ispitanikom (ali to može biti i telefonski intervju), a anketa se, po pravilu, odvija pismenim putem, bez nužnog neposrednog kontakta sa ispitanicima. Anketa i intervju se najčešće koriste za prikupljanje podataka o stavovima, verovanjima i mišljenjima ljudi. Ovo su istraživačke tehnike (posebno anketa) koje se mogu primeniti na veliki broj ljudi, pa se zbog toga veoma često koriste za ispitivanje javnog mnjenja. U savremenim sociološkim istraživanjima češće se koristi anketa, jer se ovom tehnikom može obu-

hvatiti veći broj ljudi u relativno kratkom vremenu, a obrada rezultata dobijenih anketnim postupkom je brža i lakša. Mogu se razlikovati tri osnovne vrste ankete:

- 1) *anketa otvorenog tipa*, sa slobodnim odgovorima ispitanika na postavljena pitanja;
- 2) *anketa zatvorenog tipa*, gde ispitanici mogu samo da se opredele za unapred definisane odgovore na pitanja; i
- 3) *anketa mešovitog tipa*, što podrazumeva kombinaciju zatvorenih i otvorenih pitanja.

3) Eksperiment

Eksperiment, posebno u prirodnim naukama, predstavlja ideal naučnog metoda, jer samo one hipoteze koje su eksperimentalno potvrđene mogu se smatrati naučno valjanim. Međutim, društvene nauke ne mogu ni približno koristiti eksperimentalne metode u svojim istraživanjima koliko to čine prirodne nauke. Pre svega, eksperiment predstavlja namerno izazivanje neke pojave, te namerno i sistematsko menjanje uslova u kojima se neka pojava javlja (kontrolisanim uslovima koje definišu naučnici), pri čemu se merenjem i kvantitativnim postupcima izražavaju rezultati. Ovako definisan eksperiment (laboratorijski eksperiment) postavlja jasne etičke granice njegovog korišćenja. Isto tako, s obzirom na to da se većina društvenih nauka, a posebno sociologija, bavi makrofenomenima, nemoguće je primeniti eksperimentalnu metodu na velikim društvenim grupama kao što su društvene klase, nacije, etničke grupe, društveni slojevi. Moguće je navesti tri osnovne vrste eksperimenata:

- 1) *laboratorijski eksperiment*, koji je eksperiment u pravom smislu reči i čija je definicija već prethodno navedena;
- 2) *terenski eksperiment*: ovo je vrsta eksperimenta koji se odvija u prirodnim, to jest nepromenjenim uslovima. To je vrsta eksperimenta u kojoj naučnici pokušavaju da zadrže autentičnost pojava koje posmatraju, ne utičući na njihove ishode. To je takozvana kontrolna grupa, dok se u eksperimentalnoj grupi uslovi menjaju u skladu sa prethodno postavljenim hipotezama;
- 3) *prirodni eksperiment*: to je vrsta kvaziekperimenta, u kojoj se uslovi ne kontrolišu od strane naučnika, niti su pojave veštački izazvane. Veoma često se događaju prirodne situacije koje mogu da posluže kao neka vrsta eksperimenta, na primer prilikom erupcije nekog vulkana moguće je pratiti ponašanje ljudi, njihovu solidarnost ili sebičnost; njihovu hrabrost i snalažljivost.

4) Statistička metoda

Ova metoda podrazumeva korišćenje (zvaničnih) statističkih podataka kao glavnih izvora za sociološka istraživanja (popisi stanovništva, kriminalistička statistika, medicinska statistika itd.). Kao što je već napomenuto, u sociologiji su mišljenja podeljena povodom procene vrednosti ove metode. Jedno od najpoznatijih i najvrednijih istraživanja koje je zasnovano na korišćenju statističkih izvora je Dirkemovo *Samoubistvo*, u kome su korišćeni kvantifikovani podaci iz tzv. *moralne statistike*. Savremena sociološka istraživanja u velikoj meri se služe statistikom kombinujući je sa drugim istraživačkim tehnikama.

5) Sociometrija

Po Jakobu Morenu (Jacob Levy Moreno, 1892–1974), tvorcu ove metode, sociologija treba da se bavi dvojakom vrstom proučavanja: 1) *ekologijom*, kao odnosom čoveka i društva prema prirodi; i 2) *sociometrijom*, kao proučavanjem međusobnih relacija ljudi u društvenim grupama. Ova metoda nalazi se na razmeđu sociologije i socijalne psihologije, s obzirom na to da su najčešće područje njene primene male i srednje društvene grupe. Sociometrijski testovi, koji služe kao instrumenti, utvrđuju pozitivne ili negativne, obostrane ili jednostrane relacije između pojedinaca u društvenim grupama.

6) Analiza sadržaja

Analiza sadržaja je specifičan, najčešće kvantitativni postupak za utvrđivanje sadržaja tekstova i auditivne građe (knjiga, časopisa, govora, pisma, filmova, audio-zapisa itd.). Ova istraživačka tehnika može biti korišćena za različite potrebe. Na primer, za analizu sadržaja školskih udžbenika, ukoliko se žele izvesne promene, ili za analizu sadržaja govora i pisma političara, da bi se preko jezičke i leksičke strukture utvrdile njihove istinske namere. Često se primenjuje u analizi propagandnog materijala, reklama ili političkih kampanja. Ova istraživačka tehnika se uglavnom svodi na kvantifikovanje vrsta reči, njihovog broja i odnosa u nekoj pisanoj i auditivnoj građi.

7) Istoriografski metod

Istorija i sociologija su kao društvene nauke veoma tesno povezane. Sociologija često koristi istorijske izvore, a istorija sociološke. Međutim, osnovna razlika je u tome što se istorija, po pravilu, bavi prošlim, a sociologija savremenim društvima. Korišćenje istorijskih izvora je ponekad

neophodan postupak u sociološkim istraživanjima, jer društvene pojave su bitno određene svojim istorijskim karakterom. Pod istorijskim izvorima podrazumevamo:

- 1) sve materijalne, fizičke ostatke;
- 2) usmena i duhovna nasleđa (običaje, predanja, legende, folklor itd.);
- 3) pisanu materijalnu građu (rukopise, beleške, natpise itd.).

Obično se razlikuju *primarni* i *sekundarni* istorijski izvori. Prvi se odnose na neposredne izvore samih učesnika određenih događaja, a drugi na sve ostale koji su dobijeni posrednim putem.

8) *Uporedni metod*

Uporedni metod (komparativna analiza) je veoma zastupljen u sociološkim istraživanjima. Ako se uzme u obzir ograničenost primene eksperimentalnih metoda u društvenim naukama, onda je ovaj metod dobra zamena za utvrđivanje uzročnih veza među pojavama. Uporedni metod je bio veoma zastupljen kod dvojice velikana sociologije – Maksa Vebera i Emila Dirkema. Moguće je navesti nekoliko nivoa poređenja u sociologiji:

- 1) poređenje pojava u istom društvu;
- 2) poređenje pojava u različitim društvima istog istorijskog tipa;
- 3) poređenje pojava u svim poznatim društvima, bez obzira na njihove istorijske i strukturalne tipove.

Jedna od znatnih poteškoća u korišćenju uporedne metode je mogućnost pojave etnocentrizma – uverenja da su sopstveno društvo i kultura bolji od drugih. Pored ovoga, kada se porede pojave u društvima različitih istorijskih tipova, vrlo često se javlja nedostatak adekvatne građe za poređenje. Nemaju sva društva u istom stepenu razvijenu pismenost, gradove i materijalne načine proizvodnje.

9) *Analiza slučaja (case study)*

Po pravilu, analiza slučaja je kvalitativna analiza čiji je osnovni cilj da sagleda ili sačuva jedinstvenost (autentičnost) i celinu objekta koji se proučava. Pri tome, ono što se naziva slučajem može da se odnosi, kako na pojedince i društvene grupe, tako i na globalna društva i sociokulturne celine.

10) *Biografski metod*

Ovaj metod se zasniva na korišćenju *biografija* kao osnovnih izvora podataka, najčešće o pojedincima. Biografski metod je specifičan metod društvenih nauka, a sociologije posebno, koji se ne primenjuje u prirodnim naukama. Radi se o prikupljanju biografskih materijala, pod kojima se mogu podrazumevati lične stvari, pisma, lični dokumenti, fotografije, tonski zapisi, autobiografije, itd. Kao sekundarni biografski izvori mogu se koristiti svi raspoloživi zvanični podaci o nekoj osobi. Najpoznatije delo u sociologiji, u kome je upotrebljen biografski metod, jeste *Poljski seljak u Evropi i Americi* Florijana Znanjeckog i Vilijama Tomasa, delo pisano između 1918. i 1920. godine. Kao osnovni izvori biografske građe korišćena su pisma, odnosno prepiske između Poljaka u Evropi i poljskih imigranata u Americi (u Čikagu).

Društvene institucije, organizacije i birokratija

Društvene institucije

Proučavanje društvenih institucija predstavlja jedno od centralnih područja sociologije kao društvene nauke. Pored drugih ključnih tema, kao što su društvena struktura i društvena stratifikacija, za sociološko bavljenje društvenim institucijama se može reći da predstavlja odlučujući momenat u njenom nastanku i razvoju. Tako je, podsetimo, Emil Dirkem smatrao da je sociologija nauka o društvenim institucijama, njihovoj genezi i funkcijama, a Talcott Parsons je smatrao da je suštinsko pitanje sociologije kao nauke, zapravo pitanje procesa *institucionalizacije*.

Dakle, u rasponu od Dirkemove sociologije s kraja devetnaestog veka, do Parsonsove sociologije prve polovine dvadesetog veka; od evropske do američke sociologije – društvene institucije i institucionalni život društva čine najznačajnije predmetno polje sociologije. Kao i u slučaju nekih značajnih teorija, kao što su funkcionalizam i strukturalizam, dodatni poticaj za proučavanje društvenih institucija došao je sa područja socijalne antropologije. U tom smislu, antropološka istraživanja Bronislava Malinovskog i Redklif-Brauna temeljena su, uglavnom, na analizama institucionalnih formi društvenog života u „primitivnim“ društvima, njihovih porodica i srodničkih odnosa, religije, mitova, običaja, itd. Tako u svom delu *Struktura i funkcija u primitivnom društvu* Redklif-Braun iznosi shvatanje da sociološka i antropološka istraživanja treba da se odnose upravo na proučavanje *ustanovljenih oblika ponašanja* u društvenoj strukturi. Otuda Redklif-Braun i definiše društvene institucije kao ustanovljene norme ponašanja jednog posebnog oblika društvenog života (Redklif-Braun, 1982: 18). Drugim rečima, „institucija je ustanovljena norma ponašanja koju, kao takvu, priznaje posebna društvena grupa ili klasa“ (*isto*: 18).

U Dirkemovom slučaju možemo smatrati da se njegov pojam *društvene činjenice*, kao i njegova celokupna koncepcija *kolektivne svesti*, zapravo, odnosi na institucije, jer „društvena činjenica je svaki, utvrđen ili ne, način činjenja koji je u stanju da na pojedinca vrši spoljnu prinudu; ili

još, koja je opšta u čitavom datom društvu, imajući sopstveno postojanje nezavisno od njenih pojedinačnih ispoljavanja" (Dirkem, 1963: 30). Zbog ovakvog shvatanja, Dirkemov se pristup, pored funkcionalističkog, može označiti i kao *institucionalistički* pristup u sociologiji. Međutim, bez obzira na to što je pojam društvene institucije jedan od ključnih pojmova sociologije, široka upotreba ovog pojma (samog pojma institucije) u svakodnevnom govoru je neprecizna i pretili da ovaj pojam ostane bez svojih jasnih značenja (Hertzler, 1929: 1).

Sam pojam *institucije* (lat. *institutio* = ustanova) uvek je povezan sa pojmom društvene norme i sa pojmom društvene regulacije, to jest sa nekim očekivanim pravilima, definisanim međusobnim interakcijama ljudi u društvu. Stoga se, u najopštijem smislu, društvene institucije mogu odrediti kao *tipizovani, ustaljeni i relativno trajni oblici interakcija među ljudima, koji su normativno regulisani i očekivani u skladu sa društvenim ulogama i položajima, a koje pojedinci zatiču kao unapred ustaljene u društvu.*

Poreklo društvenih institucija

Društvene institucije svoje izvorište imaju u normativno regulisanim i očekivanim društvenim delanjima. One, u tom smislu, predstavljaju neku vrstu kalupa ili modela koji su zaduženi za usmeravanje društvenih delanja, ali one nisu i direktni pokretači društvenih delanja. Društvena delanja pokreću potrebe i interesi, a institucije im daju društveno prihvatljivu formu, kroz regulativne mehanizme (norme) koje su u nekoj istorijskoj epohi prihvatljive nekom datom društvu. U tom smislu institucije imaju bitno restriktivno-normirajući karakter, ograničavajući i kontrolišući društvena delanja, odnosno ostvarivanje postavljenih ciljeva, interesa ili zadovoljavanje potreba. Osnovno je pitanje: ako interesi nisu direktni tvorci institucija, kako one nastaju?

Poreklo društvenih institucija, u stvari, treba tražiti u sposobnosti ljudskih ponašanja da podležu *navikavanju*. To znači da se „bilo koja delatnost koja se često ponavlja uobličava u obrazac koji se potom može reprodukovati uz uštedu napora a njegov ga vršilac... shvata kao obrazac“ (Berger i Luckmann, 1992: 74). To znači da se jednom ustanovljene navike u obliku obrazaca (modela, kalupa) mogu ponavljati u budućnosti uvek na isti očekivani način, sa relativno jasno pretpostavljenim posledicama. Kako kažu Berger i Lukman, navikavanje donosi jedan veoma važan dobitak – *sužavanje izbora* (isto: 74). Iako ovo sužavanje izbora može delovati kao ograničavanje slobode, zapravo se radi o nužnim i fundamentalnim principima institucionalizacije društva i njegove društvene strukture, a

to znači određivanje jasnih i prihvatljivih ponašanja, mišljenja i osećanja koja drugi prepoznaju kao zajednička, kolektivna i normalna (prosečna). Drugim rečima, sužavanje izbora pripadnike nekog određenog društva oslobađa tereta svih mogućih odluka (dilema da li su one prihvatljive ili ne, dobre ili loše itd.) prilikom sprovođenja svakodnevnih akcija. Da nije tako, rutina svakodnevnog života i njegov ustaljeni ritam uvek bi iznova bili građeni, čak i u slučaju veoma banalnih stvari kao što su međusobno ophođenje, prepoznavanje namera drugih, pozdravljanje ili odlazak na posao. Zapravo, ako nema sužavanja izbora i navikavanja, nemoguća je sama rutina svakodnevnog života. Sužavanjem izbora i navikavanjem osigurana je jedna vrsta *socijalne pozadine* koja čini svakodnevni život bezupitnom rutinom. Mi ne moramo stalno iznova da se pitamo ili da budemo u dilemi da li ćemo u pekari dobiti hleb, da li ćemo u trafici dobiti novine ili da li ćemo kod obučara popraviti cipele. Za to se brine ustaljena socijalna pozadina često bezupitnih očekivanja – očekivanja od drugih. Dakle, svakoj institucionalizaciji, bez obzira na to o kom se segmentu društvenog života radi, nužno prethodi proces navikavanja i uvežbavanja navika. Zbog toga Berger i Lukman naglašavaju da se institucionalizacija uvek zbiva kad god postoji uzajamna *tipizacija* naviknutih postupaka. Odnosno, „bilo koja takva tipizacija je institucija“ (isto: 75). Pri tome su te tipizacije uvek zajedničke, kolektivne. One su izgrađene u međusobnim interakcijama. Takođe, uzajamne tipizacije postupaka grade se tokom zajedničke istorije, što znači da one ne nastaju iznenada i stihijski, već tokom dugih vremenskih perioda zajedničkog života i sticanja zajedničkog iskustva.

Onog trenutka kada su tipizacije pretvorene u institucije, može se reći da je neka oblast društvenog života, odnosno neka uzajamna delatnost ljudi postala regulisana. Jer, institucije i tipizacije podrazumevaju ograničavanje i kontrolu svih delanja na koje se neka institucija odnosi i, s druge strane, restrikciju svih onih ponašanja koja se ne uklapaju u postignutu tipizaciju. Time su društvene institucije relativno jasno *ograničene zone* (enklave) tipizovanih ponašanja. Jedan oblik institucionalnih ponašanja može biti potpuno neprihvatljiv u nekoj drugoj tipizovanoj zoni. Na primer, ne možemo, bez negativnih posledica, obrasce seksualnog života da primenjujemo u tipizovanoj zoni neke sudske procedure. Kako kažu Berger i Lukman, „reći da je neki segment ljudske aktivnosti institucionalizovan već znači reći da je taj segment ljudske aktivnosti supsumiran [podveden, *prim. D. M.*] pod socijalnu kontrolu“ (isto: 76).

Konačno, da bi se moglo očekivati stvaranje neke društvene institucije – preko tipizacija – mora se računati na relativno trajnu društvenu situaciju koja podrazumeva relativno trajnu interakciju među ljudima. U relativno trajnim ljudskim interakcijama ili kontinuiranim društvenim

situacijama, učesnici u interakciji počinju sa velikom izvesnošću da predviđaju postupke drugih. I ne samo to. Ljudi u relativno trajnim interakcijama počinju da očekuju ponašanja drugih u skladu sa prethodno postignutom rutinom i zajednički stečenim navikama i iskustvima. Na taj se način repertoar ponašanja drugih prepoznaje kao uobičajen i očekivan, a ne, suprotno tome, kao neuobičajen, neočekivan, haotičan i nepredvidljiv. Jednostavnije, tada druge *konstruišemo* kao poznate, a njihova ponašanja kao društvena delanja. Odnosno, tada je moguće društveno delanje kao smisaono orijentisano ponašanje prema drugom. Tek tada je moguće *razumeti* drugog kroz rekonstrukciju njegovih unutrašnjih subjektivnih namera.

Budući da proces društvene institucionalizacije gradi *diferencirane zone*, može se reći da postoje četiri velike grupe diferenciranih društvenih institucija:

- 1) privredne;
- 2) političke;
- 3) kulturne; i
- 4) socijalne.

Društvene uloge i društveni položaji

Proces institucionalizacije i tipizacije ne može se zamisliti bez društvenih uloga i društvenih položaja kao njihovih ključnih aspekata. Ako je sociološko bavljenje društvenim institucijama jedno od njenih najvažnijih pitanja, onda su i društvene uloge i društveni položaji temeljna sociološka pitanja. U tom smislu, društvo ne čine pojedinci kao biološka ili kao psihološka bića, već pojedinci kao nosioci društvenih uloga i društvenih položaja. Za društveni život se može reći da je strukturiran i institucionalizovan onda kada je kroz proces institucionalizacije i podelu rada (institucionalizovanu podelu rada) stvorena društvena struktura. Društvena struktura se može odrediti kao *način na koji su društveni elementi povezani u celinu* njihovih međusobnih odnošenja. Može se reći da društvena struktura predstavlja *kontinuirani poredak* funkcionalno diferenciranih društvenih institucija. Ne postoji društvo čija se društvena struktura ne sastoji od *horizontalno diferenciranih društvenih uloga* i *vertikalno stratifikovanih društvenih položaja*. Takođe, ne postoje institucije bez njihovih ključnih elemenata – ljudi koji su nosioci društvenih uloga i položaja. Društvene uloge i položaji su, kako proizvod, tako i preduslovi za postojanje institucija. Ne postoje društvene uloge i društveni položaji bez

vaninstitucionalnih konteksta, niti postoje društvene institucije bez uloga i položaja. U tom smislu društvene institucije se često i objašnjavaju preko društvenih uloga i položaja, jer društvena uloga je osnovna analitička kategorija u proučavanju horizontalne dimenzije društvene strukture, a društveni položaj je osnovna analitička kategorija u proučavanju vertikalne dimenzije društva (društvene strukture i institucija).

Sam pojam uloge potiče iz pozorišta, iz dramaturške sfere (grč. *proponon*; lat. *persona* = maska) gde označava upravo tipizirani lik sa tipiziranim ponašanjima. Tako Anri Mendras smatra da se sa mikrosociološkog aspekta teorija položaja i uloge može uporediti sa *komedijom delarte* (Del'Arte) (Mendra, 2001: 73) – dramaturškom situacijom u kojoj određeni broj lica ima svoje tipične uloge i položaje, a na samim glumcima je da, u skladu sa ovim tipizacijama, spontano i improvizovano igraju svoje uloge i položaje. Društvene uloge i položaji nisu proizvoljni u tom smislu da pojedinci mogu posredno ili neposredno da utiču na sadržaj i smisao očekivanih ponašanja (uloga). Zbog toga Ralf Darendorf smatra, kao i Dirkem pre njega, da je „društvo neumoljiva i nasrtljiva činjenica koja istrgava pojedinca iz njegove individualnosti i određuje njegovo biće tuđim kategorijama spoljašnjeg sveta“ (Darendorf, 1989: 99). Društvo je, po njemu, neumoljivo i prinudno upravo zato što ga ne možemo izbeći. Ukoliko živimo u društvu, ne možemo izbeći igranje društvenih uloga i ne možemo izbeći zauzimanje društvenih položaja. Zbog toga, po Darendorfu, društvene uloge bitno karakterišu tri obeležja:

- 1) kao i društveni položaji, i društvene uloge su kvaziobjektivni kompleksi propisa o ponašanju, koji su nezavisni od pojedinca;
- 2) njihov poseban sadržaj niti definišu, niti redefinišu pojedinci;
- 3) očekivana ponašanja se ne mogu ignorisati ili odbacivati, a da pojedinci pri tome sebi ne naude.

Na kraju, društvene uloge možemo definisati kao tipične oblike normativno regulisanih ponašanja u skladu sa očekivanjima drugih. Pri tome svaki pojedinac u društvu ima mnoštvo uloga, te je u sociologiji opravdano govoriti o kompleksima društvenih uloga, a ne samo o jednoj ulozi. Takođe, s obzirom na to da su kompleksi društvenih uloga raspodeljeni po izdiferenciranim zonama tipizacija (zonama institucija), neretko dolazi i do sukoba uloga, jer ljudi ne uspevaju uvek jasno da razgraniče različite kontekste u kojima se očekuju i različite uloge.

Društveni položaji se mogu definisati kao svako mesto koje zauzimaju pojedinci i društvene grupe u polju društvenih odnosa, a za koje se vezuje određena kompetencija, uticaji, društvena moć, društveni ugled i materi-

jalno bogatstvo. Svaki društveni položaj nosi sa sobom određena očekivana ponašanja, te se od pojedinaca i društvenih grupa koji zauzimaju neki društveni položaj očekuje da ih vrše u skladu sa društvenim ulogama koje su vezane za taj položaj.

U analizi društvenih uloga i društvenih položaja, Ralf Darendorf je istakao da se upravo pomoću njih vrši posredovanje između pojedinca i društva, a to mesto susreta pojedinca i društva, gde se ukrštaju društveni položaji i uloge, on naziva *homo sociologicus*. To je, po Darendorfu, osnovna jedinica sociološke analize (*isto*: 106).

U sociologiji se mogu razlikovati dve osnovne vrste društvenih položaja:

- 1) *pripisani* društveni položaji; i
- 2) *stečeni* društveni položaji.

Pripisani društveni položaji (koji se stiču tokom života) mogu da se odnose, s jedne strane, na položaje na osnovu prirodnih nejednakosti, kao što su pol ili starost, a, s druge strane, oni se odnose na porodično stečene položaje, titule, nasledstva ili stečene staleške položaje – kao u srednjem veku, ili kastinske položaje – kao u tradicionalnoj Indiji. Pripisani položaji, a u skladu sa nejednakom distribucijom moći, ugleda i materijalnog bogatstva mogu biti:

- 1) *privilegovani* društveni položaji; i
- 2) *deprivilegovani* društveni položaji.

Stečeni društveni položaji su karakteristični za savremena društva i najčešće su neposredna posledica profesionalnih orijentacija i ukupnih životnih šansi svakog pojedinca.

Organizacije i birokratija

Pojam organizacije je veoma blizak pojmu institucije. Međutim, između njih ipak postoje razlike. Naime, nije svaka institucija istovremeno i organizacija, ali svaka organizacija mora posedovati neku institucionalnu dimenziju. Društvene institucije su, po pravilu, istorijski mnogo starije i strukturalno mnogo trajnije od organizacija. Isto tako, društvene institucije, za razliku od organizacija, ne podrazumevaju nužnost postojanja hijerarhijskih i formalnih principa strukturiranja. U tom smislu organizacija podrazumeva, u najvećem broju slučajeva, „veliko grupisanje ljudi strukturirano po različitim kriterijumima i uspostavljeno radi postizanja

određenih ciljeva“ (Gidens, 2001: 189). Po Milanu Tripkoviću, sociološka upotreba pojma organizacije sumira u sebi najmanje tri međusobno povezana značenja (Tripković i Marinković, 2004: 238):

- 1) hijerarhijski ustrojen poredak, zasnovan na određenim normama kojima se reguliše međusobni odnos ljudi, kroz sistem prava i obaveza (to su i organizacijski aspekti institucija);
- 2) one se mogu tumačiti kao ustanovljeni raspored najracionalnijih i koordinisanih radnji, u cilju što efikasnijeg obavljanja neke delatnosti (organizacija radne aktivnosti); i
- 3) one su poseban oblik udruživanja ljudi radi ostvarivanja nekih posebnih ciljeva.

Već je rečeno da su institucije starije i trajnije od organizacija, kao i to da postoje institucije bez svojih organizacionih formi. Na primer, susjedstvo je društvena institucija bez organizacione forme, kao što je to i prijateljstvo; sukobljavanje među ljudima može se smatrati i društvenom institucijom, ali organizacione forme sukoba mogu biti ratovi vođeni putem organizacionih oblika (vojska); religija kao društvena institucija ne mora nužno imati svoje organizacione oblike, kakva je, recimo, crkvena organizacija; pomoć bolesnima, na primer, može se smatrati društvenom institucijom, ali bolnica je samo organizacioni oblik te institucije. Takođe, može se reći da ispod svakog organizacionog oblika postoji neka manje ili više latentna institucionalnost. Na primer, bolnica je organizacija sa jasno definisanim ulogama i položajima koji su hijerarhijski i funkcionalno strukturirani, sa jasnim kompetencijama koje su ugrađene u društvene položaje, ali ispod tih organizacionih oblika stoji institucija – ustaljeni način odnošenja – pomoći drugome. Dakle, organizacije su karakteristične za razvijena, izdiferencirana i složena društva, gde je neophodno normativno i hijerarhijski urediti odnose između onih pojedinaca koji teže postizanju zajedničkih ciljeva. U savremenim industrijskim društvima organizacije imaju mnogo značajniju ulogu u svakodnevnom životu nego što je to slučaj sa tradicionalnim ili arhajskim društvima. Može se reći da život savremenog čoveka sve više zavisi od organizacija. Tako Rajt Mils u svom delu *Beli okovratnik američke srednje klase* iznosi shvatanje da velike organizacije (ekonomske i političke) apsorbiraju sve veći broj ljudi, čiji životi postaju zavisni od njenih mehanizama kontrole. Time su, po Milsu, savremene glomazne organizacije izvršile presudne promene u strukturi profesija. Nekada slobodne profesije lekara, advokata, pa i inženjera, postale su deo korporativnog organizovanog života (Mils, 1979: 9–10). Kako primećuje i Gidens:

[O]groman uticaj organizacija nije uvek i pozitivan. One često preuzimaju mnoge stvari u svoje ruke tako da na njih mi sami ne možemo uticati. Od svih nas se, na primer, zahteva da, pod pretnjom kazne, činimo ono što nam država kaže: da plaćamo porez, poštujemo zakone, idemo u rat, itd. Kao izvori društvene moći, organizacije mogu na taj način izložiti pojedinca diktatima protiv kojih on ostaje nemoćan (Giddens, 2001: 190).

Odnosno, organizacije su postale birokratizovane. Time dolazimo do veoma značajnog pitanja birokratije, njenog značaja i uloge u savremenim društvima.

Pojam birokratije (koji dolazi od francuske reči *bureau* = biro, ured, i grčke reči *kratos*, *kratein* = vladati, vladavina) usko je vezan za pojam organizacije. Zbog ove bliskosti, birokratija se vezuje za razvijena, složena društva, a najveći razvoj birokratija je doživela u savremenim industrijskim društvima. Najznačajniji doprinos u sociološkom proučavanju birokratije dali su Karl Marks i Maks Veber, a u novije vreme Rajt Mils, Robert Merton i donekle Mišel Fuko. Marksovo shvatanje birokratije u skladu je, s jedne strane, sa njegovom kritičkom orijentacijom prema Hegelu, a, s druge strane, u skladu sa njegovom teorijom klasa, klasne borbe i revolucije. Naime, u svojoj kritici Hegelove filozofije (filozofije prava i države) u kojoj je birokratija shvaćena kao opšti stalež i temelj moderne države koji vodi stabilnosti, Marks je smatrao da ovaj opšti sloj ne može na sebe da preuzme ulogu koja zadovoljava sveopšte interese. Naime, Hegel je smatrao da su „članovi uprave i državni činovnici glavni deo srednjeg staleža, kojem pripada obrazovana inteligencija i pravna svest mase jednog naroda. Da taj srednji stalež ne zauzima izolovani položaj neke aristokratije, i da obrazovanje i veština ne postanu sredstvom proizvoljnosti i gospodstva, postižu se institucijom suvereniteta odozgo prema dole i pravima korporacije odozdo prema gore“ (Hegel, 1989: 425). Nasuprot ovom Hegelovom shvatanju birokratije, Marks je birokratiju shvatio upravo kao povlašćeni sloj koji je u službi zaštite interesa vladajuće klase. To nije ona klasa koja bi vodila do *emancipacije čoveka* (Marks, 1989: 102). Tako se, nasuprot Hegelovoj spekulaciji o politici, državi, pravu i birokratiji, javlja Marksova potreba da analizira stvarnog čoveka. Pre Maksa Vebera, Marks je shvatio važnost proučavanja birokratije kao zatvorenog društva (sloja) u državi. Zbog toga Marks ističe da birokratija sebe ne shvata kao instrument, kao sredstvo, već kao poslednji, krajnji cilj države. Istovremeno, Marksova kritika Hegelove filozofije prava i države birokratiju je posmatrala kao oblik *državne svesti*, ali i kao najradikalniji oblik otuđenja države – nasuprot ljudskoj emancipaciji.

Shvatanje birokratije Maksa Vebera ipak je pronašlo mnogo značajnije mesto u sociologiji i drugim društvenim naukama, nego Marksovo ili Hegelovo. Vebera nije, kao kod Marksa, interesovala kritika birokratije sa aspekta potencijalnih političkih, revolucionarnih ciljeva, već je kod njega pažnja usmerena na ono što je u birokratiji racionalno – birokratija kao nužna i racionalna forma vlasti u savremenom kapitalističkom društvu. Birokratija, naravno, iako se vezuje za savremena društva, nije novi fenomen. Drevne agrarne civilizacije Bliskog i Dalekog istoka, posebno stari Egipat i Kina, poznavale su razvijene birokratske forme uprave i birokratske gradove (Mumford, 1988: 541–549). No upravo je Maks Veber taj koji je skrenuo pažnju na važnost birokratije u modernim kapitalističkim društvima. Po njegovom mišljenju, specifičan način funkcionisanja moderne birokratije ogleda se u sledećem (Veber, 1976: 58–60):

- 1) postoji princip strogo određenih kompetencija raznih organa, a kompetencije su regulisane pravilima (zakoni ili upravni akti). Postoji:
  - 1.1) redovno obavljanje delatnosti koja je neophodna za postizanje ciljeva birokratizovane organizacije. Te delatnosti su jasno raspodeljene kao službene dužnosti;
  - 1.2) raspodeljene su moći zapovedanja, koje su neophodne za ispunjavanje dužnosti, a jasnim pravilima strogo su ograničena sredstva prinude;
  - 1.3) za redovno i trajno ispunjavanje raspodeljenih dužnosti, kao i za vršenje određenih prava, planski se vodi briga upošljavanjem kvalifikovanog osoblja (činovnika);
- 2) postoji princip hijerarhije u službi (hijerarhija plaćenih službenika), odnosno strogo regulisan sistem nadređenosti i podređenosti organa vlasti, gde viši vrše nadzor nad nižima;
- 3) moderno vođenje poslova počiva na pisanim dokumentima (aktima);
- 4) specijalizovana službena delatnost, kao specifično moderna pojava, pretpostavlja stručnu obuku;
- 5) razvijena službena delatnost zahteva čitavu radnu snagu činovnika, bez obzira na formalno propisano radno vreme;
- 6) činovnici u birokratskoj organizaciji obavljaju svoju službu u skladu sa opštim pravilima, a poznavanje ovih pravila pretpostavlja posebna znanja i veštine.

Kao i ostale kategorije u Veberovoj sociologiji i pojam birokratije predstavlja idealno-tipsku konstrukciju. Što se više neka organizacija i njena birokratska struktura približavaju ovim, prethodno navedenim karakteristikama birokratije, to će one biti efikasnije i racionalnije. Ovdje jasno dolaze do izražaja razlike između Veberovog i Marksovog shvatanja birokratije, jer je za Vebera birokratija kao racionalno-zakonska vlast, koja se zasniva na bezličnim pravilima (bezličnim autoritetima), u stvari, najracionalniji i najefikasniji model vlasti u modernom kapitalističkom društvu.

Od novijih shvatanja birokratije treba napomenuti shvatanje birokratije Roberta Mertona. To je shvatanje o granicama i *disfunkcijama* birokratije u modernim društvima. Analizirajući birokratsku strukturu kao *idealni tip formalne organizacije* (Merton, 1964: 195), Merton je zapazio da postoji veoma široko uverenje o njenim manama i nesavršenostima. On se u ovoj svojoj analizi negativnih, disfunkcionalnih aspekata birokratije najviše oslanjao na shvatanja Torstejna Veblena (Thorsten Bunde Veblen, 1857–1929), jednom od najznačajnijih predstavnika američke kritičke sociološke orijentacije prve generacije. Kao jednu od najvažnijih disfunkcija birokratije Merton navodi nemogućnost i nesposobnost obučanih i specijalizovanih činovnika da reše novonastali problem u promenjenim okolnostima (*isto*: 198). Merton konstatuje da će, uprkos obrazovanju, specijalizaciji i posebnim veštinama, u situacijama kada se iz bilo kojih razloga izmeni ustaljeni milje, birokratija pokazati neadekvatnu fleksibilnost i manje ili više ozbiljnu neprilagođenost. Takođe, u svojoj svakodnevnoj rutinskoj činovničkoj praksi ljudi počinju da razvijaju specifične preferencije (težnje), antipatije i diskriminacije. Na trećem mestu, formalizovani birokratski odnosi pretvaraju se u specifičan oblik *ritualizma*, koji u tolikoj meri insistira na formalnim procedurama da može da dovede do *zamene ciljeva* – umesto da rešava problem, u ovakvim situacijama birokratija još više komplikuje postojeće probleme.

Moć, vlast i socijalna kontrola

Pojmovi moći, vlasti i socijalne kontrole spadaju među fundamentalne sociološke kategorije. Kao najobuhvatniji od svih navedenih, pojam moći prožima društvo u svim njegovim aspektima. Moć je prisutna, u svojim raznim oblicima ispoljavanja i intenzitetima, u gotovo svim društvenim odnosima. Stoga nije pogrešno reći da je moć mnogo trajnija i prisutnija pojava u društvu nego što su to saradnja, harmonija, nada, ljubav, vera ili neki drugi oblik njenog odsustva.

Pojmovima moći, vlasti i socijalne kontrole posvećena je znatna pažnja u sociologiji. Ovim pojmovima su se bavile gotovo sve teorijske orijentacije u sociologiji, na različite načine, sagledavajući njihove različite učinke, dimenzije, posledice i smisao. Od značajnijih sociologa koji su se bavili nekim od ovih pojmova treba spomenuti Karla Marksa, Maksa Vebera, Rajta Milsa, Mišela Fukoa, Talkota Parsonsa, Džona Keneta Galbrajta i druge. Kao posebna grupa teorija koje su izgrađene isključivo na shvatanju nejednake raspodele moći i vlasti u vertikalnoj dimenziji društvene strukture, čineći tako društvenu strukturu bipolarnom, deleći je na elitu i masu, razvile su se *teorije elita*. Iako postoje razlike u varijetetima ovih teorija – *konzervativna teorija elita*, *liberalna teorija elita*, *kritička teorija elita* – teoretičarima koji su zastupali ova mišljenja – a u koje se ubrajaju Hoze Ortega i Gaset (José Ortega y Gasset, 1883–1955); Vilfredo Pareto (1848–1923); Gaetano Moska (Gaetano Mosca, 1858–1941) – kao konzervativni teoretičari elita; Karl Manhajm (Karl Mannheim, 1893–1947) kao liberalni teoretičar elita; i Rajt Milis kao kritički teoretičar elita – zajedničko je shvatanje da u društvu uvek postoji vladajuća manjina i većina kojom se vlada.

Pojam moći

Mnogi sociolozi ističu da je, kao i u većini slučajeva, pa i u ovom, Marks dao glavni poticaj za proučavanje društvene moći. Takođe, kao i u drugim slučajevima, Maks Veber je bio taj koji je izvršio presudan uticaj na definisanje pojma moći i samu koncepciju moći i tako izgradio jedan od najuticajnijih i najprihvatljivijih shvatanja društvene moći u sociologiji. Sva kasnija određenja moći uglavnom su ponavljanje i manje ili više uspešne reinterpretacije Veberovog shvatanja moći.

Po Maksu Veberu, „moć predstavlja izgled da se u okviru jednog društvenog odnosa sprovede sopstvena volja uprkos otporu, bez obzira na to na čemu se zasnivaju ti izgledi“ (Veber, 1976: 37). Iz ove Veberove definicije jasno se može videti da je moć shvaćena kao mogućnost da različiti pojedinci i društvene grupe *nametnu drugima svoju volju*, bez obzira na to da li ti *drugi pristaju na to ili ne*, a da bi se ostvarili određeni ciljevi ili interesi. Značaj Veberove definicije moći ogleda se u tome što je ona, s jedne strane, veoma široko primenljiva na veoma različite društvene odnose, a, s druge strane, u tome što je Veber jasno istakao i ono što je suprotno od moći, a to je *otpor*. Dakle, uvek postoji mogućnost nametanja volje, ali uvek postoji i mogućnost otpora.

U sociologiji se generalno može govoriti o dve velike koncepcije moći:

- 1) koncepciji moći konstantnog zbira; i
- 2) koncepciji moći promenljivog zbira.

Koncepcija moći konstantnog zbira govori o tome da u društvu uvek postoji određena stalna, konstantna količina moći koju poseduju pojedinci i društvene grupe. Konstantno posedovanje moći uvek podrazumeva da određene društvene grupe nemaju moć. Dakle, jedni poseduju moć zbog toga što je drugi ne poseduju. Veber i Marks su delili slično shvatanje o moći konstantnog zbira: shvatanje da je moć uvek konstantna moć vladajuće klase ili neke političke partije. Neke društvene grupe poseduju moć zato što je druge ne poseduju.

Koncepcija moći promenljivog zbira govori o tome da je moć varijabilna, promenljiva i fluktuirajuća. Dakle, ona nije fiksna, konstantna i uvek izvesno u posedu jedne društvene grupe, jedne klase ili jedne političke partije. Ona može da raste ili opada, da se prelijeva od jedne do druge društvene grupe, ili da menja svoje oblike. Ovoj koncepciji pripada, na primer, shvatanje moći Talkota Parsonsa, a najznačajnije savremeno shvatanje o tranziciji od fiksnih ka difuznim oblicima moći izneo je Mišel Fuko.

Parsonsovo shvatanje moći potpuno je u skladu sa njegovom strukturalfunkcionalističkom teorijom. Ovde se moć ne shvata kao konstanta jedne društvene grupe, već pre svega kao značajan *resurs čitavog društva*. Tako on shvata moć kao kapacitet da se utiče na akcije drugih, u cilju zadobijanja pozitivnih vrednosti (Parsons, 1951: 121). U stvari, po Parsonsovom mišljenju moć kao društveni resurs proističe iz *zajedničkih vrednosti* i kolektivnih ciljeva. Na primer, ukoliko neko društvo kao svoju značajnu vrednost i kolektivni cilj svih njegovih članova odredi materijalno bogatstvo, većina pripadnika tog društva će se truditi da postigne tako definisane vrednosti, da poseduje novac, nekretnine ili druga materijalna bogatstva. U kolektivnim, zajedničkim akcijama koje vode ostvarivanju ovih ciljeva, raste i moć celokupnog društva. Čak i u Parsonsovom shvatanju o društvenim nejednakostima i nejednako distribuiranim resursima moći, vlasti i materijalnog bogatstva, sve ovo je uklopljeno u funkcionalističku teoriju društva. S obzirom na to da je moć nemoguće raspodeliti na podjednak način, te da neke društvene grupe i pojedinci poseduju veće, a neki manje moći, to takođe odražava zajedničke, kolektivne vrednosti. Jer, ako većina pripadnika nekog društva teži istim ciljevima, onda uvek postoji verovatnoća da će se postizanjem ciljeva zadobiti i moć.

Shvatanje moći Mišela Fukoa u svakom je slučaju jedno od najuticajnijih stanovišta u savremenoj društvenoj nauci. Njegovo shvatanje društvene moći, iako prisutno u gotovo svim njegovim delima, najbolje se može

videti u delu *Nadzirati i kažnjavati: rođenje zatvora*. Prateći istorijski razvoj i promene u kaznenim postupcima i stvaranje moderne institucije zatvora, Mišel Fuko zapaža da su moć i promene oblika primene moći i discipline doživele značajne transformacije od *centralizovanih* kaznenih, ka *difuznim* ili, kako to Fuko naziva, *disciplinarnim* oblicima moći. Tako je, po Fukou, „u klasičnom dobu telo otkriveno kao predmet i meta dejstva moći... u svakom tipu društva telo je uhvaćeno unutar odnosa moći, koji mu nameću prinude, zabrane, obaveze“ (Fuko, 1997: 154–155). Međutim, velika istorijska tranzicija u direktnim oblicima primene moći podrazumevala je zamenu njenih prisilnih, opresivnih kaznenih formi u manje ili više skrivene, manje ili više razuđene disciplinarne forme. Kako sam kaže:

Predmet kontrole nisu, ili više nisu, znakovni elementi ponašanja ili govor tela, već ekonomičnost, efikasnost kretnji... cilj prisile su telesne snage... Ove metode omogućavaju preciznu kontrolu radnji koje izvodi, koje obezbeđuju stalno potčinjavanje telesnih snaga... Disciplina se razlikuje od ropstva, jer se ne temelji na prisiljavanju tela u vlasničkom odnosu prema njemu... Disciplina je različita i od kućnog poslušništva, koje je odnos stalne... dominacije (isto: 155).

Ovaj veliki istorijski prelaz i transformacija moći je trenutak, po Fukou, rađanja posebne vrste tehnologije upravljanja ljudima – *biomoć* (biopolitika; bio-power). To je jedna vrsta *mehaničke moći*, jedna vrsta *političke anatomije*, jedna vrsta politike tela.

Može se zaključiti da, bez obzira na različite koncepcije, moć uvek predstavlja moć u odnosu na drugog. Ne postoji moć van društvenog konteksta, odnosno izvan društvenih odnosa.

Pojam vlasti

Vlast predstavlja specifičan oblik moći. No, za razliku od moći koja može da ima veoma različite forme i sadržaje, od brutalne sile i represije do različitih vrsta uticaja, *vlast predstavlja legitimni oblik moći*. Dakle, moć nije nužno legitimna, za razliku od vlasti. Ponovo je Maks Veber bio taj koji je sociologiju i ostale društvene nauke zadužio uviđanjem značaja vlasti i još uvek je široko prihvaćeno njegovo stanovište o vlasti. Po Maksu Veberu: „vlašću treba nazvati izgled da će se određene osobe pokoriti naredbi određenog sadržaja. Disciplinom treba nazvati izgled da će se određeni veliki broj ljudi, zahvaljujući ustaljenoj navici, brzo, automatski i šematski pokoriti jednoj naredbi“ (Veber, 1976: 37).

Poseban predmet Veberovih interesovanja je bila legitimna vlast, kao i tipologija vlasti. Po Veberu, postoje tri tipa čiste legitimne vlasti, koji imaju karakter idealno-tipskih, analitičkih konstrukcija:

- 1) racionalna vlast;
- 2) tradicionalna vlast; i
- 3) harizmatička vlast.

Racionalna vlast (racionalno-zakonska, birokratska vlast) predstavlja tip vlasti koji se zasniva na uverenju u legitimnost zakonski zasnovanih poredaka i prava osoba koje su na osnovu ove zakonski zasnovane legalnosti pozvane da sa određenih položaja vrše legalnu i legitimnu vlast.

Tradicionalna vlast predstavlja tip vlasti koji se najčešće zasniva na verovanju u svetost tradicije i na uverenjima u legitimnost osoba koje uživaju tradicionalni autoritet.

Harizmatička vlast predstavlja tip vlasti koji se zasniva na izuzetnim (harizmatičkim; *harisma* = božji dar) osobinama neke osobe i na poretku koji je ta osoba izgradila.

Ova tri tipa čiste legitimne vlasti mogu se istovremeno posmatrati i kao tri tipa (tri idealna tipa) autoriteta.

Veber naglašava da se svi ovi navedeni tipovi vlasti ne služe ekonomskim sredstvima, a još manje da teže ekonomskim ciljevima. Ali za svaku vlast je potreban jedan aparat ljudi – upravni aparat – koji će sprovesti konkretne zapovesti. Što se legitimnosti vlasti tiče, ona počiva, kao što se iz definicije vidi, na uverenjima ljudi koji se pokoravaju. Odnosno, na uverenjima da je opravdan upravo taj tip vlasti kojoj se pokoravaju. U tom smislu, za razliku od moći, koja kao svoju suprotnost ima otpor, vlast nad ljudima obezbeđena je legitimitetom, kao manje ili više dobrovoljnim tipom potčinjavanja, jer se veruje u opravdanost (zakonsku, pravnu, moralnu, tradicionalnu, harizmatičku) vladanja i potčinjavanja. Naravno, legitimitet poseduje samo relativnu trajnost. Onoga trenutka kada većina ljudi posumnja u opravdanost vlasti, legitimitet se urušava. Od svih tipova vlasti i autoriteta, Veber je smatrao da je racionalno-zakonska i birokratska vlast upravo najlegitimnija vlast u modernim kapitalističkim društvima. Ovaj tip vlasti počiva na bezličnim normativnim načelima, tako da su isključene mogućnosti harizmatičnog (ili bilo kakvog ličnog) uplitanja samovolje ili slepe tradicije u vršenje vlasti.

Država i politika

Pojam države je veoma blizak pojmovima moći i vlasti, jer su i moć i vlast ugrađene u državu. Ne postoji država bez vlasti i moći. Takođe, pojam države je blizak pojmu politike. U tom smislu, ne postoji država bez politike, bez nekog oblika političke vlasti i moći. No, ne postoji ni sociološko promišljanje države bez Maksa Webera! Ako je, po njemu, vlast legitimni oblik moći, koji podrazumeva postojanje nekog upravnog aparata – onda je država taj upravni aparat vršenja javne legalne i legitimne vlasti.

U delu *Duhovni rad kao poziv*, u kome se bavi politikom (i naukom) kao pozivom, Veber izlaže sledeće shvatanje države:

Državu treba shvatiti kao ljudsku zajednicu koja unutar određene teritorije – a ova je jedno od njenih obeležja – za sebe (sa uspehom) zahteva monopol na legitimno fizičko nasilje... Država se, dakle, smatra jedinim izvorom „prava“ na upotrebu nasilja... Država, dakle, može postojati samo ako se oni kojima se vlada potčine autoritetu... (Weber, 1998: 103).

Na osnovu izložene Veberove definicije države, koja je većinom prihvaćena u društvenim naukama, može se zaključiti da je temelj svake državne vlast (legitimna i legalna vlast), odnosno legitimno zakonodavno telo – aparat – koji donosi zakone. Pored ovih fundamentalnih komponenti, država podrazumeva i birokratsku, državnu upravu (državnu administraciju), čija je osnovna funkcija da kroz birokratsko-administrativnu proceduru sprovodi odluke vlasti. To je posebno slučaj sa modernim tipovima država kod kojih postoji legalitet kao osnov verovanja u „valjanost određenog legalnog statuta i pozitivne kompetencije zasnovane na racionalno utvrđenim propisima“ (*isto*: 104). Vršenje javne vlasti i legitimitet i monopol na upotrebu sile, pored birokratske procedure, podrazumeva i postojanje aparata za sprovođenje te sile, a to je policija koja je zadužena za sprovođenje zakona i unutrašnje stabilnosti države, kao i oružane snage koje su aparat zaštite države od spoljašnjih pretnji. Kako kaže nemački filozof i sociolog Jürgen Habermas (Jürgen Habermas, 1929) država je delovanje „jednog aparata s monopolom legitimne upotrebe sile prema kompetencijama koje su uređene zakonom“ (Habermas, 1969: 28), i kod koga se, u istorijskoj transformaciji, „vlast plemića pretvara u ‘policiju’“ (*isto*: 28).

Kada se sve ovo uzme u obzir, za sociologiju je najvažnije državu shvatiti kao društveno-istorijsku tvorevinu, odnosno kao društvenu instituciju za koju je karakteristično sledeće:

- 1) izdvajanje posebnog aparata javne vlasti, koji raspolaže monopolom na legitimnu upotrebu sile;
- 2) stvaranje univerzalnog normativno-zakonskog poretka, koji se rukovodi birokratskim procedurama;
- 3) princip teritorijalnog suvereniteta i integriteta, odnosno zamena „krvno-srodničkih principa organizacije, teritorijalnim“ (Tripković i Marinković, 2004: 248).

Dakle, vlast koja monopolizuje upravljanje putem mogućnosti za upotrebu sile, suverena je na državnoj teritoriji, jer iznad nje nema nijedne više instance koja može upravljati ili donositi zakone i sprovoditi silu. Ipak, pitanje suvereniteta savremenih država je pod velikim znakom pitanja. Uloga međunarodnih organizacija i globalizacija su procesi koji su izvršili eroziju klasičnih oblika suverenosti država (Rosenau, 1992).

Iz ovoga se mogu sumirati i osnovne *funkcije* države:

- 1) održavanje društvenog poretka;
- 2) kontrola nad sredstvima prisile;
- 3) donošenje i sprovođenje zakona;
- 4) održavanje bezlične, birokratske strukture vlasti.

Već je rečeno da država ne može da se zamisli bez politike, odnosno političkog sistema i političkih aktera (političkih partija i organizacija). Pojam politike je veoma širok i može se odnositi na sve vrste samostalno vođenih delatnosti (Veber, 1998: 101). U tom je smislu moguće govoriti o fiskalnoj politici, deviznoj politici, obrazovnoj politici, kulturnoj politici, urbanoj politici, itd., a u novije vreme sve se više koristi i pojam *politike identiteta* (Calhoun, 1994). Međutim, izvorno pojam politike ima antičko (starogrčko) poreklo. U antičkim gradovima-državama (polisima), pojam politike se odnosio na skup građana koji tvore zajednicu, to jest na oblast zajedničkog, javnog društvenog života. U antičkom svetu politika je, pre svega, *politika pragmateia* – oblast praktičke filozofije koja je neodvojiva od ideje zajedničkog života u polisima, prožetog idealima *dobra, pravde* i opšte zajedničke koristi. Uz manja odstupanja, ovaj ideal politike zadržan je u rimskom, helenističkom razdoblju. On i dalje ima svoju *komunikativnu* dimenziju, upućujući na slobodne građane koji javno (na agori i forumu) diskutuju o zajedničkim ciljevima.

Već srednjovekovno-feudalni evropski pojam politike nema više mnogo veze sa antičkim idealima. Tu se on pretvara u ideju *vladavine* i unutrašnjeg poretka država, koje su pod uticajima religijske (crkveno-teološke) dominacije. Pred raspad srednjovekovnog razdoblja (već od petnae-

stog veka), pojam politike označava ono što je sažeto u delu Nikola Makijavelija (Niccollo Machiavelli, 1469–1527) *Vladalac*. Da bi se obuzdala nezahvalna i pohlepna priroda ljudskog bića, po Makijaveliju, iznad svih pojedinaca mora stajati država na čelu sa vladarom kao suverenom, koji mora posedovati osobine i lisice i lava: „Vladalac treba da dobro podražava životinju, on mora znati da se uvuče u kožu i lisice i lava, jer se lav ne ume da brani od zamke, ni lisica od vuka. Treba, dakle, biti lisica pa poznavati zamke i lav pa plašiti vukove“ (Makijaveli, 1976: 62).

Sa usponom građanstva (buržoazije) u Evropi i sa njenom revolucionarnom ulogom u menjanju istorije evropske civilizacije, obnavljaju se neki antički ideali politike, ali u kontekstu drugačijih društveno-istorijskih uslova. Politički pluralizam i participacija širih masa u politici donosi ideje *slobode, jednakosti* i prava čoveka. Nakon stabilizacije društvenog poretka, po okončanju Francuske revolucije, ideja politike devetnaestog veka zadobija nova tumačenja, prvenstveno u krilu nemačke klasične filozofije. Ideja slobode sada je, pod uticajima Hegelovog filozofskog sistema, moguća jedino u državi kao umnoj tvorevini. Država i politika predstavljaju opšte interese novog građanskog društva. Sa Marksovom kritikom Hegelove filozofije prava i države, politika i država se shvataju kao otuđene sfere, koje se samo lažno, u ideološkom svetlu predstavljaju kao zajednički interesi. Sumirajući ovaj istorijski hod politike, može se reći da postoje dva velika, opšta pristupa:

- 1) *minimalistički*, po kojem je politika samo borba za vlast, nasilje i vladavinu; i
- 2) *maksimalistički*, po kojem je politika sve što je ljudsko, sve ljudske veštine u sprovođenju ciljeva u odnosu na druge (Komšić, 2000: 144).

Moderni pojam politike, pre svega onaj sociološki, koji najviše duguje Veberu, odnosi se na upravljanje ili uticaj na upravljanje političkim institucijama koje čine državu (Veber, 1998: 102). Pod politikom Veber dalje podrazumeva „nastojanje da se sudeluje u vlasti ili utiče na njenu raspodelu, bilo između država ili između raznih grupa unutar iste države“ (isto: 103). Ovde je reč o modernom pojmu politike, koji u širem smislu označava usmerenu delatnost ljudi u društvu, i, u užem smislu, specifično usmeravanje ili upravljačke delatnosti sa pozicija vlasti, a čiji je cilj održavanje i funkcionisanje postojećeg poretka.

Od političkih aktera, svakako su najznačajnije političke partije. Po Veberu, političke partije su ključni akteri u sveukupnoj raspodeli društvene moći, odnosno, kako sam kaže: „partijama treba nazivati udruženja zasnovana na (formalno) slobodnom pridobijanju; njihov cilj je da u

okviru organizovane grupe svojim rukovodiocima obezbede moć, a time i svojim aktivnim učesnicima (idealne i materijalne) izgleda da će postići neke objektivne ciljeve ili steći ličnu korist, ili i jedno i drugo“ (Veber, 1976: 228).

U širem smislu, političke partije su relativno trajne političke organizacije koje obuhvataju ljude sa istim ili sličnim političkim ideologijama, a čiji je osnovni cilj preuzimanje i potpuno ili delimično vršenje vlasti u državi zbog održavanja i usmeravanja postojećeg poretka i zbog postizanja ili zaštite posebnih interesa. U savremenom političkom pluralnom društvu jedan od osnovnih ciljeva političkih partija jeste da njihovi predstavnici participiraju u vlasti, odnosno da budu izabrani u parlament i lokalne organe vlasti.

Sve političke partije, bez obzira na svoja ideološka usmerenja, imaju:

- 1) organizovanu strukturu (članstvo, organe stranke, rukovodstvo);
- 2) status (pisane akte); i
- 3) politički program (osnovni ciljevi postojanja i delovanja).

Pored političkih partija, važnu ulogu, manje ili više posrednu, imaju i tzv. *interesne grupe*. Za razliku od političkih partija, ciljevi interesnih grupa nisu u direktnom preuzimanju i vršenju vlasti. Njihov je cilj, pre svega, da utiču, različitim sredstvima (najčešće finansijskim uticajima ili apelima na javno mnjenje), na političke partije i na vlast. Prema svojim ciljevima mogu se razlikovati dve osnovne vrste interesnih grupa:

- 1) *protektivne* interesne grupe – čiji je cilj da štite interese određenih segmenata društva (neke druge društvene grupe). To mogu biti, kako sindikati, tako i profesionalna udruženja i neke nevladine organizacije ili društveni pokreti;
- 2) *promotivne* interesne grupe – čiji je osnovni cilj da zagovaraju realizaciju određenih interesa. U ove interesne grupe takođe spadaju razna udruženja, organizacije ili društveni pokreti.

Socijalna kontrola i regulacija

Sva društva, bez obzira na stepen njihove razvijenosti ili stepen podele rada, poznaju određene mehanizme za (socijalnu) kontrolu svojih pripadnika; za njihova ponašanja, mišljenja i osećanja, koja moraju biti u skladu sa vrednosno-normativnim obrascima datog društva (i prosečna za pripadnike nekog društva). Isto tako, bez obzira na to da li ih svrstavamo u takozvana „primitivna“ ili razvijena, sva društva su na neki način

izdiferencirana, u manjem ili većem stepenu, a to znači da je potrebna određena kontrola svih segmenata društva da bi ono funkcionisalo kao celina. Ovi mehanizmi socijalne kontrole – da bi se postigla društvena regulacija – mogu se kretati u rasponu od represivnih oblika fizičkog nasilja nad pojedincima ili društvenim grupama, do prefinjenih manipulativnih mehanizama, kojih pojedinci i ne moraju biti svesni.

Po veoma uticajnom francuskom sociologu Žoržu Gurviču (Georges Gurvitch, 1896–1965) moguće je razlikovati *nivoje, vrste i oblike* socijalne kontrole. Kada se govori o nivoima socijalne kontrole misli se na stepen iz kojih ta socijalna kontrola proizilazi. Tako je moguće da socijalna kontrola proističe iz globalnog društva, što je apstraktna pretpostavka, a mnogo konkretniji nivoi socijalne kontrole imaju svoja jasna uporišta u određenim institucijama i organizacijama koje su zadužene za sprovođenje socijalne kontrole. U savremenim društvima ovi nivoi socijalne kontrole mogu biti različiti – od parlamenta, vlade ili političkih partija, do pojedinačnih, ličnih diktatura kao nivoa socijalne kontrole. Što se tiče vrsta socijalne kontrole, one se uglavnom dele na dve velike grupe:

- 1) socijalna kontrola direktnom upotrebom (fizičke) sile i drugih represivnih mehanizama; i
- 2) socijalna kontrola vrednosno-normativnim obrascima koji se prihvataju kao pravila.

Oblici socijalne kontrole obično se smatraju običajnim ili tradicionalnim. U tom smislu govori se o tri oblika socijalne kontrole:

- 1) običaj i pravo;
- 2) religija; i
- 3) vaspitanje.

Svaki od navedenih oblika socijalne kontrole ima svoje specifične instrumente, odnosno sredstva i (legitimne) aktere koji sprovode socijalnu kontrolu. U tradicionalnim društvima najzastupljeniji oblici socijalne kontrole su običaji, koji imaju snagu zakona, i religija – koja, pomešana sa običajima – reguliše stepen integracije. U razvijenim i savremenim društvima običaji i religija, kao oblici socijalne kontrole, zamenjeni su pravom, kao bezličnim zakonskim oblikom socijalne kontrole.

Već je napomenuto da je Mišel Fuko izneo veoma uticajne pretpostavke o istorijskim promenama socijalne kontrole. Sledeći njega, možemo dodati da moderna, razvijena društva sve više zamenjuju grube, represivne metode socijalne kontrole prefinjenim i manje vidljivim manipulativnim oblicima socijalne kontrole. Tim oblicima socijalne kontrole pripadaju

školski (obrazovni) sistem, razne vrste biopolitičke kontrole (statistike, popisi stanovništva, merenja...), bolnice i klinike (Foucault, 1994), masovni mediji (radio, televizija, štampa) itd. Svi ovi oblici socijalne kontrole, kako je to Fuko rekao, slede jedan idealno-tipski obrazac zacrtan u filozofiji Džeremija Bentama (Jeremy Bentham, 1748–1832), koji se ogleda u težnji za sveopštim, ali neprimetnim nadzorom – *panoptikonom* – okom koje sve nadzire, a samo nije nadzirano. Ovi savremeni oblici socijalne kontrole, za razliku od nasilnih i represivnih, teže što skrivenijem sprovođenju socijalne kontrole, koja sve više poprima oblike „dobrovoljnog“ potčinjavanja. Reč je, u stvari, o tome da socijalna kontrola sve manje ima oblik spoljašnje represivne prinude, a sve više oblik unutrašnje, internalizovane (samo)kontrole, to jest discipline.

Socijalna kontrola i devijantnost

Kao što sva društva poznaju različite mehanizme socijalne kontrole, tako poznaju i različite repertoare ponašanja, mišljenja i osećanja koja su, ili u skladu sa široko prihvaćenim predstavama normalnosti i prosečnosti, ili odstupaju od predstava normalnosti i prosečnosti, pa su okarakterisana kao devijantna.

Sam pojam normalnosti u sociologiji (pa i psihologiji) teško je definisati, što istovremeno otežava i jasne definicije devijantnosti. Jedan od najznačajnijih doprinosa i poticaja za proučavanje socijalne kontrole i devijantnosti dao je Emil Dirkem. Videli smo ranije da je njegovo delo *Samoubistvo* posvećeno patološkim oblicima ekstremnog individualizma ili ekstremnog altruizma koji mogu da poremete društvenu solidarnost i integraciju. On je, takođe, smatrao da je razlika između normalnosti i patologije neophodno metodološko pravilo za proučavanje društva i društvenih pojava (Dirkem, 1963: 55–77). Po Dirkemu, neka društvena činjenica se može smatrati normalnom u određenom društvu, i u određenoj fazi društvenog razvoja, ako se ona javlja u proseku. Ovde je reč, prvenstveno, o jednom statističkom određenju normalnosti kao procesu koji pokazuje relativnu stalnost u dugim periodima. Normalno je, u ovom slučaju, ono što je prosečno (uobičajeno) za najveći broj pripadnika određenog društva. Sve što odstupa od proseka devijantno je u većoj ili manjoj meri, a pojave koje su neosporno patološke i znatno odstupaju od proseka predstavljaju kriminalitet (*isto*: 69). Dirkemovo shvatanje je postalo interesantno i zbog toga što je smatrao da su devijantnost i kriminalitet pojave koje ne samo da imaju svoje funkcije, već su ponekad i normalne. Na jednom mestu Dirkem kaže da je kriminalitet normalan „pošto je sasvim nemoguće društvo koje bi bilo oslobođeno njega!“

(*isto*: 70). Osnovne funkcije devijantnosti i kriminaliteta su, po njemu, da vredaju (normalna) ustaljena i prosečna kolektivna osećanja i time deluju na veću čvrstinu moralnih normi. Dirkemovo shvatanje normalnog i devijantnog izvršilo je presudan uticaj na formiranje veoma raširenog funkcionalističkog shvatanja. Ovom prilikom treba skrenuti pažnju na to da, na prvi pogled, postoji izvesni paradoks u funkcionalističkom shvatanju devijantnosti. Naime, za funkcionalističku teoriju, po kojoj društva funkcionišu na osnovu zajedničkih vrednosti i normi, svako odstupanje od tih vrednosti i normi moralo bi biti devijantno ili patološko. Ali za većinu funkcionalista su čak i takva odstupanja funkcionalna. Funkcionalna u tom smislu što, sve dok se kreću u nivou proseka, mogu doprinostiti i integraciji nekih drugih segmenata društva. Sve dok postoji kriminal jačace one društvene institucije koje se bave njegovim suzbijanjem, odnosno oni mehanizmi socijalne kontrole koji su zaduženi za resocijalizaciju, kažnjavanje ili restituciju. Disfunkcionalnost se javlja tek onda kada devijantnosti pređu prosek u nekom društvu. S obzirom na to da se radi o prosecima koji variraju od društva do društva i od istorijskog perioda do istorijskog perioda, sama devijantnost je *relativna* kategorija.

Razvojem i jačanjem funkcionalističke teorije devijantnosti u sociologiji su većinom odbačene druge teorije, kao što su fiziološka i psihološka teorija devijantnosti. Za sociologiju devijantna ponašanja nemaju svoje izvore u defektnim ličnostima ili poremećenoj fiziologiji, već u defektnom iskustvu. Tako američki sociolog i kriminolog Albert Koen (Albert K. Cohen, 1918) smatra da su devijantna ponašanja:

- 1) *sigurnosni ventili* u društvu, koji dopuštaju izvesna odstupanja od normalnosti i prosečnosti a time doprinose većoj slobodi od mehanizama socijalne kontrole;
- 2) ona su *znaci upozorenja* da je potrebno nešto menjati u društvu, odnosno da je potrebno (ili delimično) dopustiti neka devijantna ponašanja ili nešto menjati u mehanizmima socijalne kontrole.

Veoma uticajna teorija devijantnosti u sociologiji potiče od Roberta Mertona, koji izvore devijantnosti ne vidi u patološkim ličnostima ili fiziologiji, već u društvenoj strukturi. Analizirajući posebno slučaj Sjedinjenih Američkih Država, Merton je izložio teoriju po kojoj u društvu postoje *institucionalizovana sredstva* za postizanje kolektivno definisanih ciljeva (Merton, 1964: 176–191). U zavisnosti od odnosa *postavljenih ciljeva* i *raspoloživih sredstava*, moguće je, po Mertonu, izdvojiti pet osnovnih *orijentacija*, koje su *reakcije* na postizanje, to jest nepostizanje ciljeva:

- 1) konformizam (u potpunosti su prihvaćeni kolektivno postavljeni ciljevi i institucionalna raspoloživa sredstva za postizanje ciljeva);
- 2) ritualizam (u potpunosti su prihvaćena institucionalna sredstva, ali ne i ciljevi; reakcije su ritualne, s obzirom na to da se više ne zna kojim ciljevima služe postojeća sredstva);
- 3) inovacija (prihvataju se kolektivno postavljeni ciljevi, ali se ne prihvataju postojeća sredstva – stvaraju se nova sredstva za stare ciljeve);
- 4) pobuna (ne prihvataju se ni kolektivno postavljeni ciljevi, ni institucionalna sredstva, već se postavljaju i novi ciljevi i nova sredstva); i
- 5) povlačenje (odustaje se i od kolektivno postavljenih ciljeva i od sredstava, ali se ne postavljaju ni novi ciljevi, ni nova sredstva).

Shematski, ove osnovne orijentacije bi se mogle prikazati na sledeći način:

Orijentacije	Ciljevi	Sredstva
Konformizam	+	+
Ritualizam	-	+
Inovacija	+	-
Pobuna	--	--
Povlačenje	--	--

Na osnovu ove Mertonove sheme Koen je dopunio i modifikovao ova shvatanja devijantnosti, svrstavajući devijantne u domen *delinkventne supkulture*. Naime, on je potvrdio Mertonovu generalnu pretpostavku o društvenoj strukturi kao osnovnom izvoru devijantnosti, ali je dodao da postoje oblici devijantnog (i delinkventnog, kriminogenog) ponašanja koji se ne odnose na kolektivno postavljene ciljeve u takozvanoj *matičnoj kulturi* i širokom društvenom kontekstu. To znači da postoji čitav niz odstupanja od uvreženih, prosečnih i „normalnih“ ponašanja koji su deo užih, *supkulturnih vrednosnih orijentacija* i normativnih obrazaca, a ne društveno-kulturnih u širem smislu. Na primer, „divlji“ brakovi i grubijanski odnosi prema ženama mogu biti deo supkulturnog obrasca nekih društvenih grupa, kao što su siromašni, ili nekih etničkih grupa. Takođe, Koen je skrenuo pažnju na to da je sistemska nejednakost, ili sistemska

nejednaka raspodela moći, ugleda i materijalnog bogatstva, izvor društveno-kulturne deprivacije, te su devijantna i delinkventna ponašanja reakcije koje proističu iz *statusnih frustracija*.

U okviru interakcionističke i, kasnije, socijalno-konstrukcionističke perspektive, razvila su se i shvatanja devijantnosti, u toj meri relativna da ona, u stvari, i ne postoji. Hauard Beker (Howard Saul Becker, 1928), tako, iznosi mišljenje da je devijantnost stvar onih koji nešto (neko ponašanje) definišu kao devijantno, a ne pojava sama po sebi. Ova Bekerova teorija se zbog toga često naziva i *teorijom etiketiranja* (Labeling Theory), a hoće li se etiketa devijantnosti nekome ili nečemu pripisati (*prilepiti*) zavisi od onih koji te etikete lepe (drugima). Drugi sociolog, Edvin Lemert (Edwin M. Lemert, 1912–1996), naglašava da postoji takozvana *primarna* i *sekundarna* devijantnost. Primarna devijantnost se odnosi na neki čin ili ponašanje pre nego što su oni zvanično etiketirani kao devijantni. Ukoliko se devijantni čin, to jest ponašanje, ponovi, dolazi do njihove „proizvodnje“, jer se tada i zvanično u drugom – sekundarnom krugu – to ponašanje podvodi pod već unapred, ranije izgrađene sheme (etikete) devijantnosti.

Na kraju ovog dela možemo zaključiti da sva društva poznaju neke mehanizme socijalne kontrole svojih članova, te da kategorije normalnosti i devijantnosti odstupaju od društva do društva, i menjaju se kroz istoriju. Nešto što je nekada bilo devijantno danas može izgledati sasvim normalno, i obrnuto. Nešto što je u jednom društvu devijantno, u drugom može biti normalno. No sigurno je da ne postoje društva bez mehanizama socijalne kontrole, bez obzira na njihove forme.

Društvena stratifikacija

Društvene nejednakosti i društvena stratifikacija

Ma koliko na prvi pogled izgledala različita, raznovrsna i često nesamerljiva po svojim kulturnim, običajnim, istorijskim i religijskim specifičnostima, za sva ljudska društva se može reći da imaju jednu zajedničku i trajnu karakteristiku: to je više ili manje nejednaka i sistemska raspodela – distribucija društvene moći, društvenog ugleda i materijalnog bogatstva. Bilo da je reč o modernim kapitalističkim društvima ili o tradicionalnim društvima – savremenoj industrijskoj civilizaciji ili o drevnim agrarnim civilizacijama; o društvima niskog stepena podele rada ili društvima visokog nivoa podele društvenog i tehničkog rada; društvima mehaničke ili organske solidarnosti – *nejednaka raspodela moći, ugleda i bogatstva, kao osnovnih društvenih resursa*, činila je i čini da pojedinci i društvene grupe zauzimaju različite društvene položaje i vrše različite društvene uloge u svim društvima.

Na osnovu razlika koje su uslovljene nejednakim posedovanjem društvene moći, društvenog ugleda i materijalnog bogatstva, pojedinci i društvene grupe su razvrstani u različite društvene klase, društvene slojeve i staleže i različite političko-ideološke i interesne grupe. U tom smislu može se reći da je društvena nejednakost (u pogledu nejednake raspodele i korišćenja ovih osnovnih društvenih resursa) istorijska i strukturalna konstanta u razumevanju i objašnjavanju društva.

Uprkos činjenici da su mnoga društva, kako tradicionalna tako i moderna, sanjala o jednakosti (egalitarnosti) svih svojih članova, gde neće biti razlika između siromašnih i bogatih, gde će siromaštvo, ropstvo i svi ostali oblici zavisnosti, potčinjenosti i nejednakosti u posedovanju moći, ugleda i bogatstva postati stvar prošlosti, ove su ideje ostale utopije.

Pre nego što budu izložene najvažnije sociološke teorije o društvenoj stratifikaciji, neophodno je skrenuti pažnju na to da sociolozi prave razliku između pojmova *nejednakosti* i (društvene) *stratifikacije*. Dok se pojam društvenih nejednakosti jednostavno odnosi na postojanje druš-

tveno uslovljenih razlika – koji nam još uvek ništa ne govori o aspektima, intenzitetu i odnosima te vrste nejednakosti, *pojam društvene stratifikacije se odnosi na jednu sasvim posebnu vrstu društvene nejednakosti*. Društvena stratifikacija znači rangiranje društvenih grupa i pojedinaca iznad ili ispod drugih, a ti rangovi su upravo rezultat nejednakih mogućnosti pojedinaca i društvenih grupa da pristupaju i koriste u podjednakoj meri resurse društvene moći, društvenog ugleda i bogatstva. Rečeno sociološkim jezikom, *društvena stratifikacija je sistematsko rangiranje jedinica nekog socijalnog sistema*.

Dakle, društvene nejednakosti mogu biti veoma raznovrsne, a da se još uvek ne odnose neposredno na društvenu stratifikaciju. Drugim rečima, društvene nejednakosti mogu da se odnose na *horizontalnu diferencijaciju* (društvenih uloga), dok o društvenoj stratifikaciji uvek govorimo kao o *vertikalnoj stratifikaciji* (društvenih položaja). Upravo ova vertikalnost govori o rangiranju grupa i pojedinaca iznad ili ispod drugih.

Kao i većina drugih ključnih pojmova u sociologiji i sociološkoj teoriji (na primer, pojmovi strukture i funkcije), i pojam stratifikacije je preuzet sa područja drugih nauka. Međutim, dok su ključni pojmovi strukture i funkcije preuzeti iz biologije i matematike, *pojam stratifikacije je preuzet iz geologije*. U geologiji se pojam stratifikacije odnosi na *stratume – slojeve* (layers) zemlje, koji u vertikalnom nizu stoje iznad, odnosno ispod drugih. Primenjen u sociologiji i drugim društvenim naukama, *pojam stratifikacije jasno označava strukturalnu socijalnu nejednakost*. Takođe, za razliku od nejednakosti koja se odnosi na horizontalnu diferencijaciju i koja ne podrazumeva nužno i razlike u posedovanju i korišćenju strukturalnih društvenih resursa moći, ugleda i bogatstva (na primer, jedan lekar i advokat mogu da poseduju podjednake količine društvene moći, društvenog ugleda i materijalnog bogatstva, a da se razlikuju po vršenju svojih uloga na osnovu razlika u zanimanju ili po specifičnoj profesionalnoj potkulturi, odnosno oni su horizontalno diferencirani, ali ne nužno i vertikalno stratifikovani), *društvena stratifikacija se u sociologiji uvek odnosi na proučavanje sistemski stvorenih nejednakosti između društvenih grupa i pojedinaca koje su posledica društvene podele rada, društvenih odnosa i društvenih procesa*. Društveni odnosi i procesi, opet, na različite načine distribuiraju društvenu moć, društveni ugled i materijalno bogatstvo.

Uzimajući u obzir sve ovo, proučavanja društvene stratifikacije u sociologiji su pre svega usmerena na izučavanje principa rangiranja ili grupisanja društvenih stratumata (na primer kasta, staleža i klasa) i njihovih međusobnih odnosa. Kao što je već rečeno, povezanost društvene nejednakosti i društvene stratifikacije kao posebne vrste nejednakosti upućuje na to da su sami društveni stratumati međusobno povezani nejednakostima. To konkretno znači da neke društvene grupe ili stratumati (kasta bramana, ari-

stokratija, plemstvo ili buržoazija) mogu biti posednici bogatstva, dok su drugi siromašni; da neke društvene grupe ili stratumati raspolažu velikim količinama društvene moći – *mogućnost da se u okviru nekog društvenog odnosa ostvari sopstveni uticaj bez obzira na pristanak ili nepristanak drugih* (političke partije, interesne grupe, lobi grupe, tajna društva) – dok su druge grupe manje moćne ili nemoćne, zavisne; da pripadnici nekih društvenih grupa imaju veći stepen društvenog ugleda – *procene društvene važnosti, odnosno značaja društvenih slojeva u obavljanju njihovih društvenih uloga* – dok su druge manje ugledne ili neugledne, negativno stigmatizovane (socijalno obeležene kao neugledne). Postoje primeri koji govore o radikalnim oblicima neuglednosti, na primer u kastinskom sistemu „nedodirljivi“, ili oni koji su u potpunosti izopšteni iz sistema distribucije moći, ugleda i bogatstva.

Iako na prvi pogled može izgledati da je sistem društvene slojevitosti, s obzirom na poreklo pojma iz geologije, statičan, to zapravo nije tako. Društvena stratifikacija kao strukturalna, sistematska nejednakost podrazumeva manje ili više određene oblike društvene dinamike. To je posebno slučaj sa stratifikacionim sistemima modernih kapitalističkih industrijskih društava. U ovom slučaju govori se o fleksibilnom ili otvorenom stratifikacionom modelu, odnosno o otvorenom tipu društvene strukture. U takvim društvima se veoma različite i raznovrsne društvene grupe neprekidno trude da zadobiju i očuvaju društvenu moć, društveni ugled i bogatstvo, koji stoje kao društveni resursi na raspolaganju pripadnicima društva. Samim tim određene društvene grupe poseduju moć, ugled i bogatstvo na račun drugih koje ih ne poseduju, a koje imaju pretenziju na osvajanje moći, vlasti, uticaja, bogatstva, prestiža, itd.

Što se tiče društava sa takozvanim zatvorenim, nefleksibilnim tipom društvene strukture, odnosno statičnim stratifikacionim modelom (na primer, tradicionalna Indija i Egipat), ili pak društava sa staleškim stratifikacionim modelom (feudalna, predindustrijska Evropa), u kojima su društveni položaji i uloge, a time i društvena moć, društveni ugled i materijalno bogatstvo pripisani rođenjem i teško se mogu menjati, tu je društvena dinamika na mnogo manjem stepenu. To je pre svega zato što je u takvim društvima, pod dominacijom teološko-religijskog ili kosmološkog načina mišljenja nejednakost široko shvatana i prihvatana kao nepromenljiva i „prirodna“. U tom smislu, ukoliko većina pripadnika takvih društava prihvata „božansku prirodu“ društvenih nejednakosti (društvene stratifikacije), mala je verovatnoća da će i početi, uopšte, da se razmišlja o promeni sopstvenog društvenog položaja i uloge. Pitanje tradicionalnog kastinskog sistema u Indiji, na primer, istovremeno je i pitanje društvene stratifikacije, koja podrazumeva velike strukturalne nejednakosti, ali je i pitanje religije, psihologije, mentaliteta, kulture i filozofije. Kako je to pri-

metila Rouzmeri Krompton (Rosemary Crompton), „dva religijska koncepta podržavaju (društveni) sistem: karma i darma. Karma uči Induse da su rođeni u posebnoj kasti ili potkasti zato što zaslužuju da budu upravo tu kao posledica aktivnosti u prethodnom životu. Darma, što znači živjeti u skladu sa onim što je moralno, uči da će življenje sadašnjeg života u skladu sa pravilima (darma) rezultirati ponovnim rođenjem u nekoj višoj kasti i tako garantovati pomeranje kroz kastinski sistem“ (Crompton, 1994: 2). Kastinski stratifikacioni sistem je, dakle, statičan u pogledu mogućnosti za promenu kastinskog položaja.

Feudalna evropska srednjovekovna društva svoju su društvenu stratifikaciju i nejednakosti takođe temeljila na religijskom i moralno-teološkom sistemu legitimacije. Uzimajući u obzir izrazito ruralni karakter ranih srednjovekovnih evropskih društava, može se reći da je strukturalna i duboka društvena nejednakost proisticala prvenstveno iz svojinskih zemljišnih odnosa. To su bila društva hijerarhizovana na osnovu posedovanja, odnosno neposedovanja zemlje, iz čega su proisticala i sva ostala prava, društveni položaji, društvene uloge i, naravno, društvena moć, društveni ugled (srednjovekovni koncept časti) i materijalno bogatstvo. Izrazita strukturalna nejednakost bila je posledica posedovanja zemlje od strane plemstva i sveštenstva, odnosno neposedovanja ili kmetskog odnosa, s druge strane. Crkvena dominacija regulisala je, preko ekonomske i moralno-teološke vlasti, „normalnost“ i „nepromenljivost“ društvenih odnosa i celokupan sistem društvene stratifikacije. Duboka prožetost religijskim (hrišćanskim) verovanjima tih društava obezbeđivala je stabilnost koja je, opet, bila izražena „istinom“ da je zemlja data čoveku od Boga da bi mu bilo omogućeno da živi na zemlji sa stalno prisutnim božjim pogledom na čovekov život. Time je, zapravo, kao i u slučaju kastinskog indijskog stratifikacionog sistema kroz *karmu* i *darmu*, nejednakom raspodelom i posedovanjem zemlje, kao i svim ekonomskim, pravnim i političkim posledicama koje su iz toga proisticala, crkva davala legitimitet društvenim nejednakostima. U takvom *staleškom stratifikacionom sistemu*, rođenjem je fiksirana količina društvene moći, ugleda i bogatstva, odnosno fiksiran je društveni položaj.

Prirodne nejednakosti i društvena stratifikacija

Kao što se moglo videti, mnogi stratifikacioni sistemi predindustrijskih društava su počivali na nekoj religijskoj, odnosno religijsko-kosmološkoj ili religijsko-moralnoj predstavi sveta i društva – u pogledu društvene nejednakosti. Drugim rečima, religijska predstava nejednakosti je projektovana na društvenu strukturu. Obrnuto, takvi stratifikacioni sistemi –

najčešće zatvorenog tipa – održavali su religijsko-kosmološku i moralnu predstavu sveta. Međutim, istorijski posmatrano, mnoga društva su svoje stratifikacione sisteme temeljila na uverenjima da su (sistemske, strukturalne) društvene nejednakosti, u stvari, prirodno (biološki) utemeljene. Raspon ovih uverenja, kao i stratifikacionih sistema, kreće se od najjednostavnijih oblika prirodnih nejednakosti koje podrazumevaju polnu i starosnu nejednakost, do rasističkih predrasuda o apsolutnoj supremaciji jedne rase nad drugom ili predrasuda o dominaciji jedne etničke grupe nad drugom.

Može se opaziti da su stratifikacioni sistemi, u čijoj je osnovi koncept prirodne nejednakosti između polova ili starosnih grupa, ipak, istorijski bili najtrajniji i najrasprostranjeniji. Iako veoma veliki broj uticajnih feminističkih teorija o društvenoj stratifikaciji pokušava da ukaže na to da je većina stratifikacionih sistema koji počivaju na „prirodnim“ nejednakostima između muškaraca i žena, u stvari, uvek dobar izgovor za mušku dominaciju u društvenom, političkom i ekonomskom pogledu, neki antropološki nalazi govore i u prilog ženskoj, matrijarhalnoj dominaciji (B. Malinovski). To znači da se prirodne nejednakosti između muškaraca i žena ne mogu tako lako zanemariti u zamenu za idealizovane teorije o jednakosti. Na ovom mestu ipak treba biti oprezan, jer prirodne ili biološke nejednakosti između muškaraca i žena ne impliciraju nužno neravnopravnost u društvenom, političkom i ekonomskom smislu. Dakle, savremene feminističke teorije ne govore toliko o ukidanju prirodnih nejednakosti, već o smanjivanju društveno-ekonomskih neravnopravnosti između muškaraca i žena u savremenom društvu.

Neravnopravnosti u ovom polnom smislu mogu se jasno opaziti u različitim vrstama poslova koje obavljaju muškarci i žene. Naime, postoje stereotipne predstave o tradicionalno ženskim i tradicionalno muškim vrstama poslova. Pre svega, misli se na različite količine novčanik i materijalnih nagrada koje su ugrađene u različita zanimanja. Iz toga, dalje, proističu i različite mogućnosti ili šanse koje se otvaraju, to jest zatvaraju. Takođe, to za sobom povlači i neravnopravnost u šansama za ekonomsku, političku, profesionalnu ili neku drugu vrstu samoaktuelizacije. Uopšteno rečeno, radi se o različitim šansama za kretanjem u društvenoj strukturi.

Što se tiče starosnih ili uzrasnih razlika, one takođe učestvuju u formiranju društvenih nejednakosti i društvene stratifikacije. To znači da su u svaku uzrasnu kategoriju (čija društvena definicija zavisi od karaktera društva i shvatanja starosnih dobi) ugrađene različite nadležnosti, odgovornosti, ali i društvena moć, ugled i bogatstvo. Između tradicionalnih, arhajskih ili „primitivnih“ društava i savremenih industrijskih i postindustrijskih društava postoje znatne razlike u pogledu značajno-

sti, važnosti i društvenih uloga i položaja različitih starosnih kategorija. Tako, na primer, starost može da ima veoma različita simbolička značenja i društveni značaj (u smislu društvenih posledica) u različitim društvima. Dok se u tradicionalnim i arhajskim društvima na starost najčešće gledalo kao na životno razdoblje čoveka za koje se vezuje mudrost, veliki nivo društvenog ugleda i društvene moći, kao i svih drugih vrsta privilegija (mada ima i suprotnih primera), savremena industrijska i postindustrijska društva stare, po pravilu, isključuju iz društvenog života. Penzionisanje i mala visina penzije u odnosu na radno aktivne u većini slučajeva za sobom povlači i negativno definisanje društvenog ugleda, a isključivanje iz društvenog života povlači za sobom nedostatak društvene moći. Za razliku od tradicionalnih društava, starost je u savremenim društvima usamljeno životno razdoblje. Umesto velikog ugleda, mudrosti, moći i poštovanja od strane čitave zajednice, briga o starima je u savremenim društvima prepuštena najčešće zdravstvenim i socijalnim službama, kao što su starački domovi, samački domovi, centri za socijalni rad, bolnice ili stacionari. Ipak, novija istorijska istraživanja su pokazala da pri donošenju zaključaka o razlici u odnosu prema starosti i starima u društvima koja pripadaju različitim istorijskim epohama treba biti obazriv. Naime, francuski istoričar Žorž Minoa (Georges Minois) skreće pažnju na to da „mesto koje se dodeljuje starom čoveku zavisi od opšteg kulturnog konteksta“ (Minoa, 1994: 21), te da savremeni društveni naučnici, sociolozi i istoričari veoma često idealizuju položaj i ulogu starih u tradicionalnim društvima: „Primitivna društva sadrže iste protivrečnosti kao i naša u odnosu na starost i izražavaju ih na mnogo siroviji način“ (isto: 23). Dakle, ako se jednom rečju može obuhvatiti odnos prema starima, onda je to odnos protivrečnosti, bez obzira na to o kome se istorijskom ili strukturalnom tipu društva govori, arhajskom ili modernom; agrarnom ili industrijskom.

Postoji još jedna veoma bitna razlika u društvenom definisanju uloge i položaja starosnih kategorija između savremenih i tradicionalnih društava. Naime, može se reći da je razvojem modernih zapadnih društava kategorija mladosti, kao životnog perioda koji je omeđen detinstvom i zrelim dobom, bivala sve više izražena. Kako su se razvijala moderna društva, mladost je sve više produžavana. Danas se u savremenim društvima mladima mogu smatrati i oni koji bi u tradicionalnim društvima bili društveno definisani kao starci. Period mladosti se danas produžio sve do granica tridesetih i četrdesetih godina, što je u većini tradicionalnih društava bila već starost, a ponekad i prosečan životni vek.

Iz brojnih antropoloških i etnoloških, ali i istorijskih izveštaja, poznato je da su tradicionalna društva poznavala vrlo jasne granice između starosnih kategorija (detinstvo, zrelo doba, starost), te da su prelazi u te sta-

dijume, a posebno iz detinstva u zrelo doba, bili veoma jasno obredno definisani. Jednim obredom – inicijacijom – društvo je dečake pretvaralo u odrasle muškarce i devojčice u odrasle žene. Drugim rečima, to su bila društva koja nisu poznavala fenomen mladosti kao neko relativno nedefinisano i nezavisno stanje između detinstva i zrelog doba. Sa ovim obrednim transformacijama (koje su vrlo često važile za čitave generacije onih koji treba da pređu u zrelo doba), istovremeno se menjao i čitav sistem društvenih uloga i društvenih položaja, ugleda, moći i ekonomskih potencijala.

Na ovom mestu je potrebno istaći da savremena shvatanja prirodno-biološke nejednakosti, na kojima se često temeljila i društvena nejednakost i čitav stratifikacioni sistem nekog društva, sve više ističu ulogu društvenog definisanja ili konstruisanja ovih razlika. Sve se više mogu pronaći mišljenja da „biološke razlike postaju biološke nejednakosti kada ih ljudi kao takve definišu. Tako Andre Betej [Andre Beteille, 1934] konstatuje da se prirodna nejednakost temelji na razlikama u kvalitetima, a kvaliteti ne postoje sami od sebe, da tako kažemo, u prirodi, oni su onakvi kakvim su ih definisala ljudska bića, u različitim društvima, u različitim istorijskim epohama“ (Haralambos, 1989: 41). Ukratko rečeno, prirodno-biološki faktori su sociokulturno preoblikovani i važni su kao osnova za sisteme društvene stratifikacije u mnogim društvima, ali zbog značenja koja im pripisuju različiti istorijski i društveno-kulturni kompleksi.

Rasna i etnička segregacija predstavljaju ređe oblike osnovnih stratifikacionih mehanizama u odnosu na navedene oblike. No, oni su ipak postojali i još postoje, čak i u razvijenim industrijskim društvima savremenog sveta. U slučaju savremenih društava, kakvo je, na primer, društvo Sjedinjenih Američkih Država, rasna i etnička segregacija sve više postaje lokalizovani i sporadični, a ne globalno društveni i institucionalni, sistemski oblik društvene stratifikacije. Uprkos stalnoj tendenciji smanjivanja, rasna segregacija, kao jedan od najradikalnijih oblika društvene stratifikacije, još se može opaziti. U Sjedinjenim Američkim Državama gde Afroamerikanci čine oko 15% stanovništva (i još toliko druga „oboje-na“ populacija Latinoamerikanaca, Indijanaca, Azijata i ostalih), ta „oboje-na“ populacija u sistemu društvene stratifikacije tradicionalno zauzima najniže pozicije – dno stratifikacione lestvice. Ovo znači da u najvećem broju slučajeva oni obavljaju najmanje plaćene poslove bez kvalifikacija i sa veoma malim izgledima za promenom svojih ekonomsko-tržišnih i društvenih pozicija. Tokom šezdesetih godina dvadesetog veka, na primer, ukupni prosečni prihodi crnačkih domaćinstava u Sjedinjenim Američkim Državama iznosili su samo 54% od ukupnih prosečnih prihoda domaćinstava belaca. Sa malim приходima, te sa malim izgledima

za promenom svojih sopstvenih ekonomskih pozicija, „obojena“ populacija, a posebno crnci, imali su veoma malu količinu društvene moći, društvenog ugleda i materijalnog bogatstva. Početkom šezdesetih godina u južnim državama Sjedinjenih Američkih Država, gde je rasna segregacija bila jedan od najznačajnijih oblika društvenih nejednakosti i društvene stratifikacije, samo šest crnaca je radilo u javnim službama.

Zapravo, kada se govori o rasnoj segregaciji kao stratifikacionom mehanizmu, treba imati u vidu da iza ovakve društvene stvarnosti stoje biološko-psihološke teorije – ili naturalističke, to jest aistorijske nesocijalne pretpostavke. To su teorije koje su utemeljene na pretpostavkama o postojanju značajnih razlika u genetskoj, biološkoj i psihološkoj strukturi između bele i crne rase. Predrasude o ovim „razlikama“ direktno se odražavaju i na sistem društvene stratifikacije, koja zadobija polarizovanu strukturu: belci zauzimaju najviše pozicije na lestvici socijalne stratifikacije, dok crnci zauzimaju najniže. Jednom kada je na ovim principima utvrđen sistem društvene stratifikacije, društvena, ekonomska i politička pozicija polarizovanih rasnih ili etničkih grupa se autoreprodukuje.

Međutim, ovaj vid autoreprodukcije klasnih, tržišnih, statusnih, profesionalnih i političkih pozicija govori o tome da je rasna segregacija, u stvari, utemeljena na društvenim, a ne na biološkim, genetičkim ili nekim naturalističko-psihološkim osnovama. Sociolozi se, u tom smislu, slažu da su rasna i etnička diskriminacija i segregacija društveno proizvedene, a ne prirodno-biološki determinisane. Drugim rečima, one su socijalno konstruisane na takav način da odražavaju dominaciju jedne rase ili etničke grupe nad drugom. U tom smislu, biti na dnu stratifikacione lestvice, bez društvene i političke moći, ugleda i materijalnog bogatstva, znači biti bez mogućnosti da se utiče na definisanje ili redefinisavanje sopstvenih pozicija u društvu. Kako navodi M. Haralambos, „crnci su stoga isključeni iz zanimanja višeg statusa zbog nedostatka moći, a ne zbog kvaliteta svojih gena“ (Haralambos, 1989: 40).

Kao radikalni oblik društvene nejednakosti, rasna segregacija već duže vreme ne može da opravda svoje pretpostavke na razlikama u biološko-genetičkom „kvalitetu“. Sociolozi su u tom pogledu mnogo doprineli u rušenju ovih predrasuda, svojim tezama da je reč, pre svega, o društveno stvorenim nejednakostima. Međutim, jedna druga vrsta naturalističkih, neistorijskih i nesocijalnih teorija još uvek je aktuelna. Reč je o takozvanim biopsihološkim teorijama. Ove teorije tvrde kako je društvena nejednakost i sistemska društvena stratifikacija odraz nejednakosti u koeficijentima inteligencije (IQ) i opštim intelektualnim sposobnostima. Jedna grupa ovih teorija govori o tome da postoje psihološke razlike među pojedincima, dok manji broj drugih teorija govori i o presudnoj razlici u koeficijentima inteligencije između pripadnika crne i bele populacije.

Statistički podaci iz Sjedinjenih Američkih Država govore da je prosečan koeficijent inteligencije crnaca niži nego koeficijent inteligencije belaca. Na prvi pogled ovakva statistika može da ide u prilog onim biopsihološkim teorijama koje inteligenciju definišu isključivo (ili većinom) preko genetskih (naslednih) faktora (na primer, teorija inteligencije H. Ajzenka). Međutim, inteligencija je odraz, kako genetskog nasleđa, tako i faktora životne sredine – društvenog okruženja i životnih šansi (a životne šanse, kako je rekao R. Mils, mogu da uključuje gotovo sve, od šansi da se preživi u prvim danima života do škole u koju se ide i posla koji se obavlja).

Društvena sredina, sa svim svojim uslovima koje pruža, odnosno ne pruža čoveku kao iskustvenom biću, biću koje uči, može biti i te kako značajan, često i presudan faktor u stimulaciji ili destimulaciji nasleđenih genetičkih faktora. Socijalno, kulturno i intelektualno stimulisana deca u svakom slučaju će pokazati veće sposobnosti na testovima inteligencije od dece koja odrastaju u uslovima koji ne samo da ne stimulišu, već i destimulišu intelektualne sposobnosti. Stoga društveno poreklo i pozicije porodice u sistemu društvene stratifikacije imaju značajnog udela u konačnom zbiru koeficijenta inteligencije. Da nije tako, onda bismo mogli jednostavno da zaključimo da su crnci, Latinoamerikanci, Azijati, kao i nekvalifikovani i polukvalifikovani radnici i oni siromašni, bez ikakvih kvalifikacija, neinteligentni i time „zaslužuju“ ove društvene pozicije u sistemu socijalne stratifikacije.

Neki sociolozi i psiholozi su skrenuli pažnju na još jednu važnu činjenicu koja utiče na koeficijent inteligencije. Naime, testovi inteligencije (u Sjedinjenim Američkim Državama) konstruisani su tako da odražavaju znanja, veštine, sposobnosti i kriterijume snalaženja bele srednje klase (Haralambos, 1989: 40). Takođe, mnogi sociolozi, antropolozi i psiholozi upozoravaju na to da je nemoguće primenjivati testove inteligencije koji su konstruisani za potrebe jedne kulture i društva u drugim društvima i kulturama. Drugim rečima, oni ograničeni segmenti sposobnosti koji se mere testovima inteligencije u zapadnim društvima uopšte ne moraju da izražavaju kriterijume i vrednosti sposobnosti u nekim drugim društvima i kulturama. Zbog toga istraživači tvrde da su „testovi inteligencije pristrasni u korist belog srednjeg sloja, budući da ih uglavnom sastavljaju i standardizuju pripadnici tog sloja. Ako je prihvaćeno da društvene klase i etničke grupe oblikuju različite subkulture i da to utiče na njihovo rešavanje testova inteligencije, onda je svaka uporedba između tih grupa s obzirom na merenu inteligenciju nevažna“ (isto: 189). Nekoliko značajnih antropoloških istraživanja je i potvrdilo ove sociološke pretpostavke.

Kanadski psiholog Oto Klineberg (Otto Klineberg, 1899–1992), koji je u svojim istraživanjima testirao decu indijanskog plemena Jakima, na osnovu dobijenih nalaza koji su upućivali na niske koeficijente intelligen-

cije dece ovog plemena u odnosu na kanadsku ili američku decu, nije zaključivao prebrzo. Uzimajući u obzir to da većina testova inteligencije podrazumeva rešavanje problema u što kraćem vremenskom periodu, nije se mogla ignorisati činjenica da su deca ovog plemena probleme rešila u neuporedivo dužem roku nego deca američke bele srednje klase. Međutim, Klineberg je skrenuo pažnju na to da iza ovih razlika u rezultatima testova inteligencije stoji, u stvari, kultura a ne „prirodno“ niska inteligencija. Jednostavno, kultura Jakima Indijanaca ne pridaje važnost brzini u rešavanju problema. Sličan primer kulturoloških razlika potvrđen je i u istraživanju australijskih urođenika, koji su takođe pokazali niski koeficijent inteligencije meren kriterijumima zapadnoevropske kulture. U zapadnoevropskim društvima sasvim je uobičajeno da pojedinci sami rešavaju probleme, pa je to slučaj i sa testovima inteligencije koji mere individualne sposobnosti rešavanja problema. No, australijski urođenici po svom kulturnom obrascu probleme rešavaju kolektivno, te im je pojedinačno rešavanje problema strano.

Kao zaključak ovog opšteg razmatranja društvenih i prirodnih nejednakosti i sistema društvene stratifikacije, mogu se ponoviti neki ključni sociološki stavovi. To su, prvenstveno, oni koji govore o društveno-kulturnom i istorijski definisanom karakteru nejednakosti koja je regulisana stratifikacionim sistemom – kao strukturalnom rangiranju pojedinaca i društvenih grupa u društvenoj strukturi. Za razliku od naturalističkih, to jest biologističkih, genetičkih i psiholoških teorija, sociolozi su više skloni da sistem društvene stratifikacije posmatraju kao društveni proizvod nego kao proizvod pojedinačnih razlika ili etničkih posebnosti. Iako mnogi prirodni faktori, kao što su pol, starost ili talenti i inteligencija pojedinaca, čine određene osnove za društvene nejednakosti, *društvenu stratifikaciju treba shvatiti kao poseban tip nejednakosti, za koji je presudan faktor međugeneracijskog transfera društvenih položaja, koji podrazumeva i transfer materijalnog bogatstva, društvene moći i društvenog ugleda sa generacije na generaciju.* Upravo ta vrsta transfera obezbeđuje početne društvene pozicije sa kojih svaki pojedinac kreće u građenje svog društvenog života.

Teorije društvene stratifikacije

Marksistička teorija društvene stratifikacije

Bez obzira na to kojoj teorijskoj orijentaciji pripadali, funkcionalističkoj, strukturalističkoj, veberijanskoj ili samom marksizmu, većina sociologa se slaže da je marksistička teorija društvene stratifikacije jedna od najuticajnijih. Izvorne Marksove ideje i analize kapitalističkog industrijskog društva, kao i potonje unapređivanje, širenje i razvoj marksističke teorije društva, predstavljale su generator savremenih teorija društvene stratifikacije. Kao što ćemo kasnije videti, i Veberova teorija društvene stratifikacije bila je inspirisana Marksovom, bez obzira na to što Marksova i kasnija Veberova teorija društvene stratifikacije imaju mnogo toga različitog, pa čak i suprotstavljenog. Shvatanja društvene stratifikacije ove dvojice teoretičara mogu se smatrati najuticajnijom osovinoom na kojoj su građene sve kasnije teorije društvene stratifikacije.

S obzirom na to da je o marksizmu i o Marksovom shvatanju čoveka, društva i istorije već bilo reči u okviru poglavlja o teorijskim tradicijama u sociologiji (konfliktna tradicija), ovde ćemo pažnju posvetiti prvenstveno marksističkom shvatanju društvene stratifikacije. Svakako, treba napomenuti da su glavne ideje marksističke teorije društvene stratifikacije izgrađene na osnovnim teorijskim stavovima same marksističke teorije društva, te se može primetiti kako su marksistička teorija društva i marksistička teorija društvene stratifikacije neodvojive.

Uprkos činjenici da je gotovo celokupan Marksov filozofski, naučni, istraživački i politički literarni opus bio posvećen problemima stratifikacije u industrijskom kapitalističkom društvu devetnaestog veka, za Marksa se ne može reći da je na bilo koji način, na jednom mestu i sistematično izložio svoje shvatanje društvene stratifikacije. Moguće je pronaći nekoliko ključnih razloga ovoj nesistematičnosti. Pre svega, samog Marksa ne možemo shvatiti ni kao sociologa, ni kao ekonomistu, ni kao filozofa. Verovatno je najbolji način na koji se može izreći Marksovo bavljenje društvom, ekonomijom, filozofijom i ideologijom taj da se kaže kako je on bio socijalni filozof. Dakle, on se nije u potpunosti i sistematično posvetio nijednoj od ovih oblasti. Svakako, veoma bitna dimenzija Marksove nesistematičnosti proističe i iz njegovog početnog zasnivanja ideje industrijskog društva, klasa i klasnih sukoba na nesistematičnoj Sen-Simonovoj socijalnoj filozofiji (socijalnoj fiziologiji). Više nego na relativno sistematičnu sociologiju Ogista Konta Marks se oslanjao na Sen-Simo-

nove kontradiktorne, ponekad haotične i nerazumljive pokušaje da se shvati novo, mlado industrijsko društvo (Giddens, 1973: 23). Pored toga, Marksova misao o društvu se menjala, prolazila kroz različite faze – od prometejske do strukturalističke; od revolucionarne do determinističke. Konačno, iako je većina Marksovih radova posvećena društvenoj strukturi i društvenoj stratifikaciji kroz pojam društvene klase – kao jednog od ključnih pojmova svih stratifikacionih teorija – Marks nigde nije na sistematičan način izložio svoje shvatanje društvenih klasa. Čak se i definicija klasa, na koju se najviše može osloniti, mora uzeti kao radna i polazna definicija. To je definicija klasa data u *Osamnaestom brimeru Luja Bonaparte* (1852): *klase bi bile velike grupe ljudi („milioni porodica“) koje žive pod sličnim ekonomskim uslovima egzistencije, čiji su način života, interesi i obrazovanje različiti od drugih grupa, iz čega proizilaze njihova neprijateljska suprotstavljenost i sukobi prema drugim klasama.*

Naime, „rukopis na kome je Marks radio pred svoju smrt (kasnije objavljen u njegovom najvažnijem delu *Kapital*) prekida se baš na mestu na kome je postavljeno pitanje – „šta čini klasu?“ (Gidens, 2001: 167). Marksova se koncepcija klasa (a otuda i ključnih pojmova klasne borbe, proletarizacije društva i same revolucije) mogu, po Gidensovom mišljenju, rekonstruisati na osnovu celokupnog korpusa njegovih spisa (Gidens, 2001: 167).

Svi ovi problemi prilikom tumačenja Marksovih fragmentiranih ideja o društvenim klasama i društvenoj stratifikaciji ipak ne znače da je nemoguće naknadno sistematizovati osnovne pretpostavke. Na mnogim mestima Marks je uverljiv, jasan i nedvosmislen, a to su upravo ona mesta koja čine okosnicu njegove socijalno-ekonomske i političke ideje društvene stratifikacije.

Mada na prvi pogled izgleda pojednostavljen, Marksov dvoklasni model društva, ili dvopolna, binarna podela klasne strukture društva na buržoaziju i proletarijat, govori o temeljnim ekonomskim i političkim pretpostavkama njegove teorije stratifikacije. Pored toga, važno je napomenuti da se ovaj dvoklasni model društvene strukture ne ograničava samo na industrijsko kapitalističko društvo devetnaestog veka. Dvoklasno strukturirano društvo, kao osnov stratifikacionog sistema, istorijski je strukturirano društvena stvarnost koja samu istoriju čini mogućom i dinamičnom. To potvrđuje jedan od temeljnih Marksovih stavova da *istorija ljudskog društva nije ništa drugo nego istorija klasnih borbi*; stalna tenzija, protivrečnost i antagonizam dve klase: vladajuće i potčinjene. Ovo važi bez obzira na to o kom se tipu društva radilo i bez obzira na kom nivou i tipu proizvodnje društva počivala. Stoga su, za Marksa, *sva društva koja su ikada postojala* (izuzimajući prvobitna komunitarna društva) – *klasna društva* (Saunders, 1999: 5). Većito antagonistički odnos dominantnih društvenih klasa (na

primer robova i gospodara u Grčkoj, plebsa i patricija u Rimu, kmetova i feudalaca u srednjovekovnim evropskim društvima ili proletera i buržoazije u industrijskom kapitalizmu) predstavlja istorijsku i strukturalnu konstantu svih društava. Ipak, uz veoma dobro poznavanje istorije, Marksova teorija društvene stratifikacije i klasne analize dominantno je fokusirana na *industrijsko kapitalističko društvo devetnaestog veka*. Uzimajući ovo u obzir, Marksov cilj nije bio samo da opiše prilike koje je mogao da opazi, već mu je bilo bitno i da „obezbedi sažetu analizu kapitalističkog društva, sa pogledom na efekte njegove transformacije; on je bio revolucionarno angažovan, koliko i društveni teoretičar“ (Crompton, 1993: 23).

Marksova teorija stratifikacije, u tom pogledu, neodvojiva je od političke teorije i socijalno-ekonomske teorije. Njegov *Manifest komunističke partije* (1848) to možda najbolje izražava stavom da slobodan čovek i rob, kao i ostale podvojene klase (patricij i plebs, lordovi i kmetovi...) čine, u osnovi, odnose ugnjetača i ugnjetenih. Ako se prisetimo Marksove radne definicije klasa, videće se da njihovo određenje ne počiva samo na zajedničkim ekonomskim uslovima (egzistencije) i zajedničkom životnom stilu, već, što je vrlo bitno, i na tome da su one jedna drugoj suprotstavljene. Taj drugi, revolucionarno-politički aspekt definicije klasa istovremeno čini onaj ključni momenat istorijskog kretanja ljudskog društva.

Sada je potrebno ukazati na to šta čini osnovni karakter svih potencijalnih i aktuelnih klasnih sukoba. Drugim rečima, treba razmotriti izvore i prirodu klasnih odnosa. Odgovor na to pitanje kod Marksa je mnogo određeniji nego sam pojam klasa, jer ova tema počiva na mnogo egzaktnijoj (strukturalfunkcionalnoj) analizi ekonomskih nejednakosti, a time i društvene stratifikacije. Za Marksa, suština klasnih odnosa utemeljena je na proizvodnim odnosima. To jednostavno znači da dvoklasni model društvene strukture počiva na onima koji poseduju sredstva za proizvodnju i onima koji ih ne poseduju. Kao i u slučaju prividno pojednostavljenog dvoklasnog modela društva, na kojem se dalje gradi stratifikaciona građevina kapitalističkog industrijskog društva, ni ova „jednostrana“ podela na one koji poseduju i one koji ne poseduju (sredstva za proizvodnju) nije tako jednostavna. Upravo suprotno, ona je za Marksa veoma konsekvantna. Na toj osnovi ekonomsko-posedničke nejednakosti izgrađena je čitava struktura nejednakosti – sistem društvene stratifikacije. Posednička klasa nije samo „posednik“, ona je istovremeno i vladajuća klasa u pravno-političkom smislu. Zato moć i vlast vladajuće klase (buržoazije u kapitalističkom društvu) proističe iz njenih posedničkih odnosa, ali i kontrole tih posedničkih odnosa kroz kontrolu proizvodnih snaga, tehnologije, finansijskih tokova, kapitala, viška vrednosti i zemljišta. Iz ovakve vrste kontrole proizvodnih odnosa i proizvodnih snaga razvijeni su mehanizmi kontrole svih bitnih društvenih institucija. „Različite društvene institucije,

kao što je zakonski i politički sistem, instrumenti su dominacije vladajuće klase i služe promovisanju njihovih interesa" (Haralambos, 1989: 50). Ovi zaključci upućuju na to da se Marksova koncepcija klasnog antagonizma – kao elementarnog klasnog odnosa – ne zadržava isključivo na vlasništvu. Vlasništvo je pre, kako primećuje R. Krompton, sredstvo za eksploataciju proletarijata (Crompton, 1993: 24) – odnosno njegove radne snage, kao jedine stvari koju proletarijat može da ponudi na tržištu, koje je, opet, kontrolisano mehanizmima u posedu vladajuće klase.

Konačno, Marksova ekonomska analiza klasne strukture društva ne iscrpljuje se ni ovom ključnom tezom o proizvodnji i kontroli viška vrednosti (radna teorija vrednosti). U suprotnom, sve potencijalne društvene promene i procesi (posebno revolucionarni) ostale bi zarobljene u jednom definisanim proizvodnim odnosima. Ali, proizvodni odnosi nisu ograničeni samo na ekonomske odnose. To su bitno društveni odnosi. Već je napomenuto da Marks nije bio zainteresovan samo za prostu deskripciju ekonomskih odnosa u kapitalističkom društvu devetnaestog veka, u kome je živeo, već i za promišljanje istorijske uloge društvenih klasa u transformaciji društva. Zbog toga pojam klasa nije samo analitička kategorija Marksove ekonomije i strukturalne i funkcionalne analize. Društvene klase su i politička, socijalna i antropološka kategorija. Za Marksa, klase su socijalno-političke snage; one su istorijski i strukturalni akteri; klase su osnovni akteri društveno-istorijskih promena. Služeći se pojmom klasa „da bi označio glavne slojeve u svim stratifikacijskim sistemima“ (Haralambos, 1989: 50), on je istorijski hod društva video u sukobu dominantnih klasa. No, njegov *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte* ipak dopušta i postojanje drugih klasa, kao što su: zemljoposednička aristokratija, finansijska klasa, srednja klasa, „mala buržoazija“, lumpenproletarijat i seljaci.

Sada treba još razmotriti problem kako je moguća društvena transformacija i to na revolucionarni način. Kao i u drugim slučajevima i ovde je klasa osnovni istorijski i strukturalni akter promena – revolucije. Međutim, osnovni uslov ili preduslov sveukupne društvene, ekonomske i političke transformacije predstavlja prethodna tranzicija samih klasa, kako radničke klase, tako i buržoazije. U tom smislu, njegov stav da je istorija svih društava do danas istorija klasnih borbi, još uvek je „opšte“ mesto – generalna konstatacija u opažanju istorijskih kretanja. Ona druga tranzicija, koja prethodi smenama istorijskih epoha, odvija se na strukturalnom nivou samih klasa. U delu *Beda filozofije* (1847) Marks zato uvodi pojmove *klasa po sebi* i *klasa za sebe*. Ovi pojmovi se prvenstveno odnose na proletarijat, odnosno radničku klasu. Pojam „klase po sebi“ kao „neosvešćene“ klase jednostavno govori o ekonomskim pozicijama radničke klase čije pripadnike jedino povezuje zajednička tržišna pozicija, to jest odnos prema sredstvima za proizvodnju. U takvom stanju još uvek ne po-

stoji svest o tome kako je moguća promena sopstvenog klasnog položaja. „Klasa po sebi“ je zato prosti agregat pojedinaca istog klasnog položaja i životnog stila koji se bore za pojedinačne interese na tržištu – na tržištu onoga što jedino imaju da ponude – radnu snagu. „Klasa za sebe“, može se reći, predstavlja klasu u pravom (marksističkom) smislu reči. To je integrisana i solidarna grupa ljudi istog klasnog položaja sa jasno artikulisanim interesima i svesti o tome da je nužno i moguće promeniti sopstveni klasni položaj. Time je obezbeđena i svest o revolucionarnom modelu preoblikovanja celokupnog društva. Drugim rečima, „pripadnici klase razvijaju zajednički identitet, prepoznaju svoje zajedničke interese i udružuju se, stvarajući tako klasnu solidarnost. Konačna faza klasne svesti i klasne solidarnosti postignuta je onda kada članovi spoznaju da samo kolektivnom akcijom mogu zbaciti vladajuću klasu, i kada preduzmu određene političke korake u tom pravcu“ (Haralambos, 1989: 53). Po Marksovim pretpostavkama, ovu unutrašnju strukturalnu transformaciju radničke klase od „klase po sebi“ do „klase za sebe“ pratiće i paralelna progresivna proletarizacija društva. Dakle, čak i drugačiji klasni položaji o kojima Marks retko piše (sitni posednici, seljaci, činovnici...), progresivno će se transformisati u proletarijat, jer stalno prisutna konfliktnost, nestabilnost i unutrašnja protivrečnost kapitalističkog društva nužno vode slabljenju njihovih klasnih položaja. Isto tako, ta unutrašnja društvena protivrečnost iniciraće da i određeni delovi buržoazije, kao vladajuće klase, napuste svoje klasne pozicije. Oni će činiti avangardu – predvodnicu osvešćene radničke klase – kao „klase za sebe“. Sve veća polarizacija društvenih klasa, koja je uslovljena progresivnom proletarizacijom, proizvešće kao svoju konačnu posledicu homogenizaciju čitave radničke klase koja će tada biti spremna za revoluciju.

Teorija društvene stratifikacije Maksa Vebera

Veberovo stanovište o društvenoj stratifikaciji po mnogima predstavlja najuticajnije teorijsko stanovište savremene sociologije. Njegova teorija društvene stratifikacije ne predstavlja samo najširi teorijski okvir savremene sociologije u proučavanju socijalne stratifikacije, već i polazište za mnoge savremene empirijske studije društvene stratifikacije. Vrlo često se ističe kako je Veberova teorija društvene strukture i teorija društvene stratifikacije razvijena u „dijalogu“ sa Marksom. Međutim, priroda ovog „dijaloga sa Marksom“ bila je dvostruka. S jedne strane, Marksova analiza kapitalističkog društva i njegova teorija klasa i klasne borbe bila je u mnogo čemu inspiracija za M. Vebera. On nije mogao da zaobiđe tada najznačajniju teoriju klasa i društvene stratifikacije – marksističku. S dru-

ge strane, odnos Vebera i Marksa najupečatljivije je obeležen kritičkim „dijalogom“. Van svake sumnje, teorija društvene stratifikacije M. Vebera izgrađena je u protivstavu prema Marksovoj, bez obzira na početnu inspiraciju Marksom i bez obzira na sličnosti ideja u pogledu ekonomske prirode društvenih klasa. Jednostavnije rečeno, uprkos sličnostima tema i problema kojima su se bavili, konačni zaključci ove dvojice velikana teorije društvene stratifikacije bitno su se razlikovali.

Dakle, značajnost „dijaloga“ Vebera i Marksa više se ogleda u Veberovoj kritičkoj refleksiji, nego u prihvatanju Marksovih teza. Razlog ovom kritičkom „dijalogu“ je višestruk. Na prvom mestu trebalo bi istaći razlike u političkim konsekvencijama Veberove i Marksove teorije društvene stratifikacije. Marks je bio revolucionarni socijalni filozof, te je u tom smislu i čitav napor oko razumevanja i analize kapitalističkog društva, klasa i klasne borbe bio usmeren u pravcu revolucionarne transformacije društva. To je u skladu sa Marksovim osnovnim pretpostavkama iznetim u *Jedanaestoj tezi o Fojerbahu* da su filozofi svet različito tumačili a radi se o tome da se on promeni. Veber, s druge strane, niti je bio revolucionarni politički mislilac, niti je u postojanju društvenih klasa video nužnost antagonizma koji bi rezultirao revolucijom. Druga važna razlika proizilazi iz različitih metodoloških pozicija Vebera i Marksa. Čitava Veberova sociologija, s pravom se može reći, zasnovana je na takozvanom *metodološkom individualizmu*, odnosno *nominalizmu*, dok se za Marksa može reći da je, poput E. Dirckema, bio *društveni realista*. Iz načela metodološkog individualizma ili nominalizma proisticala je i njihova ključna razlika u *socijalnoj ontologiji klase*. Iako pojam (društvene) klase kod Vebera može na prvi pogled da uputi na kolektivističku koncepciju društva, odnosno na realističke pozicije klasnog kolektiviteta kao dominantnog u odnosu na pojedinačnost i individualnost, kod Vebera se, zapravo, klasa može shvatiti kao *agregat individua* (Crompton, 1993: 29; Saunders, 1999: 20) – zbir individualnih klasnih pozicija. Suprotno od Vebera, za Marksa društvene klase predstavljaju bazični društveni entitet – realitet – koji je jedini zadužen za istorijsko preoblikovanje ljudskog društva. Treba se podsetiti i toga da Marks „klasu po sebi“ – kao agregat individua koje još nisu izgradile kolektivnu klasnu svest – i ne smatra klasom u pravom smislu reči. Tek „klasa za sebe“ – kao kvalitativno novi realitet koji nadilazi svaku partikularnost i individualnost – čini klasu u pravom smislu reči. Konačno, treća bitna razlika između Veberove i Marksove teorijske koncepcije u shvatanju društvene stratifikacije smeštena je u Veberovom *multidimenzionalnom* i Marksovom *jednodimenzionalnom* shvatanju društvenih nejednakosti (Saunders, 1999: 21). Dok za Marksa svi oblici društvene nejednakosti proizilaze iz ekonomskih odnosa (ekonomske nejednakosti), to jest iz različitih odnosa prema sredstvima za proizvodnju, Vebe-

rov multidimenzionalni pristup je omogućio sagledavanje i klasnih, ali i neklasnih izvora društvenih nejednakosti, kao što su lične sposobnosti, talenti, veštine, snalažljivost, ili pak neke duboke unutrašnje, psihološke karakteristike kao što su harizmatičnost ličnosti. Najbitnija karakteristika Veberove multidimenzionalnosti proističe iz njegove analize društvenih slojeva, koji su kod Marksa gotovo potpuno nevidljivi – i metodološki i ontološki.

Jedan od ključnih Veberovih stavova jeste da ekonomski oblik moći (iz koga je Marks izvodio ostale oblike moći i vlasti) nije isto što i moć uopšte. Za razliku od Vebera, kod Marksa je ova granica između ekonomske moći i moći uopšte (kao mogućnosti da se utiče na ponašanje drugih bez obzira na pristanak tih drugih ili ne) ukinuta. Štaviše, ekonomski oblik moći je osnovno i jedino izvorište svih drugih oblika moći. Ekonomski oblik determinacije je, stoga, za Marksa najširi i najdublji oblik determinacije sveukupnog društvenog i duhovnog života. Za Vebera, ekonomski determinizam je samo jedan oblik determinacije iz kojeg proističu klasne nejednakosti, ali se sveukupnost društvenih nejednakosti ne svodi na njih. Za Marksa je ekonomski determinizam nužnost, za Vebera mogućnost za individualno postizanje ciljeva (na tržištu).

Po svemu sudeći, najkonsekvencijni deo Veberove teorije stratifikacije predstavlja razlikovanje ekonomske, političke i društvene moći. To je upravo ona Veberova multidimenzionalnost koja je savremenu sociologiju oslobodila marksističkog balasta nužnosti klasne borbe, u čijoj osnovi stoji isključivo odnos najamnog rada i kapitala, buržoazije i proletarijata. Možda je još značajnije napomenuti da je ovo Veberovo razlikovanje ekonomske, političke i društvene moći „omogućilo Veberu da analizira i nekapitalistička društva, bez padanja u etnocentrične greške ili pretpostavke da su sva društva bila klasna društva“ (Saunders, 1999: 21). Tako je, na primer, upravo tradicionalno indijsko kastinsko društvo utemeljeno na stratifikacionom mehanizmu društvenih statusa, to jest društvenih ugleda, a ne nužno i na klasno-ekonomskim odnosima. Distribucija moći u okviru nekog društva proizvodi, po Veberu, osnovne elemente društvene strukture: *društvene klase*, *društvene slojeve* (ili staleže, kako je to Veber nazivao) i *političke partije*.

Klasu, u Veberovom smislu reči, čine pojedinci koji dele isti klasni položaj. Klasni položaj, međutim, predstavlja *tržišne pozicije*, odnosno mogućnost za:

- 1) sticanje dobara;
- 2) sticanje položaja u životu; i
- 3) postizanje unutrašnjeg zadovoljstva (Veber, 1976: 241).

Slojevi, ili kako ih Veber naziva „staleži“, predstavljaju manje ili više uspešno ostvarivanje ciljeva pojedinaca koji se mogu svesti na:

- 1) poseban slojni (staleški) ugled; i
- 2) (eventualno) slojno/staleški monopol (isto: 245).

Političke partije su, konačno, izraz raspodele moći.

Ukratko rečeno, društvene klase se formiraju različitom raspodelom ekonomskih dobara na tržištu; društveni slojevi se formiraju nejednakom raspodelom društvenog ugleda; dok se političke partije formiraju nejednakom raspodelom društvene moći.

Sumiranje Veberovog doprinosa u razvoju savremenog sociološkog teorijskog koncepta društvene stratifikacije ne može, na kraju, da zaobiđe činjenicu da je njegova teorija društvene stratifikacije, baš kao i Marksova, ostala nedovršena, fragmentirana i nepotpuna. Po M. Đuriću, „Veber, čak, u izvesnim tačkama, nije dovoljno jasno rekao ono što je imao na umu“ (Đurić, 1987: 151). Ipak, teorijski legat koji su sociologiji ostavili K. Marks i M. Veber još uvek je osnova, ali i ishodište mnogih savremenih pokušaja da se još jednom osmisli problem društvenih nejednakosti i društvene stratifikacije. Mnoge savremene empirijske studije, sa razvijenim metodološkim instrumentima za proučavanje društvene stratifikacije, u teorijskom smislu ostaju u krugu tih socioloških legata.

Funkcionalističke teorije društvene stratifikacije

Funkcionalističke teorije društvene stratifikacije zasnovane su na temeljnim, konstitutivnim principima funkcionalističke teorije društva. O ovoj značajnoj sociološkoj teoriji već ranije je bilo reči, tako da će na ovom mestu ukratko biti ponovljeni samo oni stavovi koji čine osnovu ove teorije. Na prvom mestu, to je pretpostavka funkcionalističke teorije o društvu kao celini integrisanih i funkcionalno diferenciranih elemenata. Iz ovog primarnog načela „funkcionisanja“ društva proizilazi i pretpostavka o stabilnosti društva, koja počiva na „dobrom funkcionisanju“ podsistema (privredno-ekonomski, upravljačko-politički, kulturno-vrednosni), a ispod svega se nalazi temelj društvenog konsenzusa oko vrednosno-normativnih obrazaca, odnosno zajedničkih vrednosti i morala.

Talkot Parsons, koji se s pravom može smatrati najvećim funkcionalističkim teoretičarem dvadesetog veka, nije primarno bio zainteresovan za proučavanje društvene stratifikacije. Osim nekoliko kraćih tekstova, kao što su *Analitički pristup teoriji društvene stratifikacije* (1940); *Uzrast i pol*

u društvenoj strukturi u Sjedinjenim Američkim Državama (1942); *Populacija i društvena struktura Japana* (1946) (Parsons, 1964), Parsons nije napisao nijedno sistematično delo o društvenoj strukturi. Ova je tema Parsonsa interesovala više kao posledica ili potvrda teorijski pretpostavljenih hipoteza o društvu kao stabilno integrisanoj celini funkcionalno različitih delova. Naravno, ovo skladno funkcionisanje je obezbeđeno preko sistema zajedničkih vrednosti. U tom smislu Parsons i određuje društvenu stratifikaciju kao rangiranje jedinica nekog društvenog sistema u skladu sa zajedničkim sistemom vrednosti. To bi trebalo da znači da u samom sistemu društvene stratifikacije, a time i u sistemu društvenih nejednakosti, ne postoji ništa sporno i neprirodno. Jednostavno, vrednosni sistem nekog društva, bez obzira na to šta se smatra vrednim – hrabrost, umnost, snalažljivost, bogatstvo ili nešto sasvim drugo – ugrađen je u stratifikacioni sistem. S obzirom na to da ne postoje društveni sistemi bez vrednosnih sistema – na čijoj širokoj prihvaćenosti počiva društveni konsenzus – time ne postoje ni društva bez stratifikacije, nestratifikovana društva. Stratifikacioni sistem je, za Parsonsa, nužnost svih društava. Kako zapaža M. Haralambos, „ako je vrednosni konsenzus bitna komponenta svih društava, iz toga sledi da će neka vrsta stratifikacije rezultirati iz rangiranja pojedinaca na temelju zajedničkih vrednosti“ (Haralambos, 1989: 42). Budući da ne mogu svi pripadnici nekog društva u istoj meri posedovati vrednosti (mada većina pripadnika nekog društva teži zado-bijanju vrhovnih vrednosti), neka vrsta sistemskog rangiranja (stratifikacije) biće opšteprihvaćena kao pravilnost ili nužnost.

Parsonsovo shvatanje (sistemске) društvene stratifikacije čini samo jedan deo funkcionalističkog razmatranja ove teme. Drugi deo je značajniji i odnosi se na shvatanje da je svaki oblik društvene stratifikacije ne samo nužan, već i funkcionalan. Po Parsonsovom mišljenju, društvena stratifikacija je nužna jer proističe iz zajedničkog vrednosnog sistema nekog društva, dok njena funkcionalnost proizilazi iz integrativnosti sistema društvene stratifikacije. Kao što se jasno može primetiti, funkcionalistička teorija društvene stratifikacije je u potpunoj suprotnosti sa marksističkom. Naime, dok marksizam u društvenoj strukturi (koja je odraz podele rada) i društvenim nejednakostima vidi nužnost antagonizama i društvenih sukoba – ili popunu disfunkcionalnost koja vodi otuđenju – Parsons u svemu tome vidi izvore integrisanosti i solidarnosti društvenih sistema. Ova teza sasvim logično proizilazi iz opštih teorijsko-metodoloških postavki same funkcionalističke teorije društva.

Društvena stratifikacija reguliše na sistemski način društvene nejednakosti, jer složena društva, kakvo je kapitalističko-industrijsko, mogu da budu funkcionalna jedino na osnovu različitosti u vršenju uloga (funkcija) raznovrsnih segmenata društva. Dakle, ne radi se samo o vrednosnom

sistemu, već i o *regulativnim – normativnim mehanizmima*, koji *integriraju – povezuju* na funkcionalan način različitosti. Jedino na osnovu integrativne funkcije sistema društvene stratifikacije moguće je društvo koje je ustrojeno na podeli rada.

Na kraju ovog opšteg dela o funkcionalističkoj teoriji društvene stratifikacije treba istaći da Parsons, kao ni Marks ni Veber, nije napravio nikakvu sistematsku teoriju društvene stratifikacije (sem u knjizi *Eseji o sociološkoj teoriji*, gde je na relativno sistematičan način izložio svoje shvatanje starosti i pola u društvenoj strukturi Sjedinjenih Američkih Država). Kako je jednom prilikom sam rekao, on je „nepopravljivi teoretičar“, čije su ideje smatrane suviše apstraktnim i vrlo često neshvatljivim. Zbog toga je pojednostavljeno, mehaničko izvođenje pretpostavki o vrednosno-normativnoj i funkcionalnoj interpretaciji društvene stratifikacije i društvenih nejednakosti iz opštih pretpostavki funkcionalističke teorije društva vrlo brzo naišlo na opštu kritiku. Interesantno je da kritika Parsonsovog viđenja društvene stratifikacije nije došla samo iz marksističkog teorijskog tabora. Veoma značajan deo kritika došao je upravo iz samog funkcionalističkog bloka. Ali, ta vrsta kritika više je bila usmerena na ublažavanje Parsonsove ideje funkcionalizma, nego na rušenje njegove opšte teorije. Ideje nužnosti i funkcionalnosti društvene stratifikacije su zadržane, ali su bile mnogo razumljivije i konkretnije od apstraktne Parsonsove teorije.

Shvatanje društvene stratifikacije Kingslija Dejvisa i Vilberta Mura

Kao odgovor na suviše apstraktne stavove T. Parsonsa i kao odgovor na marksizam, tokom četrdesetih godina dvadesetog veka učinjeni su prvi pokušaji teorijske sistematizacije problema društvene stratifikacije. U svom članku *Neki principi stratifikacije* iz 1945. godine, Kingsli Dejvis (Kingsley Davis, 1908–1997) i Vilbert Mur (Wilbert Ellis Moore, 1914–1987) postavili su temelj za posleratna razmatranja društvene stratifikacije. Već tada je bilo veoma jasno da će funkcionalistička teorija društva, a time i funkcionalistička teorija društvene stratifikacije dominirati, barem u nekoliko narednih posleratnih decenija.

Još pre nego što su izneli svoje stanovište u pomenutom članku, K. Dejvis je 1942. godine već krenuo u pravcu detaljne analize stratifikacionog sistema (u SAD). Osnova za ono što se naziva „najpoznatijom teorijom društvene stratifikacije“ (Haralambos, 1989: 44) bila je postavljena u Dejvisovom članku *Pojmovna analiza stratifikacije* iz 1942. godine. Polazeći

od Parsonsovih pretpostavki da ne postoje besklasna i nestratifikovana društva, Dejvis i Mur, na osnovu ovoga, produbljuju shvatanja o nužnosti postojanja stratifikacionih mehanizama u svakom društvu. Kako su sami rekli, njihova teorija „objašnjava neophodnost stratifikacije u svakom društvenom sistemu“ (Kuvačić, 1990: 245). Takođe, veliki deo njihove teorije posvećen je dokazivanju (neophodne) funkcionalnosti stratifikacionih sistema. Za razliku od stratifikacione teorije M. Vebera, koja u kategorijama klase, sloja i političke partije vidi samo prazne pojmove, imena (nominalizam), a društvenu realnost svodi isključivo na individualno postizanje ciljeva (metodološki individualizam), Dejvis i Mur celokupnu analizu zasnivaju na sistemu društvenih položaja, a ne na pojedincima koji te položaje zauzimaju. Za njih, pitanje sistema položaja ima i logički i stvarni prioritet (Davis i Moor, 1990: 345).

Ako bi se jednim pojmom ili jednom sintagmom moglo obuhvatiti stanovište Dejvisa i Mura, onda je jasno da se radi o stanovištu *funkcionalne nužnosti stratifikacije*. U tom pogledu funkcionalna nužnost stratifikacije podrazumeva dvostruki mehanizam: *mehanizam pozicioniranja ljudi u društvenoj strukturi* (na vertikalnoj skali društvene stratifikacije položaja) i *mehanizam motivacije za postizanje ciljeva*. Ako u najopštijem smislu društvo shvatimo kroz društvenu strukturu položaja i uloga, koja je nužno uslovljena podelom rada, onda to društvo, po Dejvisu i Muru, kao funkcionalni mehanizam, mora na neki način razmestiti, rasporediti svoje pripadnike na društvene položaje koje to društvo sadrži u svom strukturalnom repertoaru. Isto tako, mora se shvatiti da funkcionalni mehanizam, koji deluje u nekoj formi stratifikacije, deluje motivaciono, a ne nužno i prinudno ili zapovednički. Dakle, kao pripadnici nekog društva ljudi su motivisani za postizanje ciljeva, a to znači zauzimanje položaja u koje su ugrađene različite količine društvene moći, društvenog ugleda i materijalnog bogatstva. Vršenje uloga, koje je nužno povezano sa društvenim položajima, obezbeđeno je ispunjavanjem *dužnosti* koje su s tim povezane. Kako kažu Dejvis i Mur, društvo kao stratifikacioni mehanizam se „mora baviti motivacijom na dva različita nivoa: da usadi u prave pojedince želju za popunjavanjem određenih položaja i, nakon toga, sklonost da vrše dužnosti koje su s tim povezane“ (isto: 346). Svakako, jedna od najbitnijih funkcija stratifikacije jeste, po Dejvisu i Muru, da *najsposobniji i najtalentovaniji pojedinci budu povezani sa funkcionalno najznačajnijim društvenim položajima*. U te društvene položaje istovremeno su ugrađene i najviše nagrade. Uzimajući u obzir i onaj drugi aspekt stratifikacionog mehanizma – motivaciju – ona deluje kao unutrašnja pokretačka snaga i želja za zadobijanjem tih nagrada. Ovako se krug zatvara, te stratifikacioni mehanizam pokazuje svoj cirkularni tok – koji *funkcioniše*. Ako se pri tome mora nužno računati sa nejednakom distribucijom nagrada,

odgovornosti, moći i ugleda, onda je jasno da društva nužno moraju biti stratifikovana. Upravo je sistemski oblik društvenih nejednakosti jedino funkcionalno sredstvo koje je garancija da će najvažniji i najodgovorniji društveni položaji i uloge biti povereni najkompetentnijim pojedincima.

Dakle, zaključuju Dejvis i Mur, „svako društvo, ma kako bilo jednostavno ili složeno, mora razlikovati ljude s obzirom na prestiž i ugled, i zbog toga mora imati određenu količinu institucionalizovane nejednakosti“ (isto: 347). Institucionalni oblik nejednakosti (stratifikacija) obezbeđuje da najviše nagrade i pozicije: 1) imaju oni koji su od najveće važnosti za društvo; i 2) oni koji su najtalentovaniji i kvalifikovani. Drugim rečima, ovde se radi o principu *funkcionalnih nužnosti društvenih položaja i društvenih uloga*, a taj princip počiva na zamenljivosti, odnosno nezamenljivosti tih položaja i uloga. Na primer, položaj i uloga jednog hirurga mnogo je manje zamenljiv nego položaj i uloga medicinskih tehničara. Jer, ulogu tehničara mogu da vrše i hirurzi, ali ne i obrnuto. To znači da su položaj i uloga hirurga *funkcionalno jedinstveni*. *Vežbe* (ekspertiza, znanje i prirodne sposobnosti) ili *talenti* su dva načina za sticanje kvalifikacije na osnovu kojih se dalje vrši nejednaka distribucija položaja i uloga. Drugi bitan dokaz funkcionalnosti društvene stratifikacije Dejvis i Mur pronalaze u stepenu zavisnosti položaja jednih od drugih. Ne zavise u podjednako meri svi položaji jedni od drugih. Kao i u prethodnom primeru, položaj hirurga diktira sve položaje i uloge onih ispod njega.

Može se zaključiti da je Dejvisova i Murova teorija funkcionalne nužnosti i univerzalnosti društvene stratifikacije tipična teorija koja je u posleratnom periodu još više gradila paradigmu takozvanog *normativnog funkcionalizma*. U ovoj teoriji je, zahvaljujući nužnosti i funkcionalnosti društvenih nejednakosti, eliminisana bilo kakva mogućnost unutar društvenog konflikta oko društvenih položaja i same društvene nejednakosti. Ovo je istovremeno bila i osnova na kojoj se dalje gradila kritika Dejvisove i Murove funkcionalističke teorije stratifikacije.

Melvin Tjumin: kritika shvatanja K. Dejvisa i V. Mura

Najznačajnija kritika funkcionalističke teorije stratifikacije K. Dejvisa i V. Mura potiče od Melvina Tjulina (Melvin Tumin). U svom članku *Neki principi stratifikacije: kritička analiza*, iz 1953. godine, Tjumin je pokazao niz nedostataka i protivrečnosti, pogrešnih zaključaka i ideoloških momenata u teoriji K. Dejvisa i V. Mura. Izdvajajući ključne stavove teorije ove dvojice teoretičara, Tjumin je kritički analizirao svaki stav posebno. Od sedam ključnih stavova koje je kritikovao, a koji čine okosnicu Dejvi-

sove i Murove teorije društvene stratifikacije, ovde ćemo posvetiti pažnju samo najvažnijim.

Prvi i ključni stav njegove kritičke analize odnosio se na shvatanje Dejvisa i Mura da su neki društveni položaji u svakom društvu funkcionalno važniji od drugih, te je za njihovo vršenje i održavanje potrebna posebna veština ili sklonost. Na primeru funkcionalne važnosti i funkcionalne jedinstvenosti položaja i uloge hirurga u odnosu na tehničare videlo se da iz toga proizilazi i različit sistem nagrada, ugleda i moći. Međutim, M. Tjumin skreće pažnju na to da postoje mnoga zanimanja i mnogi položaji i uloge za koje se vezuje niska nagrada, nizak ugled i mala moć, a mogu se smatrati veoma važnim za društvo. Sam Tjumin kao primer navodi odnos inženjera i nekvalifikovanih radnika u industriji. Po njegovom mišljenju, nekvalifikovana radna snaga „isto je tako važna i neophodna za fabriku kao i radna snaga nekog inženjera“ (Tumin, 1990: 357). Iz ovog primera on izvodi zaključak da se ne može govoriti o nekom striktnom, objektivnom kriterijumu za procenu funkcionalne važnosti i nezamenljivosti društvenih položaja. Više je reč o kulturno uslovljenim stavovima i vrednostima procenjivanja. Drugim rečima, različita društva i kulture mogu na veoma različite načine da konstruišu procene važnosti i funkcionalnosti određenih zanimanja, društvenih položaja i društvenih uloga. Na primer, dok je u tradicionalnim društvima položaj i uloga sveštenika, šamana ili vrača bila izuzetno cenjena, u savremenim društvima to nije slučaj. Takođe, magija ne samo da se u savremenim društvima manje ceni, već se smatra obmanom i kažnjava se.

Što se tiče odnosa nagrađivanja i motivacije, Tjumin kritički primećuje da je postojeći sistem nagrada samo jedan od mogućih motivacionih faktora na koji se ne može svesti sveukupno, raznoliko i različito ljudsko društveno delanje.

Drugi važan stav koji M. Tjumin kritikuje kaže da samo ograničen broj pojedinaca u svakom društvu ima talente koji mogu prerasti u veštine koje se cene i koje se vezuju za određene društvene položaje – funkcionalno važnije društvene položaje. Suprotno od pretpostavki Dejvisa i Mura da će društvo kroz mehanizam društvene stratifikacije promovirati talente na najviše položaje, Tjumin smatra da bez obzira na to da li se radi o krutim sistemima društvene stratifikacije, kao što su kastinski i staleški, ili fleksibilnim, kao što je klasni, „sistem socijalne stratifikacije ima tendenciju ograničavanja šansi koje su prikladne za povećanje efikasnosti otkrića, regrutacije i uvežbavanja funkcionalno važnih talenata“ (isto: 358–359). U stvari, ovde se radi o tome da društvena pokretljivost nije toliko fleksibilna, pravedna i fluidna u pomeranju najtalentovanijih na najviše i najodgovornije položaje, kako su to pretpostavljali Dejvis i Mur. Mnoga posleratna istraživanja društvene pokretljivosti potvrdila

su kritičke pretpostavke M. Tjulina da, iako postoji šansa za pomerenjem na visoke položaje, ona je u stvarnosti veoma mala. Deca rođena u radničkim porodicama u najvećem broju slučajeva ostaju u toj klasi. To isto važi i za srednji sloj, kao i za gornje klase – elite. Reč je, dakle, o samoreprodukciji klasnih položaja. Isto važi i za princip motivacije. Tjumin konstatuje da „nejednaka raspodela nagrađivanja u jednoj generaciji obično prerasta u nejednaku raspodelu motivacije u sledećoj generaciji“ (isto: 350). Štaviše, Dejvis i Mur su u svojoj funkcionalističkoj stratifikacionoj utopiji isključili značajnu i vrlo često presudnu ulogu društvene moći u principima stratifikacije. Tako elitni slojevi društva – vrh stratifikacione lestvice – imaju izrazitu tendenciju da ograničavaju i kontrolišu regrutaciju i prijem novih članova u svoje redove. Može se reći da oni svoju društvenu moć i ugled shvataju kao ograničene resurse, te se time i ograničava pristup njenim privilegovanim položajima. Zbog toga presudnu ulogu u stratifikacionom razvrstavanju ljudi imaju škola i porodica iz kojih se dolazi. Naravno, mnogoj talentovanoj deci nije omogućen pristup školi. Koliko god da izražava tendenciju za jednakošću, školski sistem često služi kao mehanizam za razvrstavanje. Konačno, pristup najboljim, najelitnijim školama i univerzitetima je ograničen i kontrolisan. One ipak nisu namenjene najtalentovanim, već onima koji imaju moć, društveni prestiž i materijalno bogatstvo.

Na kraju, razmatrajući kritički stratifikacioni mehanizam sa aspekta ideala jednakih šansi, Tjumin konstatuje da su stratifikacioni sistemi inherentno antagonistički u odnosu na ovaj ideal, jer sistematski sputavaju razvoj talenata. Najznačajniji doprinos Tjuminove kritike ogleda se u uočavanju *disfunkcionalnosti* stratifikacionih sistema a ne u njihovoj nužnoj i univerzalnoj funkcionalnosti, kako su mislili Dejvis i Mur. Ta disfunkcionalnost se ogleda u sledećem:

- 1) sistem društvene stratifikacije ograničava mogućnost otkrivanja svih talenata kojima neko društvo raspolaze;
- 2) ograničavanjem ovih mogućnosti ograničava se mogućnost za širenje proizvodnih snaga;
- 3) sistem društvene stratifikacije obezbeđuje elitama kontrolu i političku moć za zadržavanje *status quo* pozicija kao „normalnih“;
- 4) društvena stratifikacija kao mehanizam nejednake distribucije društvene moći, ugleda i bogatstva može da deluje kao mehanizam ohrabriranja neprijateljstva;
- 5) kao sistem nejednake distribucije, društvena stratifikacija ne pruža podjednak osećaj pripadnosti društvu pojedinaca i društvenih grupa koje zauzimaju različite društvene pozicije, te može delovati kao mehanizam dezintegracije.

Društvena pokretljivost

Društvena pokretljivost (socijalna mobilnost) najneposrednije je povezana sa društvenom strukturom, odnosno društvenom stratifikacijom. To znači da društvena stratifikacija, kao rangiranje elemenata društvene strukture, ne podrazumeva trajno vezivanje pojedinaca i društvenih grupa za njihove društvene položaje i uloge. Upravo suprotno, u savremenim industrijskim društvima pojedinci i društvene grupe se (po)kreću kroz društveni prostor, kako uzlazno, tako i silazno. Već je napomenuto da postoje veoma velike razlike u pogledu takozvanih zatvorenih i otvorenih stratifikacionih sistema, odnosno između sistema u kojima su društveni položaji pripisani (najčešće rođenjem) i fiksni, i onih sistema u kojima su društveni položaji stečeni, to jest u kojima društvene položaje pojedinci i društvene grupe (klase i slojevi) zadobijaju tokom života. Takođe je napomenuto da u zatvorenim tipovima društvene stratifikacije, kao što su indijski kastinski sistem ili evropsko srednjovekovno feudalno društvo, postoji zanemarljiva ili nikakva mogućnost da se društveni položaji promene. Samim tim, društvena pokretljivost je ili mala, zanemarljiva ili je uopšte nema. S druge strane, sa raspadom kastinskog i feudalnog društvenog i stratifikacionog sistema, te sa izrastanjem modernog kapitalizma i slobodnog tržišta, pokretljivost pojedinaca i društvenih grupa je postala jedna od najbitnijih karakteristika modernih društava. Umesto da ostanu celog života u stegama jednog društvenog stratuma, bez mogućnosti, ili sa veoma malim mogućnostima promene sopstvenog položaja, pojedinci i društvene grupe u industrijskim društvima menjaju svoje društvene položaje i uloge, a time i materijalno bogatstvo, društvenu moć i društveni ugled. Društvena pokretljivost se, konačno, i može odrediti kao kretanje (pojediniaca i društvenih grupa) u okviru nekog stratifikacionog sistema.

U sociologiji se najčešće govori o dva glavna tipa društvene pokretljivosti: *unutargeneracijske* i *međugeneracijske*. Unutargeneracijska pokretljivost (ili promene u karijeri) se odnosi na društvenu pokretljivost u okviru jedne generacije. To znači da unutargeneracijska pokretljivost odražava promene društvenih položaja nekog pojedinca (ili pojedinaca iste generacije) u skladu sa promenama u stepenu njegovog obrazovanja ili zanimanja. Na primer, moguće je da pojedinac sa niskim stepenom obrazovanja, koji radi kao manuelni radnik, posle određenog vremena promeni svoj društveni položaj, menjajući i stepen obrazovanja (kvalifikacija) i zanimanja. Za sociologiju se mnogo značajniji tip društvene pokretljivosti – međugeneracijska pokretljivost – odnosi na promene društvenih položaja između generacija. Ona se u sociologiji već tradicionalno meri upoređivanjem društvenih položaja očeva u odnosu na si-

novе. Međutim, s obzirom na to da u savremenim društvima žene sve više zauzimaju ravnopravne položaje sa muškarcima u pogledu profesija, zanimanja, sticanja materijalnog bogatstva, društvene moći i društvenog ugleda, sasvim je moguće očekivati da će se metodološka korekcija i međugeneracijska pokretljivost pratiti upoređivanjem društvenih položaja očeva i majki sa društvenim položajima sinova i kćeri. Na primer, međugeneracijska pokretljivost može da odražava veoma značajnu distancu u društvenim položajima roditelja i dece. Dok roditelji mogu da zauzimaju položaje nekvalifikovanih manuelnih radnika, deca mogu da zauzimaju veoma visoke profesionalne i društvene položaje – lekara, političara, naučnika itd.

Jedno od najpoznatijih istraživanja međugeneracijske društvene pokretljivosti sprovedeno je u Velikoj Britaniji 1949. godine. Ovo istraživanje je pokazalo da postoji veoma uočljiva pokretljivost sinova u odnosu na očeve, jer se skoro dve trećine sinova pomerilo u odnosu na statusne položaje očeva. Međutim, ovo istraživanje je takođe skrenulo pažnju na to da, iako je uočena međugeneracijska pokretljivost, ona zapravo nije bila velika. Veoma veliki broj sinova samo se preselio u statusnu kategoriju odmah pored očeva. To znači da je ovo istraživanje u velikoj meri potvrdilo tendenciju samoreprodukcije klasnih položaja. Godine 1972. sprovedeno je još jedno značajno istraživanje pod nazivom *Oksfordsko istraživanje pokretljivosti (Oxford Mobility Study)*. Za razliku od istraživanja iz 1949. godine, ovo istraživanje je pokazalo veoma značajnu društvenu pokretljivost velikog dometa, koja se prvenstveno odnosila na veliku pokretljivost u okviru klase manuelnih radnika. No, kao i u posleratnom istraživanju, ovo istraživanje je istovremeno upućivalo i na visok nivo samoreprodukcije klasnih položaja.

Pored ovoga, sociolozi razlikuju i *horizontalnu* i *vertikalnu* društvenu pokretljivost. Horizontalna društvena pokretljivost manje je značajna za sociologe i ona se odnosi na promene društvenih uloga i društvenih položaja, ali bez klasnih promena i pomeranja. Na primer, neki pojedinac može da se opredeli za neku vrstu prekvalifikacije, ali ta prekvalifikacija i promena radnog mesta ne mora nužno da odražava promene u količini nagrada, materijalnog bogatstva, moći i ugleda. Jedino je vertikalna pokretljivost pravi izraz društvene pokretljivosti. To je pokretljivost koja se odnosi na značajne promene društvenih položaja i uloga, koje za sobom povlače promene klasnih položaja, a time i promene u količini nagrada, materijalnog bogatstva, društvene i političke moći i društvenog ugleda. Zapravo, to je kretanje pojedinaca i društvenih grupa na skali vertikalne stratifikacije društvenih položaja.

Takođe, moguće je razlikovati i društvenu i prostornu (geografsku) pokretljivost. Prostorna pokretljivost uopšte ne mora nužno da odražava bilo kakve promene u društvenim položajima ili ulogama. Neko može jednostavno da se preseli, a da pri tome nije promenio svoj društveni položaj. Međutim, veoma često društvena pokretljivost je povezana sa prostornom pokretljivošću. Pojedinci koji se kreću prema vrhu društvenih položaja, što podrazumeva i promene u količini materijalnog bogatstva, često menjaju mesto življenja. Neko ko je uspeo u svetu filma ili muzike u Americi često se seli na Beverli Hills. Svaki grad ima neke svoje elitne rezidencijalne zone koje su povezane sa visokim društvenim položajima. Pored toga, postoji i *individualna* i *grupna* društvena pokretljivost. Prva se odnosi na posmatranje promene društvenih položaja nekog konkretnog pojedinca, dok se druga odnosi na grupne, kolektivne promene društvenih položaja.

Naravno, društvena pokretljivost se odnosi na oba smera: uzlazni i silazni smer društvene pokretljivosti. To znači da pojedinci i društvene grupe mogu da se kreću ka višim, ali i ka nižim društvenim položajima, što u oba slučaja podrazumeva promenu društvenih položaja, promenu količine materijalnog bogatstva, moći i ugleda.

Kanali društvene pokretljivosti

Pored toga što se pojedinci i društvene grupe kreću kroz društveni prostor, važno je uočiti i načine, to jest mehanizme koji im omogućavaju društvenu pokretljivost. U sociologiji se najčešće o ovim mehanizmima govori kao o *kanalima društvene pokretljivosti*. Do sada su identifikovani sledeći kanali društvene pokretljivosti: *novac* (materijalno bogatstvo), *brak*, *obrazovanje*, *politika* i *impresije* (to jest, slika o sebi koju namećemo drugima ili *self-marketing*).

Sticanje novca, i materijalnog bogatstva uopšte, svakako je jedan od najočiglednijih kanala društvene pokretljivosti. Pojedinci koji se kreću ka višim društvenim položajima zarađuju više novca i suprotno. U stvari, sam ekonomski sistem (pre svega kapitalistički) pruža mogućnosti za stalnim napredovanjima i zadobijanju materijalnih bogatstava – novca pre svega. Brak takođe može da omogući bitnu promenu društvenih položaja. Na primer, žene iz nižih društvenih slojeva mogu da promene svoj društveni položaj udajući se za muškarce iz visokih društvenih slojeva. Obrazovanje je najdominantniji kanal društvene pokretljivosti u savremenim društvima. S obzirom na to da je široko dostupno svim društvenim klasama i slojevima, obrazovanje pruža šansu veoma velikom broju

pojedinaca da promene svoje postojeće društvene položaje. Na primer, dete iz porodice poljoprivrednika može kroz obrazovanje da zadobije visoke kvalifikacije i zvanja, a time i visoki društveni položaj. Politika je već tradicionalno veoma vidljiv kanal društvene pokretljivosti. Bez obzira na obrazovanje, pojedinci koji zauzimaju visoke političke položaje poseduju veće novčane nagrade i moć. Na kraju, kanal društvene pokretljivosti može da bude i način na koji se predstavljamo drugima. Bez obzira na stepen obrazovanja, na porodicu ili mesto iz koga dolazimo, možemo da preuzmemo – *imitiramo* – stilove ponašanja (kroz manire, način odevanja, govor itd.) nekih društvenih grupa, na nekom društvenom položaju, kojima ne pripadamo. No ta vrsta self-marketinga (samopromovisanja) može da utiče na promene naših društvenih položaja. U ovom slučaju se, zapravo, manipuliše tuđim statusnim simbolima, to jest tuđim životnim stilovima koji su posledica zauzimanja određenih društvenih položaja i vršenje društvenih uloga.

Siromaštvo: dno stratifikacione lestvice

Teorijske koncepcije siromaštva

Identifikovanje i određivanje siromaštva kroz njegova pojmovna fiksiranja i definisanje nije lako rešiv problem. Teškoće prilikom definisanja siromaštva i određivanja neke relativno stabilne ili konvencionalne granice ispod koje ono počinje i iznad koje završava, nužno proizilaze iz dinamičkog karaktera savremenih društava.

Gotovo svaka definicija bilo kog problema u dinamičkoj društvenoj strukturi privremena je, srazmerno dinamici samih društvenih promena. Posmatranje relativnih strukturalnih nestabilnosti i promenljivosti dinamičnih društva ipak je moguće, bar u onoj meri u kojoj pojmovnu validnost obezbeđuje korišćenje idealno-tipskih pojmovnih konstrukcija. Stoga idealno-tipska premisa, od koje se polazi, locira fenomen siromaštva u strukturalni i pojmovni okvir (savremenog) društva – kao funkcionalno diferenciranog tipa društvene integracije, sa dominantno ciljnom i vrednosno racionalnim tipovima društvenog delanja. Zbog toga siromaštvo treba posmatrati, pre svega, kao pojavu visoko funkcionalno diferenciranih i strukturalno segregiranih (i stratifikovanih) društava. Siromaštvo postoji onda kada samo jedan strukturalni segment društva ne uspeva (iz različitih razloga, koji će kasnije biti navedeni) da zadovolji društveno-kulturne i normativne kriterijume koje je šire društvo označilo kao standardni, prosečni, normalni, poželjni.

Zajednica – kao istorijski tip društvene strukture, odnosno društvenog života, u kome postoji minimum socijalne diferencijacije i stratifikacije – ne poznaje siromaštvo niti kao izdvojenu tržišno-klasnu poziciju, niti kao supkulturni i substandardni način društvenog života. Ukoliko su zajednice i bile u krizi, to je bila kriza zajednice, a ne kriza diferenciranih društvenih grupa i pojedinaca. Većina pripadnika zajednice delila je istu kulturu, vrednosno-normativne obrasce, stavove, osećanja, mitove i religiju. Participacija pojedinaca i društvenih grupa u (tradicionalnom) životu zajednice nije bila stvar lične volje i slobode izbora. To je pre bila stvar prinude zajedničke, kolektivne svesti, koja je – kada je internalizovana – obezbeđivala relativno stabilan društveni položaj i uloge, jasno definisane relacije društvenih odnosa, dužnosti, prava i granica socijalno dopustivog i prihvatljivog (tradicionalnog) društvenog delanja i interakcija. Zajednica je, za razliku od društva, većini pripadnika pružala jasan sistem smisla-onog ponašanja i interakcija.

Pre nego što budu izložene konkretne teorijske koncepcije siromaštva treba napomenuti da neke jedinstvene, nedvosmislene i konsistentne teorije siromaštva nema. Sve dosadašnje teorije siromaštva ograničavale su se na različite aspekte siromaštva, tražeći različite uzročnike ove pojave, te je to i osnova njihovog razlikovanja. Određenje siromaštva, koje bi moglo da zadovolji većinu kriterijuma na kojima su izgrađene različite teorije siromaštva, moglo bi da izgleda ovako: *Siromaštvo je specifična, relativno trajna društvena, klasna, kulturna i psihološka situacija koja je determinisana pre svega pojedinačnim i grupnim tržišnim pozicijama koje deluju kao situacijska prisila, što proizvodi specifičan način života, vrednosno-normativne obrasce, životne stavove i osećanja, koji su socijalizacijom prenosivi, internalizovani i artikulisani u kulturni obrazac.*

Teorija apsolutnog siromaštva

Intenzivna proučavanja problema siromaštva započeta su krajem devetnaestog veka sa empirijskim istraživanjima Siboma Rauntija (Benjamin Seebom Rowntree, 1871–1954). Prvo istraživanje započeto je anketiranjem siromašne populacije Jorka 1899. godine. Zatim su 1936. i 1950. istraživanja ponovljena, i to korišćenjem istih metodoloških kriterijuma za određivanje siromaštva: sredstva koja su potrebna za elementarno održavanje života. Ova istraživanja su postavila za cilj stvaranje teorijsko-metodološkog modela siromaštva sa pretpostavkama, kriterijumima i mogućnostima za univerzalnu primenljivost, bez obzira na vremenske, prostorne i kulturne distance među društvima. Ova teorija, poznata kao *teorija apsolutnog siromaštva* imala je do sada najveće pretenzije. Predstavnicima ove teorije, kao što su Drevnovski (Drewnovski), Skot (Scott), Džek i Dženet Rouč (Roach), pokušavali su da utvrde jedan bazični, univerzalni standard na osnovu koga će se ne samo teorijski posmatrati, već i kvantitativno meriti siromaštvo. Taj standard je podrazumevao procenu „temeljnih ljudskih potreba i meri se u okviru sredstava potrebnih da se održi zdravlje i fizička sposobnost“ (Haralambos, 1989: 142). Utvrđivanje standarda za identifikaciju i merenje siromaštva temelji se, zapravo, na procenama minimalnih potreba za biološki opstanak, što je podrazumevalo *ishranu* – merenu potrošnjom kalorija, belančevina, ugljenih hidrata i masti; *stanovanje* – mereno kvalitetom fizičkog prostora, količinom svetlosti, vazduha, vlage, higijene, postojanjem infrastrukture, stambene prenaseljenosti; *zdravlja* – merenog uopštenim statističkim i demografskim indeksima mortaliteta dece i zdravstvenih usluga.

Daljim razvojem istraživanja u okvirima teorije apsolutnog siromaštva uvidelo se da pojam *temeljnih fizičko-bioloških potreba* mora biti proširen

na domen kulture i kulturnih potreba. Na taj način, proširujući svoj teorijski opseg, teorija apsolutnog siromaštva, pored pojma bioloških, uvodi i kategoriju *temeljnih kulturnih potreba*. Tvorci ovog teorijskog proširenja, Drevnovski i Skot, smatraju da siromaštvo prevazilazi elementarnu biološku utemeljenost, te da se ono odnosi i na društveno-kulturni aspekt čovekovog života. U skladu sa ovim proširenjem, temeljne kulturne potrebe su pretpostavljale postojanje četiri osnovne kulturne potrebe: *obrazovanje, bezbednost, dokolicu i rasonodu*. Ovaj novi kriterijum takođe je podrazumevao mogućnost merenja. Tako je „broj dece upisane u školu jedan od pokazatelja brige za odgoj; broj nasilnih smrti u odnosu na broj stanovnika jedan je pokazatelj sigurnosti; a količina slobodnog vremena u odnosu prema radnim satima jedno je merilo standarda dokolice i rasonode“ (isto: 143).

Bez obzira na pokušaje teorijskih redefinisavanja kriterijuma temeljnih bioloških potreba do kvalitativno novog kriterijuma temeljnih kulturnih potreba, teorija apsolutnog siromaštva bila je neodrživa. Kriterijumi za identifikaciju i merenje siromaštva ipak nisu uvažavali društveno-kulturne razlike, istorijski i prostorno različitih društava. Jedan od kritičara teorije apsolutnog siromaštva, P. Taunsend (Peter Townsend), smatra da ni kategorija temeljnih kulturnih potreba ne može da se održi, jer i obrazovanje i sigurnost, dokolica i rasonoda pokazuju znatne razlike u različitim kulturnim kontekstima. Naime, ova je teorija bila klasični primer zapadnjačke pristrasnosti, jer su se kao kriterijumi nametali životni standardi evropskog društva.

Teorija relativne bede

Uvidanjem nedostataka teorije apsolutnog siromaštva, koji su proizlazili iz pretenzija na univerzalnost standarda siromaštva, stvorena je *teorija relativne bede*, kao logički oponent prethodnoj teoriji. Teorijska koncepcija relativne bede stvorena je kao reakcija na nemogućnost šire primenljivosti teorije apsolutnog siromaštva, odnosno kao reakcija na rigidnu analogijsku metodologiju. U tom smislu teorija relativne bede baratala je koncepcijom relativnih standarda i kriterijuma. Pojam relativnosti upućivao je na posebne operacionalizacije za svako konkretno društvo, kulturni kontekst i istorijski period. Tako se relativna beda meri „procenama pripadnika određenog društva o tome šta se smatra pristojnim i prihvatljivim standardom i načinom života prema konvencijama koje trenutno vladaju“ (isto: 144). P. Taunsend, jedan od zastupnika ove koncepcije, zaključuje kako „pojedinci, porodice i skupine stanovništva

žive u siromaštvu ako nemaju sredstva da nabave onu vrstu hrane, sudeluju u onim aktivnostima i žive u onim uslovima i uz one pogodnosti koje su uobičajene, ili barem široko prihvaćene i odobrene, u društvima kojima pripadaju“ (*isto*: 144).

Bez obzira na to što je pružila mnogo veće mogućnosti za operacionalizaciju i egzaktnija posmatranja i istraživanja siromaštva u okviru konkretnih društava, ova teorija je pokazala i svoje nedostatke. Prvu teškoću predstavlja slojeviti karakter samog društva u svakom pogledu: kulturnom, socijalnom, ekonomskom, političkom. Sa druge strane, ova teorija bi, ukoliko nastoji da bude dosledna, trebalo da registruje svaku, pa i najmanju društvenu promenu u bilo kom društvenom segmentu: kulturnom, ekonomskom, političkom. Ovo bi, istovremeno, impliciralo neprestano redefinisavanje same definicije siromaštva, kao i metodoloških instrumenata i kriterijuma. Zbog svog relativističko-fenomenološkog karaktera, ova je koncepcija ostala na nivou empirijskih deskripcija. Uviđajući pomenute nedostatke, P. Taunsend je predložio dvostruke standarde za posmatranje siromaštva – u odnosu na naciju ili konkretno društvo i normu siromaštva u odnosu na svet (što bi, na neki način, pretpostavljalo ponovno vraćanje kriterijumima apsolutnih standarda).

Teorija subjektivne bede

Ova je teorijska koncepcija veoma bliska teorijskoj koncepciji relativne bede, jer se temelji na pretpostavkama da je siromaštvo stvar subjektivne, relativne procene sopstvene socijalno-ekonomske pozicije. Polazna pretpostavka ove teorijske koncepcije jeste da se, ukoliko su pojedinci i društvene grupe okarakterisani kao siromašni od strane šireg društvenog okruženja ili na taj način procenjuju svoje sopstvene pozicije, onda može govoriti o siromaštvu. Teorijskoj koncepciji subjektivne bede mora se priznati izvesna utemeljenost i naučno dostignuće, jer ljudi zaista postupaju na osnovu sopstvenih procena, definicija o sebi i *definicija situacije*. Tomasova definicija situacije je temeljna pretpostavka fenomenoloških koncepcija u savremenoj sociologiji – *ako ljudi procenjuju određene situacije kao realne, one će i biti realne u svojim posledicama*. Na ovom fenomenološkom nalazu izgrađene su sve moderne teorije socijalnog konstruktivizma. Međutim, društveni život definišu i veoma objektivni – prinudni – kriterijumi: tržište, politika, privreda.

Siromaštvo kao sistem pozitivne povratne sprege: teorija začaranog kruga siromaštva

Teorija koja razmatra siromaštvo kao sistem *pozitivne povratne sprege* u sociologiji je poznata i kao *teorija začaranog kruga siromaštva*. Zastupnici ove teorije primećuju da je siromaštvo čitav sistem sastavljen iz mnoštva elemenata koji uzajamno održavaju siromaštvo. Zasnivajući svoje teorijsko shvatanje na postulatu komplementarnosti sistema, ova teorija izvodi krajnje pesimističke zaključke o mogućem rešavanju problema siromaštva. Začarani krug siromaštva dokazuje „kako se različite okolnosti udružuju da siromašne zadrže u siromaštvu. Oni su uhvaćeni kao u zamku u situaciju bez gotovo ikakvog izlaza“ (*isto*: 153). Ova je teorija pružila brojne dokaze za potkrepljenje svojih teorijskih premisa, koji na prvi pogled mogu izgledati paradoksalno: siromaštvo je skupo; siromašni plaćaju više cene za robe i usluge zato što nemaju sredstava za niže; gladni su i debeli, itd.

Teorija situacijskih prisila

Teorija situacijskih prisila jedna je od teorija siromaštva koja se razvila kao reakcija na shvatanje o postojanju *kulture siromaštva*. Nasuprot ovoj teoriji, koja tvrdi da je siromaštvo kolektivni, socijalizacijom usvojeni i društveno prenosivi kulturni obrazac (teorija socijalnog učenja) sa specifičnim načinom života, vrednostima i normama koje pokazuju otpornost na promene i uticaje okoline, teorija situacijskih prisila „upućuje na zaključke da bi siromašni spremno izmenili svoje ponašanje, kao reakciju na novi niz okolnosti, čim bi se ukazala prilika“ (*isto*: 158). E. Lajbov (Elliot Liebow, 1925–1994), jedan od pristalica ove teorije, u svojoj studiji *Telijeve ugao* (*Tally's Corner*) zaključuje kako situacijska prisila podrazumeva nedostatak sredstava i nade potrebnih da bi se eventualna dugoročna ulaganja isplatila i uslovlila promenu društvenog i opšteg egzistencijalnog položaja. Osećaj marginalnosti i beznadežnosti, nesposobnost i nedostatak volje da se privremeno suspenduju zadovoljstva kao posledice situacijskih prisila, po Lajbovu, predstavljaju, zapravo, opravdane reakcije na životne situacije. Razvojem ove teorije, njene osnovne pretpostavke potvrđivane su i empirijskim istraživanjima. Jedan od pristalica ove teorije, Herbert Gans ((Herbert J. Gans, 1927) smatra da elementarne pretpostavke ove teorije treba čak i eksperimentalno proveriti i dokazati „u kojoj je meri način života siromašnih trajan obrazac kulture, a u kojoj *ad hoc* reakcija na nesigurnosti koje su karakteristične za društvene situacije i kojima (si-

romašni) žive“ (isto: 161). Različiti eksperimentalni programi, o kojima će kasnije biti reči, koji su testirali ovu teoriju, pokazali su neosnovanom bazičnu pretpostavku ove teorije o (automatskoj) spremnosti siromašnih da izmene svoja ponašanja kao reakciju na novi niz okolnosti. Većina programa koja je podrazumevala pomoć siromašnima nije bila uspešna.

Teorija kulture siromaštva

Sintagma *kultura siromaštva* upućuje na sveukupnu specifičnost načina života siromašnih u savremenom društvu, odnosno svih onih čija tržišno-ekonomska, klasna, psihološka, prostorna (slamovi, favele, periferije), politička i obrazovna pozicija stvara specifične zajedničke vrednosti i norme, stavove, osećanja, mišljenja, porodične i bračne odnose i pogled na sopstveni svet i svet izvan njega. Insistiranje zastupnika ove teorije siromaštva na specifičnostima siromaštva temelji se na potvrdama da se „način života siromašnih u mnogo čemu razlikuje od života drugih pripadnika društva“ (isto: 155).

Iako je teorija kulture siromaštva jedan od najprihvatljivijih i najširih okvira siromaštva, treba napomenuti da su mnoge pretpostavke prethodnih teorija sadržane, na posredan ili neposredan način, u samoj teoriji kulture siromaštva.

Već je rečeno da savremena društva nisu homogena. Njihovi osnovni strukturalni elementi – klase i slojevi – razlikuju se u kulturnom, političkom i opštem socijalnom pogledu. Ipak, dok većina pripadnika jednog društva deli vrednosti matične kulture, usvaja normativne obrasce društva, siromašne društvene grupe odstupaju od opšteprihvaćenih društvenih i kulturnih vrednosno-normativnih standarda. U tom smislu, postoji jezik siromašnih, psihologija siromašnih, pogled na svet siromašnih; biti siromašan, primećuje M. Harington (Edward Michael Harrington, 1928–1989), „znači biti unutrašnji stranac, rasti u kulturi koja se u korenu razlikuje od one koja je u vladajućem društvu. Siromašni se mogu analizirati statistički, oni mogu biti analizirani kao grupa. Ali ako treba da ih vidimo njima je potreban američki Dikens da opiše miris, strukturu i kvalitet njihovog života“ (Herington, 1965: 28). Da specifičnosti zaista postoje dokazuju i brojna istraživanja. Specifičnosti kulture siromaštva manifestuju se u gotovo svim aspektima društvenog i ličnog života. Na *individualno-psihološkom* nivou može se uočiti osećaj marginalnosti, inferiornosti, nesposobnosti za odlaganje trenutnih zadovoljstava – orijentacija na sadašnjost – osećaj rezignacije i fatalizma i specifičnost mentalnih poremećaja. Neka istraživanja (Holongsher i Redlič) su pokazala da postoji znatna razlika među klasama u tipu mentalnih poremećaja. Tako je za više klase u većoj

meri karakterističan neurotski poremećaj (65% od lečenih poremećaja). S druge strane, siromašne društvene klase u najvećoj meri (skoro 90%) karakterišu psihotični tipovi poremećaja i samo oko 10% neurotskih. Na nivou *bračnih odnosa* karakteristične su slobodne veze i „divlji“ brakovi, veće stope razvoda i veliki broj maloletničkih brakova. Na *porodičnom* nivou karakteristične su takozvane nepotpune, najčešće matrifokalne porodice, porodice sa umnoženim problemima u komunikaciji među njenim članovima i sa velikom stopom fizičkog i emocionalnog zlostavljanja dece. Na nivou *zajednice* karakteristična je nesposobnost i/ili nezainteresovanost za uključivanje u važne institucije šireg društva, nepoverenje (ili čak neprijateljstvo) u ljude izvan lokalnog okruženja, koje je u najvećem broju slučajeva geto, slam, favela i slično, te slaba ili nikakva participacija u kulturi šireg društva. Kada je već spomenuta motivacija, kao jedan od bitnih psiholoških faktora, treba dodati da ona umnogome zavisi od socijalne pozicije, kulturnih obrazaca i opšte pozicije realnih i subjektivnih procena životnih šansi. Već je rečeno da siromašni sebe često doživljavaju kao marginalizovane, inferiorne ili je u pitanju rezignacija i fatalističko shvatanje života, što sve zajedno predstavlja ozbiljne socijalno-psihološke faktore demotivacije.

U sociologiji se ove barijere često objašnjavaju *teorijom kulturne deprivacije*, koja polazi od pretpostavki da su siromašni deprivirani ili deficitarni ne samo u materijalnom pogledu, već i u pogledu kulture, obrazovanja, životnih šansi i pogotovo socijalizacije dece. Stanje kulturne deprivacije na najbolji način može da se opiše Fridmanovim (Friedman) rečima: „To je u suštini dete koje je izolovano od svih bogatih doživlja koji bi mu morali pripadati. Tu je izolaciju možda prouzrokovalo siromaštvo, oskudica intelektualnih resursa u njegovom domu i bližoj okolini, nesposobnost, nepismenost ili ravnodušnost njegovih roditelja ili celokupne zajednice. Ono je možda došlo u školu a da mu majka pre toga nikada nije pevala tradicionalne uspavanke, da nikada nije upoznao dečije stihove, vilinske bajke ili folklor svoje zemlje. Možda uopšte nije putovalo – jedino je možda prešlo taj neudoban, mučan put iz usamljene kolibe u pretrpani prljavi gradski stan u sirotinjskoj četvrti – i verovatno mu nije poznata poezija, ni muzika, ni slikarstvo pa čak ni sanitarije unutar kuće“.

Za razliku od ovog modela, može se govoriti o suprotnom modelu, *modelu kulturne stimulacije* koji važi kao princip srednje i visoke klase, a može se sažeti sledećim rečima: „Njihovi učitelji i profesori posvećuju veliku pažnju njihovim akademskim potrebama. Oni imaju pristup najsavremenijim naučnim laboratorijama... i savremenim školskim bibliotekama. Njihovi razredi su relativno mali; njihove kolege su intelektualno stimulativne. Njih roditelji vode u muzeje, na kulturne manifestacije,

omogućuju im putovanje u inostranstvo i daju im časove muzike. U svojoj kući oni imaju obrazovne knjige, obrazovne igračke... U toj kosmopolit-skoj atmosferi oni prevazilaze provincijalne narodske običaje koji kočē kreativnu misao“ (Reich, 1991).

U jednoj od najpoznatijih socioloških studija siromaštva, *Telijev ugao* E. Lajbova, opisan je čitav kulturni obrazac siromašnih. Siromašni „muš-karci sa ugla“, nedovoljno kvalifikovani i obrazovani, sa već prethodno internalizovanim vrednosno-normativnim obrascima koji preferiraju nasilništvo kao komunikaciju, najčešće napuštaju svoje porodice koje ne mogu da izdržavaju, što se smatra sasvim normalnom i poželjnom poja-vom. Ovakav kulturni obrazac „neuspeh u braku pripisuje muškosti, kojoj je svojstvena potreba za seksualnom promenom i pustolovinom, kockom, pićem, psovkom i agresivnim ponašanjem“ (Haralambos, 1989: 159). Muške mane u siromašnim četvrtima postaju osobine kojima se stiče pre-stiž i poštovanje. Lajbovljeva teorija se stoga često u sociologiji naziva „teorijom muških mana“ koja podrazumeva da „ostati oženjen znači živeti sa svojim neuspehom... To znači živeti u svetu čije su norme muškosti zauvek izvan tvog dosega“ (isto: 159).

Uzimajući u obzir sve ove faktore, nije lako predložiti konačna rešenja za problem siromaštva. Zanimajući, iz brojnih razloga, druge teorije si-romaštva, na prvi pogled atraktivne, siromaštvo je opravdano posmatrati ne samo kao socijalno stanje nego i kao kulturni obrazac koji je u velikoj meri rezistentan na uticaje spolja. S druge strane, siromaštvo u okvirima društvenih sistema ima svoje *latentne funkcije* kojih se društva ne odri-ču lako. Osnovna funkcija siromaštva na globalnom društvenom nivou može se objasniti ograničenošću i prirodnih i društvenih resursa koji ostaju resursi upravo zbog njihove ograničenosti. Drugačije rečeno, ovi resursi se održavaju njihovom nejednakom distribucijom, odnosno ne-jednakom pristupu resursima. Ograničenost resursa ne može da podnese veliki broj bogatih, koliko može da podnese siromašnih – onih koji manje troše. Postoje veoma ozbiljna upozorenja da se siromaštvo, s obzirom na svoje latentne funkcije, sistematski održava, te da ono „koristi nesiromaš-nima uopšte, a bogatima i moćnima posebno“ (isto: 166). Razmatrajući ovaj problem Herbert Gans je naveo nekoliko osnovnih funkcija siromaš-tva, koje na dovoljno ubedljiv način obrazlažu njegovo postojanje:

1) svaki privredni sistem sadrži niz privremenih, besperspektivnih, nelagodnih i rizičnih poslova. Postojanje siromaštva obezbeđuje garancije za obavljanje ovakvih poslova, a time i funkcionisanje privrede i tržišta na bazi funkcionalne međuzavisnosti;

- 2) siromaštvo je funkcionalno za mnoga nova zanimanja koja se bave siromaštvom, a konkretno ne doprinose promeni položaja siromašnih. To se odnosi na socijalne radnike, psihologe, socio-loge, pedagoge itd. Ovu pretpostavku potkrepljuju podaci da je u Velikoj Britaniji broj osoba koje su zaposlene u institucijama so-cijalne pomoći 1976. godine iznosio 80.000, dok je danas taj broj neuporedivo veći;
- 3) postojanje siromaštva kao načina života pruža podršku ostalim društvenim slojevima i klasama. Biti sposoban i biti u poziciji da se uvidi velika razlika koja odvaja siromašne i ostale pripadnike društva, stvara uverenje o sopstvenim vrednostima i vrednostima svog društvenog sloja. Siromaštvo je često primer kakav ne treba biti.

Kultura i društvo

Pojam kulture predstavlja jedan od fundamentalnih pojmova humanističkih nauka. Međutim, upravo oko ovog pojma postoje veoma velika neslaganja u pogledu značenja na koji se ovaj pojam odnosi i u pogledu njegovih konačnih određenja. Kao ilustraciju ove heterogenosti značenja pojma kulture treba spomenuti da Klakhon i Kreber (Clyde Kluckhohn, 1905–1960; Alfred Lewis Kroeber, 1876–1960) navode čak oko dvesta definicija koje su se do tada koristile u humanističkim naukama za pojam kulture. Ove pojmovne razudenosti i nedoumice oko kulture su, s jedne strane, posledice same pozicije kulture kao teorijskog predmeta svih društvenih i humanističkih nauka, te svaka od njih pokušava da pojam kulture prilagodi potrebama svoje discipline, a, s druge strane, veoma široka upotreba ovog pojma – od svakodnevnog govora do naučnog diskursa – upućuje na toliko različita značenja da bi pod kulturom trebalo podrazumevati sve. Ovo je slučaj sa svim govornim područjima gde su utemeljene humanističke nauke. Tako Rejmond Vilijams (Raymond Williams) navodi da je „reč kultura jedna od dve ili tri najzamršenije reči u engleskom jeziku“ (Haralambos, 2002: 84). Komentarišući ovaj iskaz, Teri Iglton (Terry Eagleton, 1943) na pomalo sarkastičan način pokušava da razreši ovu zamršenost, vezujući etimološki pojam kulture za prirodu – često shvaćenu kao njenu suprotnost. Iglton smatra „da ipak, uprkos tome što je danas moderno prirodu doživljavati kao izvedenicu kulture, kultura je, u etimološkom smislu, pojam izveden iz reči ‘priroda’“ (Eagleton, 2002: 7). Upravo zbog ovih zamršenosti treba ukratko skicirati etimologiju samog pojma kulture.

Latinski koren reči kultura je *colere*, što se zaista i odnosilo na prirodu. Raspon značenja ove reči u latinskom, koja potiče od Cicerona (Marcus Tullius Cicero, 106–43. p. n. e.), kretao se od uzgajanja, vaspitavanja, stanovanja, pa do obožavanja, kultova (*cultus*) i negovanja. Kultura je, u tom smislu, povezana sa ovim značenjima, uvek označavala kulturu nečega: kulturu odgajanja (ljudi, biljaka, životinja), kulturu duha, kulturu stanovanja i života, kulturu ili kult bova ili predaka. Sve dok se u evropskim jezicima, prvenstveno francuskom, engleskom i nemačkom, nije ustalio

pojam civilizacije, pojam kulture se u najširem smislu odnosio na sveukupnost društvenih dostignuća u sferi nauke i tehnike, umetnosti i politike. U osnovi je moguće govoriti o dve struje kada se radi o odnosima kulture i civilizacije. S jedne strane, postoje oni koji se trude da ove pojmove razdvoje i vežu za posve različite sfere društvenog života (pri čemu bi se kultura više odnosila na duhovne i umetničke, a civilizacija na tehnološke i razvojne, univerzalne aspekte društvenog života), dok, s druge strane, postoje oni koji smatraju da su eventualne razlike samo analitičkog, ali ne i stvarnog karaktera, što se čini tačnijim.

Za uvođenje i kasniju popularizaciju pojma kulture veoma su značajni Herder (Johann Gottfried von Herder, 1744–1803) i Adelung (Johann Christoph Adelung, 1732–1806). U svojim rečnicima iz 1774. i 1793. godine Adelung uvodi pojmovnu odrednicu „kultura“, mada Klakhon i Kreber smatraju da je, kao samostalna odrednica, reč kultura uvedena u Adelungov rečnik tek 1793, a ne 1774. godine (Kroeber and Kluckhohn, 1952: 13). Prema Adelungu, kultura je određena kao „oplemenjivanje i suptilnost svih duhovnih i fizičkih snaga čoveka ili celog naroda, tako da ova reč istovremeno označava prosvetćenost i oplemenjenost razuma putem oslobađanja od predrasuda, kao i prefinjenost, oplemenjivanje i suptilnost običaja“ (Kloskowska, 1985: 42). To znači da je od kraja osamnaestog veka pojam kulture već ušao u prosvetiteljsku, naučnu i filozofsku literaturu.

Svoja moderna značenja, pre svega na području antropologije, pojam kulture je dobio sa Tejlorom. No tek su Klakhon i Kreber dali prvi značajan kritički pregled koncepcija i definicija pojma kulture. Po ovim autorima, postoji šest tipova definicija kulture, od kojih je svaki naglašavao neke druge aspekte kulture. Tih šest tipova definicija su:

- 1) opisno-numerički;
- 2) istorijski;
- 3) normativni;
- 4) psihološki;
- 5) strukturalni; i
- 6) genetički.

Opisno-numerički tip definicija: ovoj grupi definicija pripadaju rane etnološke definicije. U okviru ovog tipa najpoznatija je Tejlorova definicija kulture: „Kultura ili civilizacija je složena celina koja obuhvata nauku, verovanje, umetnost, moral, pravo, običaje i druge sposobnosti i navike koje su ljudi stekli kao članovi društva“ (isto: 48). Kao što se vidi, definicije ovog tipa počivaju na nabranju (opisno-numeričkom) oblasti koje se odnose na kulturu.

Istorijski tip: ovoj grupi definicija pripadaju one koje ističu značaj tradicije i istorijskog nasleđa u kulturi.

Normativni tip: ovoj grupi pripadaju sve one definicije koje nastoje da istaknu uticaj normi u ljudskom društvu.

Psihološki tip: ovoj grupi pripadaju sve one definicije kulture koje tražaju za psihološkim mehanizmima formiranja kulture (učenje, motivi, navikavanje, adaptacija, itd.).

Strukturalni tip: ovoj grupi pripadaju sve one definicije kulture koje se trude da naglase celokupni karakter kulture i načine na koji su povezani elementi koji je sačinjavaju.

Genetički tip: u genetičke definicije spadaju sve one definicije kulture koje nastoje da sagledaju poreklo, nastanak i razvoj kulture, kao i da istaknu kulturu kao proizvod koegzistencije različitih faktora.

Kao što se može videti, ovi različiti tipovi definicija, ističući njene različite aspekte, razbili su jedinstvo u poimanju kulture. S pravom se može reći da je, barem za sada, nemoguća neka jedinstvena i celovita, i različitim teorijama i naučnim disciplinama prihvatljiva definicija kulture. Za sociologiju je, u svakom slučaju, presudno to da su društvo i kultura neodvojivi, te da je svako razdvajanje samo analitički konstrukt jer nema ljudskog društva bez kulture, i obrnuto. Veoma značajan doprinos u proučavanju odnosa kulture i društva dao je i istaknuti poljski sociolog Zigmund Bauman (Zygmunt Bauman, 1925). Po njegovom mišljenju, reč kultura se danas u društvenim naukama upotrebljava u dva različita konteksta. S jedne strane, reč kultura se javlja u *atributivnom* smislu, odnosno kultura se shvata kao atribut ljudske vrste uopšte. Ovde se najčešće radi o ljudskim predispozicijama za stvaranje simbola ili za učenje (Bauman, 1984: 27). S druge strane, govori se o shvatanju kulture u *distributivnom* smislu. Ovde se ne radi o tome da je kultura nešto što je zajedničko svim ljudima (kao atribut ljudske vrste), već se ističu i razlike, odnosno ono što neke grupe ljudi razlikuje od drugih. Kako kaže Bauman: „Mora se reći da je razlika između kulture u atributivnom i kulture u distributivnom smislu ista kao razlika između onoga što je opšte i onoga što je pojedinačno: govoreći o kulturi u prvom smislu interesuje nas ono što je zajedničko za sve ljude... u drugom smislu naglašavamo ono što uzajamno deli pojedinačne grupe ljudi“ (isto: 30). Baumanova dilema, međutim, sastoji se od pitanja da li treba govoriti o „kulturi“ ili o „kulturama“. Po njemu, ovo je jedan prividni spor (isto: 32), te su sva eventualna razlikovanja samo relativna ili analitička. Isti je slučaj i sa pojmovima „društvo“ i „društva“ (društvo u atributivnom i distributivnom smislu). Da bi razrešio brojne potencijalne

nedoumice oko odnosa kulture i društva (na primer, da li je starije društvo ili kultura, ili u kom stepenu društvo zavisi od kulture i obrnuto), Bauman smatra da se pojam društva, više od pojma kulture, odnosi na brojne kolektive živih organizama (nekih ptica, sisara ili insekata), dok je kultura jedan poseban nivo kolektivnog života ljudi, koji se odnosi na „nivo količine čovekovih informacija i sistem njihovog okruženja“ (isto: 66).

Ne problematizujući ova i mnoga druga shvatanja kulture, moguće je prihvatiti sledeću definiciju kulture koju predlaže Dragan Koković. Kultura je „celokupnost materijalnih i duhovnih dobara, koja su stvorili radom članovi određenog društva kroz istoriju, da bi ovladali stvarnošću i prilagodili je svojim, ljudskim potrebama“ (Koković, 2005: 36).

Supkulture i životni stilovi

Istraživanje supkultura (potkultura) jedno je od najzanimljivijih predmeta savremene sociologije, ali i drugih društvenih nauka. Posebno nakon Drugog svetskog rata bila su brojna istraživanja različitih društvenih grupa koje na neki način odstupaju od utvrđenih „standarda“ matične, široko prihvaćene kulture. Međutim, značajne teorijske rasprave o pitanjima supkultura nisu istovremeno pratila i adekvatna empirijska istraživanja ovog dinamičnog i živog fenomena. Tako je jedan od najuticajnijih istraživača supkultura, Dik Hebdidž (Dick Hebdige, 1951), u svom popularnom delu *Potkultura: značenje stila*, mogao da konstatuje da je tek nakon pedesetih godina dvadesetog veka došlo do pokušaja uobličavanja izostavljenih teorijskih perspektiva i istraživanja u proučavanju supkultura (Hebdidž, 1980: 79). Iako je ovo dosta korišćeno i navođeno delo u proučavanju supkultura, ono je prvenstveno ograničeno na posleratna kulturna i društvena zbivanja u Velikoj Britaniji.

Savremena istraživanja supkultura razvila su se iz bogate i značajne tradicije urbane sociologije i urbane etnografije Čikaške sociološke škole. Tada, na početku dvadesetog veka, grupa američkih sociologa na Univerzitetu u Čikagu otpočinje serije istraživanja supkultura i urbanih životnih stilova, različitih socijalnih, etničkih, jezičkih i rasnih grupa, koje imaju svoje specifičnosti u odnosu na ono što predstavlja ideal američke kulture. Još zanimljivije, proučavaju se one društvene grupe čiji specifični način života i kulture (supkulture) od njih čine devijantne društvene grupe, sa aspekta zvanične, matične kulture i utvrđenih vrednosno-normativnih obrazaca: maloletne delinkventne grupe, šverceri alkohola za vreme prohibicije (u Sjedinjenim Američkim Državama između 1919. i 1933), razne kriminalne grupe, prostitutke, itd. Kao vredno nasleđe tog perioda ostale su neprevaziđene kvalitativne i biografske studije Viliijama Tomasa (*Ne-*

prilagođena devojka); Roberta Parka (*Rasa i kultura*); Luisa Virta (*Geto*); Florijana Znanjeckog i Viliijama Tomasa (*Poljski seljak u Evropi i Americi*); Frederika Trešera (Frederic Milton Thrasher, 1892–1962; *Gang* [studija o 1.313 gangova u Čikagu]); a kasnije i dela Herberta Gansa (*Gradski seljaci: grupe i klase u životu američkih Italijana*); Viliijama Vajta (William Foote White, 1914–2000; *Društvo sa ugla ulica*); Eliota Lajbova (*Tejlijev ugao*).

Pojmovi supkulture ili potkulture i supkulturnih stilova života odnosili su se na veoma široko polje. One se kreću od neutralnih definicija (vrednosno-neutralnih), koje se odnose na konstatacije o specifičnim životnim i kulturnim stilovima koji odstupaju od uvrežene matične kulture, i konstatacija da nikada i nisu postojale potpuno homogene, jedinstvene kulture (bez supkulturnih podvajanja), ali je ne ugrožavaju, do onih određenja koja supkulture smatraju devijantnim pojavama. Bez obzira na ovaj široki raspon, u sociologiji je najprihvatljivije određenje supkultura ono, koje ovaj pojam vezuje za *grupe ljudi koje su povezane nečim zajedničkim, to jest koje imaju isti problem ili isti interes, bave se istom delatnošću, a što ih, po specifičnim vrednostima, normama i životnim stilovima odvaja od drugih društvenih grupa, i od široko rasprostranjene matične kulture*. Raspon društvenih grupa koje su obuhvaćene ovim određenjem kreće se od mladalačkih potkulturnih grupa, do religijskih, profesionalnih, etničkih, prostornih i jezičkih. No bez obzira na raznolikost društvenih grupa, mladi su ipak postali supkulturna metafora i paradigma za proučavanje potkultura i životnih stilova.

Za sociološke pristupe potkulturama važno je istaći da, iako se radi o specifičnostima i odstupanjima od nekog idealno-tipskog modela matične kulture, supkulture ne izražavaju ništa vrednosno u negativnom smislu. Odnosno, kada se govori o supkulturama, onda se ne tvrdi da se radi o nečemu što je manje vredno ili manje kulturno u odnosu na neku zamišljenu matičnu kulturu. Filip Koen (Philip Cohen) je takođe dao značajan doprinos u rasvetljavanju ovog sociokulturnog fenomena. U svojim proučavanjima veza između omladinske i roditeljske kulture (supkulture) Koen je supkulturu definisao kao „kompromisno rešenje između dve kontradiktorne potrebe: potrebe da se stvori i izrazi nezavisnost i razlika od roditelja... i potrebe da se održe roditeljske identifikacije“ (u: Hebdidž, 1980: 81). On takođe skreće pažnju na to da supkulture u savremenim društvima imaju veoma važnu latentnu funkciju, a to je da na jedan neobičan, gotovo magičan i simboličan način razreše kontradikcije i tenzije koje su ostale nerazrešene u roditeljskoj kući. Po Hebdidžu, ova Koenova istraživanja pružaju najadekvatnije istraživačke i metodološke modele za tumačenje supkulturnih stilova. Ali ne treba mešati ovog istraživača sa Albertom Koenom, o kojem je bilo reči u delu o socijalnoj kontroli i devijacijama, a koji je, zapravo, i uveo pojam supkulture u sociologiju.

Iako se može tvrditi da nikada u istoriji nisu postojala potpuno monokulturalna društva – potpuno kulturno homogena – već u manjoj ili većoj meri kulturno heterogena i kulturno pluralistička društva, supkulture za određenim i specifičnim značenjima stila fenomen su karakterističan za moderna društva. Ta značenja – značenja stila – ključna su karakteristika, po Hebdidžu, koja podvaja supkulturne društvene grupe od glavnih kulturnih tokova globalnog društva. Stilovi su, pre svega, smišljeni, isplanirani (kao životni planovi) i imaju za svoju osnovnu funkciju da prikažu svoje specifične norme i vrednosti (isto: 101). To znači da je supkultura kao značenje stila borba za sticanje i očuvanje jasno drugačijeg identiteta od onog koji dominira, s jedne strane, i onog koji ih odvaja od drugih supkulturnih grupa, s druge strane. Vrlo često, ta (mladalačka) potraga za posebnosti – za identitetom – kao jasnim razlikovanjem od drugog, uobličava takozvani revolti stil. Ovde još uvek nije reč o nečem devijantnom. Reč je pre o manje ili više stilizovanom revoltu (izgledom, oblačenjem, izborom muzike itd.) ili revoltu kroz „ritualne“ stilizovane forme. Upravo je supkulturni model postao paradigma za jedno od najuticajnijih istraživanja tokom sedamdesetih godina dvadesetog veka u čuvenom Birmingenskom centru za savremena kulturna istraživanja. Delo *Otpor kroz rituale* Hala i Džefersona (Hall and Jefferson, ed.) iz 1976. godine postalo je ključna istraživačka i literarna referenca u proučavanjima mladalačkih supkulturnih životnih stilova. Ističući da „dominantna kultura kompleksnih društava nikada nije homogena struktura“ (Hall and Jefferson, 1991: 12), već da ima svoja supkulturna ostrva, enklave – izolovane i diskontinuirane društvene i kulturne prostore – ovi autori ističu da otpori kulturnoj hegemoniji i dominaciji kroz rituale stvaraju posebne mape značenja. Te mape su vodiči kroz posebne vrednosno-normativne i stilске obrasce koji otvaraju prostor za sopstvene specifične životne stilove, vrednosti, institucije, ponašanja i ukuse. To su, istovremeno, i odbrambeni mehanizmi koji sprečavaju neke druge moćnije kulture, to jest supkulture, da utiču na njih.

Može se zaključiti da pojava supkultura nije nikakvo otpadništvo ili devijantnost. To je pre stalna i aktivna borba za vrednosti i norme, to jest borba oko čovekove stalne potrebe da, s jedne strane, nekome pripada (identifikacija) i da se poistovećuje sa nekim i, s druge strane, da se istovremeno razlikuje od drugoga (identitet); da poseduje nešto samo njemu ili njegovog društvenoj grupi svojstveno. Jedan drugi pojam, blizak pojmu supkulture – pojam *kontrakulture* – ima drugačija značenja. Kontrakulture izvire takođe iz kulturnog pluralizma i iz pluralizma supkultura u nekom društvu. No ono „što jednu supkulturu pretvara u kontrakulturu, jeste uspeh njenih nosilaca da svoj projekat načina društvene proizvodnje života uspostave kao antagonistički i konkurentski vladajućem“ (Koković,

2005: 73). Za razliku od simbolične i ritualne pobune supkultura, kontrakultura predstavlja osporavanje vrednosti i normi dominantne kulture u nekom društvu.

Moguće je navesti nekoliko osnovnih razloga koji dovode do pojave kontrakture (isto: 72):

- 1) frustraciona pozicija određenih pojedinaca i društvenih grupa u društvenoj strukturi (na ovo je upozoravao Albert Koen);
- 2) poremećaj i konflikti u sistemu vrednosti pojedinaca i društvenih grupa. Destruktivne ideje i ponašanja postavljaju se u središte vrednosnog sistema;
- 3) stanje društvene anomije, dezorganizacije i dezintegracije, kada ne funkcionišu postojeći mehanizmi društvene kontrole i regulacije.

Trendovi savremenog društva

Kao što je napomenuto u prethodnim delovima, društvene promene su stalni procesi. Istorijski posmatrano, ne postoje društva bez društvenih promena, uprkos istorijama dugog trajanja, u kojima se, ponekad prividno, ništa ne menja. Stotinama godina ljudska društva su se sporo razvijala. Bilo je potrebno čak hiljade godina da se pređe sa nomadskog na sedelački i ratarski način života; bilo je potrebno hiljade godina da se na istorijskoj sceni pojave prvi gradovi oko plodnog bliskoistočnog polumeseca – Vavilon, Ur, Nipur, Uruk, itd.; bilo je potrebno više od šesnaest vekova da bi se svetsko stanovništvo povećalo za 250 miliona ljudi i doseglo broj od pola milijarde, dakle da bi se udvostručilo. Tokom sledeća dva veka stanovništvo je poraslo za još pola milijarde. U narednom veku, procenjuje se da je svetsko stanovništvo poraslo za još jednu milijardu ljudi, tako da je 1930. godine bilo oko dve milijarde ljudi. Nakon Drugog svetskog rata, krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina dvadesetog veka, broj stanovnika se opet udvostručio – bilo je četiri milijarde ljudi na svetu. Danas, na početku dvadeset prvog veka, broj ljudi na Zemlji iznosi preko šest milijardi, a vreme podvostručenja svetske populacije sve više se smanjuje. Uz to, odnos urbane i ruralne svetske populacije jasno pokazuje neumoljiv trend urbanizacije. Početkom devetnaestog veka (oko 1800. godine) svega 3% svetske populacije živelo je u gradovima; početkom dvadesetog veka taj procenat je iznosio 14%, a broj gradova sa preko milion stanovnika popeo se na 12; tokom pedesetih godina dvadesetog veka oko 30% svetske populacije živelo je u gradovima, a gradova sa preko milion stanovnika bilo je 83. Na početku dvadeset prvog veka broj svetske urbane populacije iznosi 47% odnosno blizu tri milijarde ljudi živi u gradovima, a broj višemilionskih gradova iznosi više od 400.

Svi ovi podaci jasno ukazuju na to da svet – globalni svet – postaje veoma složen, turbulentan i dinamičan. Štaviše, ovi podaci ukazuju na to da trendovi savremenog društva – globalni megatrendovi – izazivaju zabrinutost, neizvesnost u pogledu zajedničke budućnosti i nemogućnost da se adekvatno odgovori svim aktuelnim i potencijalnim pretnjama, bilo da su

one nekontrolisani populacioni rast, uništavanje eko-sistema, terorizam i ugrožavanje globalne bezbednosti ili urbano siromaštvo koje zahvata najveći deo svetske urbane populacije, ili glad i rapidno i nekontrolisano crpljenje svetskih energetske resursa.

Iz ovoga rođen je jedan novi svet, koji je, po Manuelu Kastelsu (Manuel Castells, 1942), zadobio svoj konačni oblik tokom šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog veka iz tri nezavisna izvora:

- 1) informacione revolucije;
- 2) ekonomske krize kapitalizma i etatizma i njihovo restrukturiranje; i
- 3) procvat kulturnih društvenih pokreta, kao što su pokreti za ljudska prava i slobode, feministički ili ekološki pokret.

U interakciji ovih relativno nezavisnih izvora, kao i iz posledica koje su proizvodili, stvorena je „nova dominantna društvena struktura, umreženo društvo; i nova ekonomija, informatizovana globalna ekonomija; te nova kultura, kultura stvarne virtuelnosti. Logika usađena u tu ekonomiju, to društvo i tu kulturu temelj je društvenog delanja i institucija diljem međuzavisnog sveta“ (Castells, 2003: 360). Može se reći da su ovi izvori novog sveta označili kraj jednog hiljadugodišnjeg razdoblja a njihova međusobna isprepletanost učinila je da institucije savremenog društva, industrijski način proizvodnje, te globalni kulturni i politički sistemi izmene način života savremenog čoveka i učine ga nepovratno drugačijim od svega onoga što se dešavalo u istoriji dugog trajanja ljudskih društava.

U narednim delovima mi ćemo pažnju posvetiti procesu globalizacije, društvenim pokretima i jednoj posebnoj temi, jednom fenomenu koji sociolozi nisu mogli da predvide – procesu desekularizacije.

Globalizacija i društvene promene

Proces globalizacije predstavlja najdinamičniji i najturbulentniji način društvenih promena u savremenom svetu, koji je za dvesta godina, a posebno poslednjih decenija, uspeo radikalno da preoblikuje društveni, kulturni, politički i ekonomski život čoveka. Iako je dominantni i najmanifestniji izraz globalizacije oličan u globalizaciji tržišta i kapitala (globalizacija kapitalizma i industrijskog načina proizvodnje), sve ostale sfere društvenog života nisu ostale izvan ovog procesa. U tom smislu, globalizacija se u podjednakoj meri odnosi, kako na globalizaciju tržišta i kapitala, tako i na globalizaciju kulturnog i političkog sistema. Ona je mnogo više nego internalizacija političkih, ekonomskih i kulturnih relacija. Zbog

toga se o globalizaciji govori i kao o globalnom obrascu proizvodnje i potrošnje; globalnoj masovnoj kulturi; globalnoj politici; globalnom turizmu ili globalnom sportu itd., koji su, zapravo, uklešteni u kontradikciji između težnje za hegemonijom i dominacijom, s jedne strane, i diferencijacijom i raznolikošću, s druge strane. Globalizacija je, stoga, protivrečan proces, koji ima, kako svoje pristalice, tako i svoje kritičare.

Pristup Antonija Gidensa

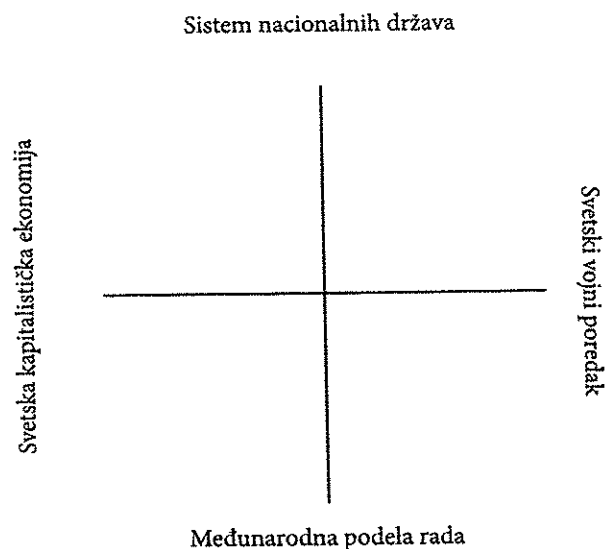
Po svojoj prisutnosti u svetskoj literaturi koja je posvećena problemima globalizacije, pristup Antonija Gidensa je, u svakom slučaju, jedan od najzastupljenijih (pored aktuelnog pristupa „umreženog društva“ Manuela Kastelsa). Zato ćemo Gidensovom pristupu prvo posvetiti pažnju. Prema Gidensu, globalizacija se može definisati kao:

[I]ntenzifikacija društvenih odnosa na svetskom planu, koja povezuje udaljena mesta na takav način da lokalna zbivanja uobličavaju događaji koji su se odigrali kilometrima daleko i vice versa. To je dijalektički proces, zato što takva lokalna zbivanja mogu da dobiju različit tok u odnosu na vrlo udaljene odnose koji ih oblikuju. Lokalni preobražaj je isto tako deo globalizacije, kao što predstavlja i deo širenja društvenih veza u vremenu i prostoru (Gidens, 1998: 69).

Ono što u najvećoj meri čini Gidensov pristup globalizaciji jeste njegov stav da se preko ovog procesa odvija, zapravo, *globalizacija modernosti*, a to znači da globalizacija nije sama sebi cilj i smisao. Uvek je reč o globalizaciji nečega. U ovom slučaju – globalizaciji modernosti. Modernost je, po Antoniju Gidensu, imanentno globalizujuća. Drugim rečima, modernost, onako kako je istorijski ustrojena u Evropi u periodu još od šesnaestog veka, nužno sadrži logiku maksimalnog širenja, i konačnog izraza tog širenja – globalizacije. Globalizacija kao globalizacija modernosti označava proces širenja i dominacije modernih institucija. Istovremeno, globalizacija podrazumeva, po Gidensu, raspad tradicionalnog koncepta nacionalnih država (uprkos jačanju nacionalizma – lokalnog nacionalizma – na primer, na području Balkana tokom devedesetih godina dvadesetog veka), jer „nacionalna država postaje suviše mala za velike životne probleme, i suviše velika za male životne probleme“ (isto: 70). U osnovi, Gidens je zaslužan što se savremeni koncept globalizacije ne može posmatrati kao proces koji je potpuno odvojen od procesa lokalizacije, odnosno regionalizacije; različitih vrsta autonomije lokalnih područja i izrastanja i jačanja regionalnih kulturnih identiteta. Iako mnogi autori proces lokalizacije i

regionalizacije smatraju procesom suprotnim globalizaciji, ipak se radi o posledicama globalizacije, jer su regionalizacija i lokalizacija svojevrsni pratioci globalizacije.

Gidensova perspektiva globalizacije izgrađena je kroz četvorostruku klasifikaciju institucija modernosti. To su, po njemu, fundamentalne dimenzije globalizacije, koje se mogu prikazati na sledeći način:

(Izvor: E. Gidens, *Posledice modernosti*, 1998)

Sistem nacionalnih država, kao dimenzija globalizacije, već dugo vremena obeležava modernu epohu u celini. Ovaj sistem, po Gidensu, počiva na definisanju takozvanih „tvrdih granica“ tokom ranog perioda razvoja sistema nacionalnih država. Za razliku od država predmodernog perioda, sistem tvrdih granica podrazumeva: „Autonomiju unutar teritorije na koju država polaže pravo sankcionisana je priznanjem granica od strane drugih država“ (isto: 76). Takođe, ova dimenzija globalizacije pokazuje dijalektičku prirodu. Primećuje se tendencija ka centralizaciji i suverenitetu pojedinačnih država, odnosno, s jedne strane, moguće je da se moć neke pojedinačne nacionalne države umanjí usaglašenim delovanjem država (sistem država), a, s druge strane, moguće je da pojedine države

uvećaju svoj uticaj na druge države. Tako je, na primer, globalni uticaj Ujedinjenih nacija stečen, između ostalog, opadanjem suvereniteta (*erozijom suvereniteta*) pojedinačnih nacionalnih država, ali u samoj institucionalnoj konstelaciji snaga u Ujedinjenim nacijama neke države postižu veće uticaje od drugih.

Svetska kapitalistička ekonomija, kao druga dimenzija globalizacije, ogleda se u tome što kapitalistički ekonomsko-privredni mehanizmi danas dominiraju svetskim, globalnim ekonomskim organizacijama i globalnim tržištem. To znači, po Gidensu, da su današnji „glavni centri moći u svetskoj ekonomiji kapitalističke države – države u kojima kapitalistička preduzeća... čine osnovni oblik proizvodnje u ekonomiji“ (isto: 74). Stoga nije čudno što se sama globalizacija ponekad izjednačava sa globalizacijom kapitala i kapitalističkog načina industrijske proizvodnje. U okviru ove dimenzije možemo spomenuti zaista moćne i globalne uticaje multinacionalnih i transnacionalnih korporacija, čiji godišnji profiti ponekad premašuju čitave budžete pojedinih nacionalnih država, kao što su Dženeral motors (General Motors), Dženeral elektrik (General Electric), U.S. Steel, Standard Oil, EXXON i druge. Ali Gidens skreće pažnju i na to da postoje neka ključna područja „u kojima se njihova moć ne može meriti sa moći države“ (Gidens, 1998: 75). To je, na prvom mestu, i samo određenje države koja na određenoj suverenoj teritoriji ima monopol na legitimnu upotrebu sile.

Vojni poredak čini treću dimenziju globalizacije. Ova dimenzija globalizacije u neposrednoj je vezi sa modernim fenomenom industrijalizacije rata, transfera oružja i strateških tehnika vojnih organizacija i institucija. Isto tako, svetski vojni poredak podrazumeva i postojanje vojnih saveza i blokova. Pri tome, postojanje vojnih saveza i vojnih blokova uopšte ne mora nužno da se odrazi na primarne kompetencije država da legitimno i legalno primenjuju silu na svojoj suverenoj teritoriji, vojnim, policijskim ili nekim drugim snagama. Ali primer sa Sjedinjenim Američkim Državama i Sovjetskim Savezom, koji su izgradili bipolarni sistem vojnih saveza, kroz NATO i Varšavski pakt, koji se manifestovao u bipolarnoj političko-ekonomskoj blokovskoj podeli, govori da su i jedna i druga sila mogle da osete smanjenu moć u upotrebi sile ukoliko su naredjenja izdata iz nekog inostranog centra moći. Globalizacija vojne moći se ne može ograničiti samo na vojnu industriju ili vojne saveze. Kako kaže Gidens, ovo se odnosi i na sam rat.

Međunarodna podela rada, konačno, predstavlja četvrtu dimenziju procesa globalizacije. Ova se dimenzija najneposrednije manifestuje u naglom širenju globalne, međunarodne podele rada i industrijskog na-

čina proizvodnje. Ta međunarodna podela rada podrazumeva princip strukturne diferencijacije između više ili manje industrijalizovanih delova sveta, odnosno, ona se manifestuje (kao i ostale dimenzije) u jednom asimetričnom odnosu čija linija razdvajanja deli razvijene i nerazvijene; bogate i siromašne; industrijalizovane, poluindustrijalizovane i neindustrijalizovane; urbane i ruralne; vojno moćne i nemoćne; stabilne i nestabilne. Ovde nije reč samo o tome da se industrijski način proizvodnje zasniva na društvenoj i tehničkoj podeli rada, već se radi i o tome da podela rada zadobija teritorijalno-regionalne ili zonalne karakteristike. Već sada je moguće uočiti jasne regione koji su specijalizovani za različite delatnosti. Većina zemalja koje pripadaju zapadnoj civilizaciji temelje svoj industrijski razvoj na razvoju naprednih tehnologija, dok su ostali regioni specijalizovani, ali ne svojom voljom, za proizvodnju hrane, za eksploataciju rudnih bogatstava, za eksploataciju energenata ili za određenu vrstu trgovine. Ovo je uslovalo i jednu posebnu vrstu asimetričnosti. Dok, s jedne strane, imamo zemlje koje tek kreću putem industrijalizacije, najčešće na zastareloj tehnologiji razvijenih zapadnih zemalja, s druge strane se odvija specifična vrsta „deindustrijalizacije“ – rađanje *postindustrijskog* društva (kako su to nazvali Danijel Bel [Daniel Bell, 1919] i Alen Turen [Alain Touraine, 1925]) – informatičkog društva koje svoj razvoj temelji na visokim digitalnim tehnologijama i na intenzivnom razvijanju sektora usluga. O ovom novom tipu savremenog društva često se govori i kao o *društvu znanja*.

Kao i drugi autori, Gidens napominje da se iza ovih manifestnih dimenzija globalizacije nalazi još jedan, možda suštinski aspekt globalizacije – *kulturna globalizacija* (isto: 80). Naime, intenzivni industrijski način proizvodnje, koji počiva na permanentnim tehničko-tehnološkim pronalascima (revolucijama) bitno je uticao na stvaranje globalne kulturne hegemonije preko sredstava masovnih komunikacija. Kako kaže Gidens, mehanizovane i digitalizovane „komunikacijske tehnologije na dramatičan način su uticale na sve aspekte globalizacije, počev od prvog uvođenja mehaničke štampe u Evropi“ (isto: 80). Globalizujući uticaji medija od sveta su napravili *globalno selo*, kako kaže Maršal Makluan (Marshall McLuhan, 1911–1980), u kome su homogenizovane i uniformisane vesti i informacije trenutno dostupne.

Pristup „umreženog društva“ Manuela Kastelsa

Pored pristupa Antonija Gidensa, od važnijih shvatanja globalizacije treba još predstaviti pristup istaknutog savremenog teoretičara Manuela Kastelsa.

Po shvatanju ovog španskog teoretičara, koji je inače profesor regionalnog planiranja na Univerzitetu u Berkliju u Sjedinjenim Američkim Državama, osnovni pravci globalnih promena u svetu kreću se putanjom progresivne informatičko-tehničke revolucije, koja kao svoju posledicu ima preokret u ekonomskoj sferi i novim društvenim pokretima. Po Kastelsu, međusobnim prožimanjem visoke informacione tehnologije, privrednih zaokreta i društvene dinamike (nove vrste društvenih nestabilnosti i fluktuacija) nastaju tri vrste nove stvarnosti:

- 1) umreženo preduzeće sa globalizovanom radnom snagom;
- 2) kultura virtuelnosti koja poprima karakter stvarnosti u borbi za moć;
- 3) stvarnost društveno isključenih i marginalizovanih (stvarnost antipoda).

U ovim novim stvarnostima, ili novoj stvarnosti „umreženog“ društva ili „interkonekcionog“ sveta (Yergin, 2002), od tri sfere realnosti ključnu ulogu ima globalno finansijsko tržište, a ne više vlasnici kapitala u tradicionalnom smislu reči. Ta stvarnost – globalizovana kroz transnacionalne i multinacionalne korporacije, globalna tržišta i globalnu tehnologiju – postaje stvarnost za sebe. Na nju više ne mogu da utiču tradicionalni akteri, pre svega pojedinci, a ni društvene grupe u klasičnom smislu reči: pojedinačne političke partije, porodice, narodi, etničke grupe, pa čak ni čitave države. Globalizacija dominira ljudima i njihovim životima, a ne obrnuto. Kako se može naslutiti, ovakav globalni poredak teško će moći biti prevaziđen nekim alternativnim poretkom u skoro vreme, jer upravo sam poredak diktira sve uslove promena. Zato se može pretpostaviti da će i čitav dvadeset prvi vek biti vek umreženog, moćnog, globalnog poretka. Svi oni koji ne pronađu mesto u njegovoj strukturi biće isključeni, marginalizovani. Sam Manuel Kastels kaže:

Teorijsko središte koje se nalazi u osnovi ovog pristupa pretpostavlja da su društva organizovana oko ljudskih procesa prestrukturiranih istorijski određenim odnosima proizvodnje, iskustva i moći. Proizvodnja je delovanje čoveka na materiju... Iskustvo je delovanje ljudi na same sebe... Moć je onaj odnos između ljudi koji na temelju proizvodnje i iskustva nameće volju jednih ljudi drugima potencijalnom ili aktuelnom primenom fizičkog ili simboličkog nasilja (Castells, 2000: 50).

Kastels je spreman da zaključi kako se kao posledica novonastajuće društvene strukture i novih informacionih tehnologija stvara jedan novi istorijski trend, a to je organizovanje osnovnih funkcija i procesa infor-

matičkog društva u mreže (Castells, 2000: 493). Mreže su postale dominantna logika povezivanja u ekonomskom smislu, kao i u smislu svih drugih trendova, tako da mreža izražava *moć tokova*, a ne više *tokove moći*. Drugim rečima, sve ono i svi oni koji nisu prisutni u mreži – u nekom od oblika mrežne povezanosti – ne postoje u društvenom smislu. Da bismo objasnili Kastelsov pojam mreže, na kojoj se zasniva umreženo društvo, najbolje je poslužiti se Kastelsovim rečima:

Mreža je skup međusobno povezanih čvorova. Čvor je tačka u kojoj se krivulja seče. Šta je čvor zavisi, zapravo, od vrste konkretne mreže o kojoj govorimo. U mreži svetskih finansijskih tokova, čvorovi su tržišta berzi i njihova pomoćna središta razvijenih usluga. U političkim mrežama koje vladaju Evropskom unijom čvorovi su nacionalna veća ministara i evropskih poverenika. U mreži prometa drogom koja prodire u ekonomiju, društva i države širom sveta čvorovi su polja koke i polja maka, skrivene laboratorije, tajne vazduhoplovne piste, ulični gangovi i finansijske institucije za pranje novca. U svetskoj mreži novih medija koji su u srži kulturnih izraza i javnog mnjenja u informatičkom dobu, čvorovi su televizijski sistemi, produkcijski studiji, kompjuteri za grafiku, ekipe vesti, te pokretne naprave koje stvaraju, prenose i primaju signale (isto: 494).

Važnost i aktuelnost ovih Kastelsovih shvatanja može se razumeti jedino ukoliko se shvati da mreže i umreženo društvo radikalno preoblikuju savremeni svet i globalnu civilizaciju. Pri tome, Kastels napominje da su i u prošlosti postojale mreže u društvima, one rodbinske, klanovske, poslovne, političke, vojne itd. Ali ono što je karakteristično za savremeno društvo jeste da se po prvi put u istoriji ljudskog društva mreže javljaju kao osnovne jedinice koje dominiraju privredno-ekonomskim tokovima, političkim i kulturnim, a ne više pojedinci, porodice ili pojedinačne države. O Kastelsovom shvatanju značaja *moći identiteta* u savremenim društvima biće više reči u delovima koji slede.

Globalizacija, sekularizacija i desekularizacija

Kada je sociologija nastajala, tokom devetnaestog veka, jedan od veoma izraženih trendova, koji je bio vidljiv u svim sferama društva, bio je brzi i intenzivni trend slabljenja uticaja i značaja religije u društvu – *sekularizacija*. Više hiljada godina stara dominacija religije nad svim ostalim sferama društva odjednom je počela da se urušava. Ovaj slom religijske dominacije bio je posledica nekoliko faktora. S jedne strane, nagli uspon nauka u osamnaestom, a posebno u devetnaestom veku ponudio je jedan novi

tip znanja (na primer, Darwinova teorija evolucije, Njutnova fizika, itd.) koji se oslobodio teoloških dogmi, dok se, s druge strane, konačni politički obračun sa religijom (u Evropi) odigrao sa Francuskom revolucijom. U prethodnim delovima smo videli da se sistem pozitivnih nauka, još sa Ogistom Kontom, zasnivao na odbacivanju nasleđa teoloških tumačenja sveta i prirode. Isto tako, Dirkemovo uviđanje integrativnog značaja religije u društvu posledica je njegove zabrinutosti za naglu individualizaciju, koja se takođe može protumačiti kao posledica slabljenja uticaja religije na zajedničku, kolektivnu društvenu svest. Ni interesovanja Maksa Vebera za religiju nisu mogla da mimođu naglašavanje da je u modernom kapitalističkom društvu proces racionalizacije izazvao *razmadijavanje* sveta; sve religijske tajne i mistifikacije su nestale pred naletom racionalne nauke, tehnike i tehnologije, te racionalne politike i ekonomije. U racionalnom društvenom delanju više nema ciljeva koji bi vodili ka božanskim ili mističnim izvorima, koji su iznad sveta.

Po nekim autorima, kao što je britanski sociolog Brajan Vilson (Bryan R. Wilson, 1926–2004) na proces sekularizacije su najviše delovali sledeći faktori:

- 1) asketski protestantizam, koji je stvorio (po Veberu) pragmatičnu, metodičnu i racionalnu etiku;
- 2) racionalna organizacija društva koja podrazumeva uključivanje ljudi u racionalne, sekularne organizacije i institucije: preduzeća, sekularne obrazovne institucije, sekularne političke partije, itd.;
- 3) naučna znanja iz oblasti prirodnih i društvenih nauka, koja su rezultat razvoja fizike, hemije, biologije, sociologije, psihologije, antropologije, itd.;
- 4) stvaranje i razvoj racionalnih i sekularnih političkih ideologija.

Pored Vilsona, značajan doprinos u rasvetljavanju procesa sekularizacije, ali i procesa *desekularizacije* (ponovnog oživljavanja društvene uloge religije) dao je i Piter Berger u okvirima jedne posebne sociološke discipline – *sociologije znanja*. Po Bergeru, osnova na kojoj počiva proces sekularizacije, prvenstveno u zapadnoevropskoj civilizaciji, takođe je racionalizacija (rođena sa protestantizmom, prosvetiteljstvom i modernizacijom) koja predstavlja nužni uslov za nastanak i razvoj industrijskog društva. Racionalni pogled na stvarnost odbacuje veru, koja je osnova religije. Ono ukida „tajnovitost“, „čaroliju“ i „autoritet“ religije (Berger, 1998).

Značaj religije u savremenom svetu ne može se sagledati bez procesa globalizacije. Značajne promene u svim sferama čovekovog života koje je donela globalizacija odrazile su se i na religiju. Pre svega, u tradicional-

nim i arhajskim društvima religija i njihova verovanja bili su zaštićeni jasnim društveno-kulturnim, teritorijalnim ili civilizacijskim granicama. Proces globalizacije kao svoju nužnu posledicu ima slabljenje i ukidanje granica (i razlika) među društvima i kulturama, te je život u nekom društvu sve više pod uticajima drugih društava. Kao što je već napomenuto, proces globalizacije je protivrečan proces, pa se ove protivrečnosti direktno odražavaju i na religiju. Naime, proces globalizacije u stalnoj je tenziji između partikularizma i univerzalizma (između posebnosti i opštosti). S jedne strane, partikularizam stalno naglašava značaj identiteta pojedinačnih, posebnih društvenih grupa, pa time i značaj posebnih religija. S druge strane, univerzalizam naglašava značaj ukidanja razlika, odnosno sve veći značaj sličnosti između društava, kultura i religija. U ovakvim uslovima stalnih tenzija između partikularizma i univerzalizma, religija može da krene u jednom od sledeća tri smera:

- 1) može se očekivati marginalna uloga religije u društvu koje je zahvaćeno procesom globalizacije, odnosno, kako je ipak nemoguće izgraditi potpuno univerzalan obrazac vrednosti, može se očekivati da se religija povuče u intimnu sferu pojedinačnog života ljudi;
- 2) procesi globalizacije, koji su najmanifestniji u globalizaciji ekonomije, tržišta, proizvodnje i potrošnje, ne mogu biti adekvatna zamena za pojedinačne i kolektivne identitete, odnosno za životni smisao koji nudi religija. U tom smislu, religija se čini kao nezamenljivi oblik društvene svesti koji pruža utočište smisla ljudskom životu i velikih pitanja smrti, postojanja ili zagrobnog života;
- 3) proces globalizacije je doneo ideju ekumenizma u najopštijem smislu, a time i *religijskog ekumenizma*. Ovaj treći mogući pravac razvoja religije u uglovima globalizacije podrazumeva izgradnju strategija za prevladavanje razlika koje postoje između religija, te stvaranje jedne univerzalne, ekumenske, ujedinjene religije kojoj bi pripadale sve etničke, jezičke ili kulturne grupe.

Posebno značajno pitanje u odnosima globalizacije i religije predstavlja sve izraženiji proces koji je suprotan sekularizaciji, a to je desekularizacija. Niz autora, na primer Manuel Kastels i Piter Berger, naglašava da se paralelno sa procesom globalizacije odvija proces revitalizacije religije, te da sve veći broj pojedinaca i društvenih grupa izvore svojih identiteta pronalazi upravo u religiji. Po Bergeru, sekularizam se nalazi u *povlačenju* (Berger, 1996), ustupajući mesto desekularizaciji. Štaviše, Berger ističe da je svet danas postao *masivno religiozan* (massively religious) – uspon novog evangelizma u Latinskoj Americi, islama u muslimanskim zemlja-

ma ali i među muslimanskom emigracijom širom sveta (procenjuje se da ukupan broj muslimanske populacije u svetu iznosi blizu dve milijarde, a da broj muslimanske populacije u Evropi iznosi oko 53 miliona; 14 miliona ih je samo u Evroskoj uniji; 5.5 miliona u Francuskoj; 3.2 miliona u nemačkoj i 1.5 miliona u Engleskoj), kao i u Indoneziji, održavanje i jačanje konfučijanizma u Aziji koji nije u suprotnosti sa naglom industrijalizacijom i društvenim razvojem, samo su neki primeri ponovnog uspona i jačanja religije u savremenim društvima.

Manuel Kastels takođe primećuje sve značajniju ulogu religije, a posebno uspon religijskog fundamentalizma u savremenom globalizujućem društvu. Desekularizacija sve više poprima oblik religijskog fundamentalizma, kako islamskog, tako i hrišćanskog, koji je svojevrсна reakcija na globalizaciju koju prati dominacija i težnja za hegemonijom nekoliko vodećih svetskih država. Ovo se posebno odnosi na muslimanski svet i islamski fundamentalizam. Naime, globalizacija sa svojim naglim usponom informatičke tehnologije i globalnog prestrukturiranja kapitalističke privrede i svetskog tržišta ima posve drugačija značenja u islamskom svetu. Sedamdesete godine dvadesetog veka, koje su obeležene digitalnom revolucijom u Silikonskoj dolini i dominacijom digitalne tehnologije u životu savremenog zapadnog čoveka, za muslimanski svet su označile:

[P]očetak četrdesetog stoleća Herige, razdoblja islamskog preporoda, pročišćenja i jačanja, kao na početku svakog novog stoleća. Zaista, u sledeće dve decenije autentična kulturno/verska revolucija proširila se muslimanskim zemljama, u nekim slučajevima pobedonosno, kao u Iranu, u nekim u ublaženom obliku, kao u Egiptu, u nekim pokrećući građanski rat, kao u Alžiru; u nekim slučajevima je formalno priznata u državnim institucijama, kao u Sudanu i Bangladešu; najčešće dovodeći do otežanog supostojanja s formalno islamskom državom-nacijom, potpuno integrisanom u globalni kapitalizam, kao u Saudijskoj Arabiji, Indoneziji ili Maroku. Ukupno gledajući, za kulturni identitet i političku sudbinu gotovo milijarde ljudi borilo se u džamijama i izbornim okruzima muslimanskih gradova, pretrpanih ubrzanom urbanizacijom i razdeljenih neuspehom modernizacijom (Castells, 2002: 24).

Po Kastelsu, uspon religijskog fundamentalizma je reakcija na neuspehu modernizaciju i urbanizaciju, koje nisu uspele da ponude nove modele društvenog života i načina proizvodnje, kao i nove (moderne) modele identiteta. Zapravo, za milijarde ljudi na svetu ponovni uspon religija trenutno predstavlja osnovni izvor za moć njihovog identiteta, koji čuva i štiti smisao, tradicionalne vrednosti, porodicu, običaje, i sve ono što je modernizacija u svom globalnom hodu morala da razgradi da bi obezbedila sekularne uslove za kapitalističku privredu i tržište.

Društveni pokreti

Društveni pokreti predstavljaju značajan predmet savremenih socioloških istraživanja. Mnogi autori koji su se bavili ovom temom, kao što su Tom Botomor (Thomas Burton Bottomore, 1920–1992) i Alen Turen, a u novije vreme Manuel Kastels, ističu da nastanak i razvoj društvenih pokreta pripada savremenoj društvenoj istoriji. Tako Botomor smatra da društvene pokrete kao fenomene modernog doba treba razlikovati od pretpolitičkih pokreta, kao što su seljačke pobune u feudalnom društvu ili pobune plebsa u starom Rimu. Za razliku od njih, moderni društveni pokreti su na direktan način uključeni u savremene oblike političkih delovanja i konflikata; oni su jasno ideološki usmereni, te imaju trajniji i stabilniji karakter. Botomor razlikuje tri osnovne faze u nastanku i razvoju društvenih pokreta:

- 1) u prvoj fazi društveni pokreti su jedini efikasan instrument i oblik društvenog organizovanja da se izraze težnje ka društvenim promenama. Ovaj period je period borbe za osnovna ljudska i demokratska prava;
- 2) druga faza nastupa kada načela uspostavljene predstavničke demokratije prete da umanje značaj političkog delovanja izvan formalne institucionalne političke i pravne sfere; i
- 3) treća faza je faza stvaranja i razvoja savremenih društvenih pokreta koji imaju jasnu i dugoročnu stratešku politiku za ostvarivanje svojih osnovnih ciljeva.

Za razliku od Botomora, poznati francuski sociolog Alen Turen razlikuje tri etape u nastanku i razvoju društvenih pokreta, ali ih sadržinski određuje drugačije. Ove etape u razvoju društvenih pokreta odgovaraju Turenovom shvatanju o tri ključne etape u novijem istorijskom razvoju društava:

- 1) trgovačka etapa;
- 2) industrijska etapa; i
- 3) postindustrijska etapa.

Svako od ovih navedenih faza, ali i strukturalnih tipova društava, odgovara i poseban oblik društvenih pokreta. U trgovačkom tipu društva centralnu ulogu imaju građanski pokreti za prava i slobode čoveka; u industrijskom tipu društva centralnu ulogu imaju radnički i sindikalni društveni pokreti; a u postindustrijskom tipu društva to su novi globalni

društveni pokreti (Turen, 1980: 11), kao što su feministički društveni pokret ili pokret zelenih.

S obzirom na to da društveni pokreti uvek na neki način, posredno ili neposredno, participiraju u političkom životu, a poneki društveni pokreti i prerastaju u političke partije, potrebno je uočiti neke ključne karakteristike koje ih razlikuju:

- 1) za razliku od političkih partija koje su neposredno usmerene na osvajanje, vršenje i očuvanje vlasti, društveni pokreti ne moraju biti direktno uključeni u ove oblike političkih borbi i ciljeva, već se pre usmeravaju na alternativne oblike društvenog i kulturnog (supkulturnog) života;
- 2) političke partije u skladu sa svojom organizacionom strukturom, rukovodstvom i članstvom, kao i sa formalnim pisanim aktima (statutima) zahtevaju određenu disciplinu ili čak pokornost, dok društvene pokrete karakteriše manja formalnost, ponekad i neformalnost, kao i neobavezujuće članstvo i odsustvo partijske discipline;
- 3) u delovanju političkih partija sve je potčinjeno osnovnom cilju zadobijanja i očuvanja vlasti, dok sredstva kojima se služe društveni pokreti često predstavljaju i sam cilj i smisao njihovog postojanja (cilj je stalni aktivizam);
- 4) društveni pokreti imaju izraženi kulturni ili supkulturni, i često simbolički karakter, dok političke partije imaju izrazito i često jedino političku dimenziju;
- 5) društveni pokreti često imaju globalne ili univerzalne ciljeve, kao što su očuvanje celokupnog eko-sistema na Zemlji, dok je za političke partije karakterističan partikularizam interesa;
- 6) za razliku od partijske discipline, formalnosti i hijerarhijske strukture, društvene pokrete karakteriše spontanost, odsustvo hijerarhije i neformalnost.

Bez obzira na razlike u tipovima ili istorijskim periodima nastanka i razvoja društvenih pokreta, njih bismo mogli definisati na sledeći način: *društveni pokreti predstavljaju poseban oblik društvenog grupisanja ljudi za koji je karakteristična spontana, dobrovoljna i masovna aktivnost, a čiji je osnovni cilj rešavanje određenih globalnih društvenih problema.*

Pluralizacija socijalnih identiteta

Umesto monolitnosti sveta, koja je dominirala hiljadama godina, sa modernom epohom i protestantskim etosom, koji je stvorio ideju subjektiviteta, te sa buržoaskom revolucijom i idejama slobode, bratstva i jednakosti, otvorio se prostor za mnoštvo načina konstruisanja socijalne realnosti. Pluralizam socijalnih svetova i pluralizam socijalnih identiteta bili su neposredna posledica iskorenjivanja evropskog čoveka iz sfere autoritarnog socijalnog poretka, centralizovanog u svim bitnim aspektima društvenog života: u religijskom, kroz ideju jednog svemoćnog Tvorca; u politici, kroz božanske attribute suverena-vladara; u porodičnom životu, kroz bezupitni autoritet oca; u pravnom domenu, kroz staleške prerogative. Nakon pada starog režima i njegovih centralnih institucija – feudalnih zakona i prava, plemićko-aristokratskih prerogativa, religijske dominacije i zemljišne politike – socijalno, politički i ekonomski poremećenom društvu bilo je potrebno obezbediti nove institucije koje su bile u saglasnosti sa ideološko-revolucionarnim programom i koje su u normativnom domenu podržavale data obećanja da religijske istine nisu ni konačne, a ni jedine. U socijalno-političkom domenu otvoren je prostor za stvaranje *javnosti* kao kritičke publike koja ima pravo na slobodno izražavanje mišljenja o političkom delovanju javne vlasti. Sfera ekonomije je, pored slobodne trgovine, stvaranja nacionalnih tržišta i agrarne reforme, prvenstveno počivala na projektu jačanja industrijskog privrednog poretka, birokratije i tehničke i društvene podele rada. Bez fundamentalnih promena u sferi tradicionalnih socijalnih identiteta, promene u socijalnom i institucionalnom poretku nisu mogle biti sprovedene. U širem socijalnom domenu, referentna tačka promena bila je upravo konstrukcija novih socijalnih identiteta. Tradicionalni socijalni identiteti, bez obzira na to u kom se domenu nalazili – religijskom, porodičnom ili političkom – pretpostavljali su postojanje transcendentnih oblika moći koji ih konačno uobličavaju u neprikosnovene autoritete socijalnog poretka.

Predindustrijska tradicionalna društva konstruisala su svoje socijalne identitete kroz nejednaku distribuciju fundamentalnih društvenih resursa: moći, ugleda, bogatstva i znanja, kao prirodnu podelu, odnosno kao onu koja reflektuje aspekt kosmogonije koja određuje shvatanje samog društva. Moderni posttradicionalni socijalni identiteti, oblikovani ponajviše protestantskim etosom svetovne askeze i novim kulturnim standardima utilitarizma, sa revolucionarnom snagom koja ohrabruje na permanentnu promenu postojećeg u pravcu progressa i reda, više ne zahtevaju transcendentne izvore smisla. Sam čovek, sa svojom prirodom i svojim delatnim moćima, postaje mera i mesto novih identiteta i nove konstrukcije realnosti.

Nekada udaljeni od svih značajnih kulturnih tokova starog poretka, negativni i rezidualni socijalni identiteti, koji su pripisivani svima koji nisu prepoznati/konstruisani kao aristokratija, sveštenstvo ili kmetovi, odnosno identiteti buduće srednje, građanske klase, postaju žarišna mesta revolucionarnih snaga koje će stvoriti pluralizam socijalnih svetova. Može se reći da je period velikog iskorenjivanja otpočeo procesom pluralizacije socijalne realnosti i socijalnih identiteta, još pre nego što je buržoaska revolucija konačno kanalisala svoje teorijske koncepcije o novom tipu socijalne realnosti kroz revolucionarnu praksu. Toj revolucionarnoj praksi prethodio je dug i postepen proces racionalizacije i razmađivanja socijalne realnosti, koji lebdi iznad petnaestog, šesnaestog i sedamnaestog veka ranog modernog doba. Zapravo, veliko iskorenjivanje, koje počinje sa modernom epohom, predstavljalo je do sada najdublji i najkonsekventniji tip istorijske i socijalne tranzicije koji se razvio u mnogim pravcima. To je bila, na političkom nivou, tranzicija od apsolutizma do demokratskog liberalizma; na antropološkom planu to je bila tranzicija od pasivnog bića nad čijom je sudbinom sveprisutno transcendentno, ka čoveku kao mestu istorijskih delatnih moći/snaga; na planu vizije sveta to je bila tranzicija od tragičnog antičkog i judeo-hrišćanskog nasleđa greha i straha ka ideologiji kao koncepciji o mogućoj promeni poretka i mesta i uloge čoveka u društvu i svetu. Sažeto rečeno, to je bila velika nepovratna tranzicija mentaliteta i duha. Prema tome, društvo se više ne odlikuje dominacijom jednog, monolitnog sistema vrednosti koji preovladava i strukturira njegove podsisteme. Umesto toga, oni poslednji mogu da slede svoju inherentnu unutrašnju logiku. Ovakav razvoj omogućava do sada najintenzivnije širenje individualnih „sfera vrednosti“, što postaje zaštitni znak modernog doba.

Ipak, tek je savremeno postindustrijsko ili, kako se često naziva, *postmoderno* društvo otvorilo bezgranično mnogo polja za stvaranje i izražavanje različitih socijalnih i kulturnih identiteta. Postmoderno društvo, u tom smislu, jeste društvo koje je razgradilo kulturnu monolitnost u sferi kulturnih identiteta i otvorilo prostor za pluralizaciju novih identiteta: feminističkih, homoseksualnih, raznih političkih, nacionalističkih, jezičkih, rasnih, polnih i rodnih, seksualnih, profesionalnih, supkulturnih, religijskih, mističnih, itd. Kako ističe Manuel Kastels, savremeno društvo je postalo poprište borbe za identitete, odnosno sam identitet (*moć identiteta*) je postao jedan od strateških resursa za zadobijanje ili očuvanje posebnosti.

Pošto svaka artikulacija socijalnog identiteta podrazumeva neku vrstu *politike identiteta*, ona se može odrediti kao niz strategija, koraka, anticipacija i akcija koje sprovode pojedinci i društvene grupe da bi testirali, validirali ili invalidirali (potvrdili ili ne potvrdili), manje ili više skrivene predstave o sebi i drugima.

Savremene tehnologije i društveno-istorijske promene

Društvene promene pripadaju jednom od najznačajnijih polja sociologije. Ne postoje društva bez promene, bez obzira na to koliko se može činiti da se određena društva ne menjaju, da su „statična“ ili arhaična. Naravno, različita društva i različite civilizacije menjali su se različitim intenzitetima, u različitim pravcima i sa različitim istorijskim ishodištima samih promena. Takođe, pokretači društvenih promena bili su veoma različiti. Često su to bili sukobi, ratovi, osvajanja, ali i inovacije, tehničko-tehnološke revolucije ili dugotrajni evolutivni procesi postepenih, gradi-rajućih i ponekad teško primetnih promena.

Ako se u istorijskoj perspektivi dugih trajanja posmatraju društvene promene, može se opaziti da je ponekad bilo potrebno i hiljadu, a ponekad i više hiljada godina, da bi se dogodile značajne društvene promene. Tako su ljudska društva hiljadama godina živela nomadskim načinom života, sve do neolitske ili velike agrarne revolucije (oko 8000 godina p. n. e.), kada se hiljadugodišnja nomadska kretanja polako zaustavljaju u dolinama velikih i plovnih reka, da bi se sa poljoprivredom i kasnijim viškom poljoprivrednih proizvoda pokrenula ljudska megamašina prvih agrarnih gradova i agrourbanih sedentarnih civilizacija. Revolucije koje su pokretale velike društveno-istorijske promene mnogo češće su bile one tehničke i tehnološke – koliko god da se čini da su one bile „primitivne“, „jednostavne“ ili „očigledne“ današnjem čoveku – nego one rušilačke i ratno-osvajačke, mada je istorija prepuna velikih ratova, osvajanja, porobljavanja i uništavanja.

Uprkos tome što istorija ljudskih društava i istorija društvenih promena pamti mnoge značajne tehničko-tehnološke revolucije, tek je savremeno doba, posebno dvadeseti i dvadeset prvi vek, doba neshvatljivo brzih, intenzivnih i globalnih društvenih promena koje su najneposrednije uslovljene inovacijama u sferi tehnike i tehnologije. To su promene koje su preobrazile celokupnu civilizaciju i usmerile je ka jednom nestabilnom, većito turbulentnom svetu stalnih tehničko-tehnoloških usavršavanja i prevazilaženja. Ovakvo radikalno generisane društvene promene zahvatile su sve sfere društvenog, političkog, ekonomskog, kulturnog, umetničkog

kog, privatnog i javnog života. Nijedna sfera čovekovog života nije ostala povlašćena od uticaja tehničko-tehnoloških inovacija: od biološkog do informacionog inženjeringa; genetskih modifikacija i kloniranja; nanotehnologija; digitalizovanih *cyber* prostora; do medicine, farmacije, poljoprivrede, muzike, obrazovanja, umetnosti, politike itd.

Iako dvadeseti i dvadeset prvi vek najneposrednije odražavaju radikalne preobražaje u sferi tehnike i tehnologije, savremena civilizacija, onakva kakvu danas poznajemo, svoje preduslove za ove istorijske preobražaje duguje šesnaestom veku koji je doneo prekretnicu u razvoju zapadnoevropske civilizacije. Već sam kraj petnaestog veka najavio je doba velikih geografskih otkrića Kolumbovim (Christopher Columbus, 1451–1506) pronalaskom Amerike 1492. godine. Od tog vremena kontinuirano se ređaju inovacije i otkrića u najrazličitijim sferama, čija sve šira primena u svakodnevnom životu sve većeg broja ljudi najavljuje nepovratni raskid sa proteklom srednjovekovnom epohom, te usmerava civilizaciju ka njenom modernom, budućem industrijskom i kapitalističkom ishodištu.

Od vremena prvih velikih otkrića pa do danas, mogu se, po američkom sociologu Volerstajnu (Immanuel Wallerstein, 1930), izdvojiti četiri velika *moderna svetska sistema* koja su preoblikovala i artikulisala konačan karakter današnje civilizacije (Volerstin, 2004: 71):

- 1) moderni svetski sistem od 1492. godine;
- 2) moderni svetski sistem od 1945. godine;
- 3) moderni svetski sistem od 1989. godine;
- 4) moderni svetski sistem od 2000. godine.

Kako se jasno može opaziti u ovoj podeli modernih svetskih sistema, vreme koje je potrebno da bi se uobličio naredni svetski sistem na novim ekonomskim, političkim, društvenim i tehničko-tehnološkim osnovama vidno se smanjilo. Volerstin napominje da su ovo simbolički datumi, ali oni su, u svakom slučaju, obeležili promene i razvoj, pre svega zapadnoevropske civilizacije: 1492. – otkriće Amerike; 1945. – kraj Drugog svetskog rata i uzlet nove svetske ekonomije; 1989. – pad Berlinskog zida i raspad Sovjetskog Saveza i celokupnog istočnog socijalističkog bloka; 2000. – novi milenijum, globalizacija i nove tehnologije. Svakako, taj pet stotina godina dug istorijski period pamti i druge veoma značajne (po nekima presudne) događaje: Francusku buržoasku revoluciju 1789. godine; uspon i učvršćenje reformacije (protestantizma i kalvinizma) 1517–1525. godine; rađanje i uspon kolonijalnih privreda, te njihovo konačno razračunavanje koje je kulminiralo Prvim svetskim ratom. Isto tako, to je razdoblje uspona i kasnije dominacije nauke i naučnih otkrića u matematici,

astronomiji, fizici, hemiji, biologiji, medicini, mašinstvu itd. Navešćemo samo neka raznovrsna i značajna otkrića u različitim sferama: prve moderne astronomske mape 1539. (Alesandro Pikolumini); koncept moderne hirurgije 1545. (Ambrois Pare); mašina za valjanje čelika 1552. (Bruhier); decimalni sistem 1585. (Simon Stevin); logaritamske tablice 1617. (Henri Brigs); podmornica 1624. (Kornelius Drebel); prototip automobila na parni pogon 1665. (Verbist); diferencijalni račun 1680. (Lajbnic); prvi sajam industrije u Parizu 1683; pisaća mašina 1714. (Henri Mil); prva samostalna tehnička škola 1745. u Braunšvajgu; parna štamparska presa 1814. (Konig); parni automobil 1827. (Henkok); železnica Liverpul–Manchester 1829; električni telegraf 1835; elektromagnetni telegraf 1838. (Morze); dinamit 1867. (Nobel); motor sa unutrašnjim sagorevanjem 1883. (Dajmler); polifazni alternator 1887. (Tesla); elektromagnetni talasi 1887. (Herc); Ajfelov toranj 1889. (Ajfel); radio-telegraf 1896. (Markoni i Tesla nezavisno); X-zraci 1895. (Rendgen); duraluminijum 1909; radijska mreža i program 1920; radio i TV 1927; principi aerodinamike 1933. (Fuler).

Uzimajući u obzir sve navedeno, kao i hiljade drugih inovacija u sferi tehnike i tehnologije, može se zaključiti da je nova epoha – moderni svetski sistem – dramatično preoblikovala živote velikog broja ljudi. Ako su nekada postojale agrarne civilizacije, birokratske civilizacije i carstva, civilizacije pod dominacijom religije i crkve, od šesnaestog veka se rađa jedna nova tehničko-tehnološka civilizacija koja će kulminirati industrijskim kapitalizmom u devetnaestom veku i industrijsko-informatičkim, te kasnije postindustrijskim informatičkim društvom.

Svetski sistem nakon 1492. – Od vremena prvih velikih otkrića počela je da se artikuliše jedna nova društveno-istorijska, privredna i politička epoha, ili kako bi to rekao Volerstajn „kapitalistička svetska privreda koja se zatim proširila na celu zemaljsku kuglu...” (Volerstin, 2004: 82). To je tip svetske privrede koji se, pored otkrića, utemeljio i na prvim kolonijalnim osvajanjima i porobljavanjima, u čijem je središtu zemljište, zlato, rude i drugi resursi i radna snaga. Međutim, ovaj svetski sistem je pokazivao i jedan ključni diskontinuitet u svom razvoju, a to je Francuska revolucija. Postoje i mišljenja da bi se ovaj svetski sistem i sam transformisao na principima građanskih prava, sloboda i jednakosti i bez revolucije (Alexis De Tokvil [Alexis-Charles-Henri Clérel de Tocqueville, 1805–1859]). Ipak, Francuska revolucija trajno je prekinula istorijski kontinuum sa starim režimom (*anscient regime*) – starim režimom politike, ekonomije, kao i sa feudalnim tipom društvene stratifikacije i starim tipovima autoriteta, i uvela je epohu modernog svetskog sistema (nakon 1492) ubrzano u epohu industrijskog kapitalizma, slobodnog tržišta, sekularizacije i sve veće uloge nauke i tehnologije i tehnoloških otkrića.

Svetski sistem nakon 1945. – U istorijsko-sociološkom, a ne u jednostavnom hronološkom smislu, devetnaesti vek se okončao Prvim svetskim ratom. Kako zapaža Erik Hobsbawm (Eric John Blair Hobsbawm, 1917) istorija *kratkog dvadesetog veka* traje od 1914. do 1991. godine. Ipak, može se reći da je tek kraj Prvog svetskog rata označio početak dvadesetog veka, koji traje do 1989. godine, odnosno do pada Berlinskog zida i urušavanja istočnoevropskog socijalističkog bloka. Da nije bilo Drugog svetskog rata istorija i sociologija bi, verovatno, novu fazu svetskog sistema računali od 1918. godine. No, kraj Drugog svetskog rata označio je novu fazu u razvoju svetskog sistema, koja je obeležena novom vojno-političkom i ekonomskom podelom sveta (Jalta 1945. godine), koja se može sažeti u tri klauzule:

- 1) svet je podeljen u američku (najveći deo sveta) i sovjetsku zonu (ostatak sveta), a linije razgraničenja ove dve zone/bloka su linije vojnih razgraničenja savezničkih trupa na kraju Drugog svetskog rata;
- 2) „sovjetska zona mogla je, ako je htela, da smanji na minimum trgovinske transakcije sa američkom zonom, sve dok ne ojača sopstvenu proizvodnu mašineriju, ali se time podrazumevalo da se zauzvrat od Sjedinjenih Država neće očekivati da doprinesu ekonomskoj obnovi te zone“ (Volerstin, 2004: 49);
- 3) obe strane/zone su mogle da započnu neprijateljsku retoriku (koja će kulminirati hladnim ratom), da bi se konsolidovala politička kontrola nad sopstvenom zonom (*isto*: 49).

Pored blokovske vojno-političke podelje, najvažnija karakteristika ovog perioda svetskog sistema bilo je konsolidovanje evropske privrede (konsolidovanje evropskih nacionalnih ekonomija) *Maršalovim planom*, kao i kasniji ekonomski uzlet Japana – japanske privrede i tehnologija. Nakon 1945. godine primetan je *take off*, odnosno privredni uzlet i Sjedinjenih Američkih Država i Evrope i Japana.

Svetski sistem nakon 1989. – Ovaj period svetskog sistema započinje neočekivanom i nenadano brzom dezintegracijom istočnog socijalističkog bloka, ustrojenog na komandno-planskoj centralizovanoj privredi. U veoma kratkom periodu, od 1989. do 1991. godine, urušio se celokupni socijalistički sistem istočnoevropskog bloka, varšavski vojni savez (*Varšavski pakt*), kao i dotadašnji privredno-ekonomski i politički sistem. Simbolički sa rušenjem Berlinskog zida, a faktički sa raspadom Sovjetskog Saveza, otpočeo je proces političke i ekonomske tranzicije – ekonomsko prestrukturiranje na tržišnim osnovama i proces demokratizacije.

Svetski sistem nakon 2000. – Kraj starog i početak novom milenijuma – toliko iščekivanog zbog mogućeg milenijumskog kompjuterskog buga i potencijalnog globalnog informatičkog kraha – samo naizgled nije doneo značajne promene. No, ono što je započeto u prethodnoj fazi svetskog sistema, ipak je kulminiralo globalnim promenama:

U poslednjoj četvrtini 20. veka tehnička revolucija, koja se vrti oko informacija, promenila je naš način razmišljanja, privređivanja, trgovine, upravljanja, komuniciranja, života i smrti, te vođenja ljubavi i rata. Diljem planete razvila se dinamička ekonomija koja umrežuje ljude i aktivnosti sa svih strana sveta, dok su oni ljudi i područja koji su proglašeni nerazvijenim iz perspektive dominantnih interesa jednostavno isključeni iz mreže moći i bogatstva. Kultura stvarne virtuelnosti, stvorena oko audio-vizuelnog univerzuma, koji postaje sve više i više interaktivan, prožela je mentalnu reprezentaciju i komunikaciju pomoću integracije raznolikosti kultura u elektronskom hipertekstu (Kastels, 2003: 13).

Ove strukturne promene, kako ih vidi Manuel Kastels, ali i drugi sociolozi, ekonomisti i politikolozi, predstavljaju fundamentalnu tranziciju makropolitčkih i makrosocijalnih sfera, koje će u nekoliko narednih decenija, verovatno, nepovratno promeniti naše živote na globalnom planu. To je faza u kojoj svetski sistem: artikuliše nova pravila; najavljuje kraj državnog i industrijskog etatizma; uspostavlja informacionalizam, globalizaciju, turbulentnost tržišta; stalno umrežavanje; stvaranje novih identiteta; prevazilaženje patrijarhalnosti; prevazilaženje starih kulturnih i obrazovnih vrednosti; i najavljuje kraj klasične nacije-države i urušavanje njihovih suvereniteta.

Tranzicija ka postindustrijskom društvu

Pre nego što budu izložene osnovne ideje i karakteristike velike globalne istorijske tranzicije ka postindustrijskom, informatičkom društvu ili, kako to naziva Manuel Kastels – informacionalizmu – neophodno je skrenuti pažnju na neke osnovne karakteristike industrijskog društva, kao i na simptome krize u kojoj se ono nalazi poslednjih decenija. Da bi se bolje uočile karakteristike (idealno-tipske karakteristike) klasičnog industrijskog društva, najbolje je napraviti paralele između dva različita idealno-tipska modela tradicionalnog, agrarnog, sporo promenljivog i dinamičnog industrijskog kapitalističkog društva, koga karakterišu stalne promene. Po francuskom sociologu Rajmondu Aronu (Raymond Aron, 1905–1983), koji važi za jednog od najtipičnijih predstavnika teorija o

industrijskom društvu, osnovnih pet idealno-tipskih karakteristika industrijskog društva su:

- 1) preduzeće je potpuno odvojeno od porodice, a to implicira odvojenost proizvodnje i potrošnje, kao i rada i slobodnog vremena;
- 2) tehnološki zahtevi u okviru industrijskog preduzeća determinišu razvijenu tehničku podelu rada, a to znači da se svaka tehničko-tehnološka inovacija neposredno odražava na ukupnu organizaciju rada i strukturu preduzeća i njegovog poslovanja;
- 3) industrijsko preduzeće je zasnovano na stalnoj akumulaciji kapitala, odnosno, osnovni cilj svakog industrijskog preduzeća je uvećanje kapitala;
- 4) da bi se uspešno realizovalo poslovanje, uvećanje kapitala i stalni tehničko-tehnološki zahtevi i unutrašnja prestrukturiranja i podela rada, neophodna je konstantna racionalna ekonomska kalkulacija u poslovanju preduzeća;
- 5) svako industrijsko preduzeće zahteva određenu koncentraciju mobilne radne snage, a to ima i svoje prostorne oblike, kao što su urbanizovane zone industrijskih naselja koje obrazuju tržište radne snage.

Postoji još nekoliko karakteristika kapitalističkog industrijskog preduzeća, koje su i karakteristika kapitalizma kao sistema uopšte: kapitalistički ekonomski sistem izražava veliku raznolikost u oblicima svojine, ali je privatna svojima dominantna; kapitalistički sistem i kapitalistička preduzeća su vezana za svetsko ekonomsko tržište; raspodela nacionalnih izvora u kapitalističkoj privredi pitanje je odluke pojedinaca na tržištu, a ne komandno-planski orijentisane države. Isto tako, osnovni faktori koji determinišu ove karakteristike su ekonomske prirode, a pokretački principi su tehnika, tehnologije i kapital.

Za razliku od ovih idealno-tipskih karakteristika industrijskog društva, za tradicionalna društva važe sledeće karakteristike:

- 1) neodvojivost porodice i preduzeća, što povlači za sobom neodvojivost proizvodnje i potrošnje, kao i nejasne granice radnog i slobodnog vremena;
- 2) ukupnom raspodelom poslova i poslovanja uopšte upravlja se sa autoritarnih pozicija, odnosno pozicija društvene strukture, kao što su pol, starost, srodstvo, a najčešće su izvori upravljačkih moći oni koji proističu iz karakteristika patrijarhalne porodice sa dominantnom ulogom oca. Sama sredstva za proizvodnju predstavljaju

deo nasleđa i velikim delom su nepromenljiva na nivou jedne generacije;

- 3) kapital u pravom smislu reči ne postoji. Postoji bogatstvo, kao i akumulacija bogatstva, ali ne i kapital kao jedan od osnovnih dinamičkih pokretača proizvodnje. Postoji štednja, ali još ne i kapital koji se dalje oploduje i stvara nove vrednosti;
- 4) ne postoji racionalna kalkulacija u smislu knjigovodstva ili dvostrukog knjigovodstva, te upravljačke odluke često slede neku drugu logiku – religijsku, samovoljnu ili neku vrednosnu;
- 5) ne postoji jasna mobilizacija radne snage, s obzirom na to da je proizvodnja ograničena na porodicu i srodničke strukture, ili na lokalne prostore.

Pored ovih karakteristika trebalo bi navesti još i sledeće: privredni sistem je ustrojen na logici autarhičnosti (samodovoljnosti), i ne razlikuje jasno proizvodnju i potrošnju; porodični sistem proizvodnje u dominantan položaj stavlja kućnu zajednicu – domaćinstvo kao socioekonomsku kategoriju; referentni okviri tržišta su često lokalne zajednice.

Sve ove duboke strukturne razlike dva tipa društva i dva tipa proizvodnje pre svega proizilaze iz promena koje su se uzastopno dešavale od šesnaestog veka pa nadalje. Industrijsko društvo je oblikovano, zapravo, permanentnim tehničko-tehnološkim revolucijama, ali je u sociološkom i političkom smislu infrastruktura industrijskog društva oblikovana i pripremljena Francuskom revolucijom. Što se tiče tehničko-tehnoloških revolucija, industrijsko društvo je oblikovano u najmanje dve značajne revolucije. Prva je otpočela krajem osamnaestog veka i u njenom središtu je bila radikalna promena u sferi tehnike i tehnologije koja je obeležena konstrukcijom parne mašine 1765–69. (Džems Vat); novom tehnologijom u metalurgiji (Kart); prvom automatizacijom proizvodnje (automatska predilica – *Spining Dženi* [*Spinning Jenny*], koju je konstruisao Hargrejvs 1767). Druga industrijska revolucija, koja je usledila nepunih sto godina nakon ove, pomerila je principe proizvodnje i poslovanja u pravcu visoke produktivnosti upotrebom električne struje, motora sa unutrašnjim sagorevanjem, inovacijama u oblasti hemije i hemijske industrije, kao i u oblastima komunikacija (telefon i telegraf). Naravno, period između prve i druge industrijske revolucije nije predstavljao stogodišnje zatišje, već veoma inovativan i kreativan period različitih izuma koji su nalazili svoju sve širu primenu, kako u oblasti proizvodnje, tako i u svakodnevnom životu. Kako zapaža Manuel Kastels: „Zaista se radilo o revolucijama, u smislu da je nagli i neočekivan porast tehnoloških aplikacija promenio proces proizvodnje i distribucije, stvorio nove proizvode i definitivno pomakao

lokaciju bogatstva i moći na planeti koja se odjednom našla unutar dosega onih država i elita koje su bile u stanju da ovladaju novim tehnološkim sistemom. Tamna je strana te tehnološke avanture da je bila neodvojivo povezana s imperijalističkim ambicijama i međimperijalnim sukobima (Kastels, 2000: 69). Od tog vremena, pa nadalje, svet više neće biti isti. On će se stalno menjati, vrlo često nepredvidljivo i munjevito za većinu ljudi. Za manjine – nove privredne i političke elite – koje su sve čvršće i šire kontrolisale nastajuće promene, taj promenljivi i dinamični svet industrijske proizvodnje, turbulentnih tržišta, sve više urbani svet – postao je interesna sfera kojom treba upravljati novim tehnologijama vlasti, moći i odlučivanja.

Kriza industrijskog etatizma i klasičnog industrijskog društva

Već nakon Drugog svetskog rata, tokom pedesetih godina dvadesetog veka, javljaju se pokušaji da se koncept industrijskog društva zameni neutralnim pojmovima kao što su *menadžersko društvo*, *društvo izobilja*, *država blagostanja*, *država društvene brige*, *neotehničko doba*, *meritokratija* itd. Međutim, od svih ovih novih sintagmi, najviše se ustalila sintagma postindustrijskog društva (i u novije vreme postmodernog društva).

Postoji nekoliko osnovnih razloga za uvođenje sintagme postindustrijskog društva. Naime, novi tip društva koji je počeo da se artikuliše od kasnih pedesetih godina dvadesetog veka (ili nakon svetskog sistema nakon 1945. godine), imao je drugačije karakteristike od kasnog industrijskog društva. U te karakteristike prvenstveno spadaju odsustvo klasnih sukoba i klasne borbe koji su karakteristika klasičnog industrijskog društva devetnaestog i početka dvadesetog veka. Zatim, sve manje su izražene društvene razlike i društvene nejednakosti – koje su bila dominantna odlika klasičnih industrijskih kapitalističkih društava. Pored ovih karakteristika, najvažnije odlike novog postindustrijskog društva ipak su se nalazile u tehničko-tehnološkoj sferi: visokoj automatizaciji proizvodnih procesa; uvođenje kibernetičkih modela upravljanja i kontrole; programiranje i uvođenje informatičkih sistema; nove digitalne tehnologije u sferi poslovanja i komunikacija. Po jednom od vodećih zastupnika postindustrijskog društva, Danijelu Belu, ovo novo društvo se karakteriše prvenstveno svojom univerzalnošću u aplikaciji visoke tehnologije i tehnike, što je bila neposredna uvertira u ono što će se kasnije nazvati globalizacijom. U sferi proizvodnje i poslovanja desile su se ključne transformacije ka dominaciji sektora usluga na račun klasične proizvodnje materijalnih dobara. Istovremeno sa usponom novih tehnologija u proizvodnji i upravljačkim procesima, otpočeo je i proces erozije klasičnog industrijskog društva u

višestrukom smislu: s jedne strane, nove tehnologije, neposredno aplicirane u proces proizvodnje, zahtevale su nove oblike znanja, obrazovanja i veština, koje su prestrukturirale dotadašnje društvene odnose, a prvenstveno one koji su se odnosili na društvene klase, slojeve i profesije. S druge strane, to je za sobom povuklo velike promene u sferi kulture, porodičnog života, slobodnog vremena, stanovanja, zdravstvenih usluga i celokupnog načina života savremenog čoveka.

Još jedan aspekt klasičnog industrijskog društva doživeo je duboku krizu i konačni slom, a to je oblik industrijskog državnog etatizma, formiran u istočnom – socijalističkom bloku evropskih zemalja i u nekoliko industrijskih etatističkih država izvan Evrope (npr. Kina pre reformi, Kuba itd.). Industrijski etatizam sovjetskog tipa, koji je kao model proizvodnje i upravljanja dominirao od kraja Drugog svetskog rata pa do kraja osamdesetih godina dvadesetog veka u zemljama istočnoevropskog bloka, neosporno je imao određene uspehe u industrijskoj proizvodnji, ali samo u prvom periodu svog razvoja. Konačno, to i nije neočekivano, s obzirom na to da su se i tržišno-kapitalistička i komandno-planska socijalistička društva zasnivala na industrijskom načinu proizvodnje. No, taj prvobitni porast produktivnosti i ukupni rast industrijske proizvodnje bili su diktirani rigidnom komandno-planskom politikom sa pozicija države i državne vlasti, a ne sa pozicija slobodnog tržišta i efikasne primene novih tehnologija. Komandno-planska privreda industrijskog etatizma – pri čemu se na ovom mestu pod pojmom etatizma podrazumeva „specifičan društveni sistem koji je usmeren na maksimizaciju državne moći, a akumulacija kapitala i legitimnost podređeni su tom najvišem cilju“ (Kastels, 2003: 21) – bila je u stalnom i strukturalnom zaostajanju za tržišnom privredom u ključnim područjima. Drugim rečima, treba prihvatiti tezu da je ta duboka strukturalna kriza društva industrijskog etatizma, koja je počela otvoreno da se ispoljava sedamdesetih godina dvadesetog veka, uzdrmla temelje privrede, politike i društva i predstavljala je neposredni izraz strukturalne nesposobnosti industrijskog etatizma da obezbedi kontinuiranu i brzu tranziciju celokupnog privrednog sistema ka informatičkom, postindustrijskom društvu.

Uprkos tome što su različiti oblici kriza tokom sedamdesetih godina potresali i industrijska kapitalistička društva zasnovana na tržišnoj privredi – od naftne krize i krize energenata do političkih kriza sa ekonomskim posledicama – to su društva koja su, zahvaljujući slobodnom tržištu, tehničko-tehnološkim inovacijama i njihovom brzom i praktičnom aplikacijom, obezbedila relativno trajne strukturne mehanizme za opstanak, prevazilaženje kriza i dalji razvoj. Jednostavno, dok su društva industrijskog etatizma privredu stavljala u funkciju političke moći, industrijska društva tržišne privrede su usmerena na akumulaciju kapitala, stvaranje novih tržišta i maksimiranje profita.

Može se reći da su krize koje su potresale industrijska društva bile prolazne i nisu doticale unutrašnje strukturne temelje, dok se čitav jedan privredni, politički i ideološki sistem, nesposoban za implementaciju novih informatičkih tehnologija zbog očuvanja političkih pozicija i moći, urušio gotovo preko noći. Nova informaciona tehničko-tehnološka paradigma i njen stalni razvoj i stalne promene, obezbedila je kapitalističkom industrijskom društvu zamah u nove vidove proizvodnje, tržišta, poslovanja i potrošnje.

Dakle, kao što se može zaključiti iz navedenih razmatranja, informatička tehnologija čini temelj postindustrijskih društava, njihove privrede, proizvodnje, potrošnje i poslovanja. Začeci prvih informatičkih tehnologija mogu se locirati još u godine neposredno posle Drugog svetskog rata, ali je njihov ubrzani razvoj situiran u šezdesete godine dvadesetog veka, a široka primenljivost i direktan uticaj na prestrukturiranje načina proizvodnje u sedamdesete godine. U tom smislu, treba spomenuti nekoliko fundamentalnih otkrića i patenata koji stoje u osnovi informatičke revolucije i postindustrijskog društva. To su, prvo, konstruisanje prvog tranzistora 1947. godine; konstruisanje integralnog kola u mikroelektronici 1957. godine (Džek Kilbi i Bob Nois); konačno, 1971. godine konstruisan je i prvi mikroprocesor (Ted Hof) koji je obezbedio eksplozivni razvoj računarske tehnologije. Zapravo, te mikroinženjerske inovacije u oblasti visokih mikroprocesorskih tehnologija izazvale su makroposledice na globalnom planu. Danas je ta mikroprocesorska tehnologija sveprisutna, kako u proizvodnji, uslugama, komunikacijama, poslovanju, tako i u svakodnevnom životu velikog broja ljudi širom sveta. Prosečan čovek toga ne mora biti svestan, ali savremeni frižider pri otvaranju aktivira rad nekoliko mikroprocesora. Isto važi i za automobile, telefone, hi-fi uređaje, dečje igračke ili daljinske upravljače. Informatičke i mikroprocesorske tehnologije postale su sastavni deo svakodnevice, sasvim uobičajene stvari. Istovremeno, razvoj hardverske (hardware) mikroprocesorske tehnologije simultano je pratio i razvoj softvera (software) i optičke elektronike, što je omogućilo veoma široku upotrebu kompjuterske tehnologije u svakodnevnom životu. Devedesete godine dvadesetog veka konačno su obeležile nezaustavljiv trend informatičkih mreža i interaktivnog – umreženog – učestvovanja velikog broja ljudi, bez obzira na to gde se nalaze i u kojoj su vremenskoj zoni, u zajedničkoj komunikaciji.

Sve ovo se neposredno odražavalo i na društvenu strukturu postindustrijskih društava. Informatičke tehnologije su počele da stvaraju nova tržišta i nova radna mesta, nove profesije i nove vidove poslovanja. Nove društvene elite postajale su one koje upravljaju mrežama i ljudima i kompanijama koje se umrežuju. Sociološki govoreći, sve što nije u nekoj vrsti mreže nalazi se na periferiji – na periferiji tehnološkog razvoja, na pe-

riferiji moći, na periferiji globalnih svetskih tehnoloških i ekonomskih trendova – na periferiji sveta.

Društvene klase, društveni slojevi i životne šanse u postindustrijskom društvu

Jedno od ključnih socioloških pitanja koje se postavlja u kontekstu razvoja i širenja postindustrijskog društva jeste šta se dešava sa društvenim klasama i društvenim slojevima u uslovima novih načina proizvodnje na novim tehnološkim osnovama. Kao što smo videli u delu koji se odnosi na društvene klase i društvene slojeve u okviru teme o društvenoj stratifikaciji, društvene klase su bile ključni makroakteri modernih kapitalističkih industrijskih društava, kako u ekonomskom, tako i u političkom i širem društvenom smislu. U tom kontekstu, društvene klase su bile oni kolektivni makroakteri koji su bili u stanju da utiču na promene *osnovnih normativnih struktura društva* (Pakulski and Waters, 1996: 143). Međutim, od vremena prvih razmatranja koncepta postindustrijskog društva nametalo se pitanje društvene uloge i uopšte postojanja klasa u novom tipu društva. Jedna grupa sociologa požurila je da, sa usponom postindustrijskog društva, proglašuje smrt klasa, dok su drugi, obazriviji sociolozi, tvrdili da klase i dalje postoje, ali da je njihova ekonomska i politička važnost kao makroaktera sve manja.

Verovatno jedna od najuticajnijih rasprava o nestajanju društvenih klasa predstavlja *Smrt klase* (*The Death of Class*) australijskih sociologa Jana Pakulskog i Malkoma Votera (Malcolm Waters). Ovi sociolozi smatraju da je u postindustrijskom društvu klasa izgubila svoj nekadašnji politički, društveni i ekonomski značaj, te da umesto klase kao makroaktera u postindustrijskom društvu sve veću ulogu imaju neki drugi akteri, potiskujući značaj i istorijsku ulogu klasa. Po njima, na istorijsku scenu postindustrijskog i postmodernog društva stupaju neki novi kolektivni akteri čije su karakteristike transfunkcionalnost i mobilizacija veoma difuznih socijalnih kategorija koje se mogu zasnivati na polu (rodu), seksualnosti, etnicitetu, životnim stilovima, religiji ili nekim vrstama *lokaliteta* (isto: 143). Za razliku od društvenih klasa koje su mobilisale ljude na osnovu njihove tržišne pozicije i mogućnosti da na tržištu zadobiju određene količine materijalnog bogatstva (kao kod M. Vebera), novi kolektivni akteri – koji su više nalik društvenim pokretima, supkulturama ili kontrakulturama – svoju pripadnost definišu kao prolaznu i fluidnu. Njihove su organizacione strukture, ako ih i ima, decentralizovane i polimorfne. Za razliku od društvenih klasa u klasičnim industrijskim društvima, čiji su pripadnici

bili povezani zajedničkim tržišnim pozicijama, a to se u najvećem broju slučajeva odnosilo i na čitave porodice, *postklasni* kolektivni akteri su labavo povezani često svojim identitetima, uverenjima ili nekim vidovima kulturnih, to jest supkulturnih životnih stilova i vrednosti. Bez obzira na to što je u klasičnom industrijskom društvu postojala društvena pokretljivost (mobilnost) – pomeranje pojedinaca i društvenih grupa u društvenom prostoru, odnosno menjanje društvenih položaja i uloga – ona se odnosila na neznatan broj ljudi u okvirima neke određene društvene klase. To znači da, ukoliko se posmatra društvena pokretljivost nekih pojedinaca u odnosu na klasne položaje njihovih očeva, broj pripadnika nove generacije u nekoj klasi ostaje na istim ili sličnim društvenim položajima. To je i dokazano u nekoliko velikih istraživanja društvene pokretljivosti, od kojih je najznačajnije ono pod nazivom *Oksfordska studija o pokretljivosti* iz 1972. i 1987. godine, koje je sproveo Goltorp. Iako su prva istraživanja društvene pokretljivosti (ona iz 1949. godine, kao i ona iz sedamdesetih) pokazivala povećan stepen apsolutne mobilnosti (totalna količina društvene pokretljivosti), relativna društvena pokretljivost, koja se odnosi na uporedne životne šanse onih koji potiču iz različitih klasnih struktura, pokazala je visok stepen autoreproduktivnosti klasnih položaja, odnosno jednu vrstu samoregrutovanja budućih generacija u one klase kojima pripadaju i njihovi roditelji (to jest otac).

U klasičnim industrijskim društvima kapitalističkog tipa međugeneracijska pokretljivost (između dece i roditelja) ipak je znatno manja nego što je to slučaj sa postindustrijskim društvima. Treba primetiti i to da su referentna istraživanja društvene pokretljivosti obavljana tokom sedamdesetih godina, upravo kada su se nazirale velike promene u sferi tehnike i tehnologije, pre svega komunikacione i informatičke, pa se može pretpostaviti da je osamdesetih, a posebno tokom devedesetih i početkom dvehiljaditih godina, međugeneracijska pokretljivost povišena. To znači da su obrazovanje i obrazovne šanse, sve dostupnije velikom broju ljudi, i široka primena i dostupnost informatičkih tehnologija presudno uticali na intenzifikaciju uzlazne međugeneracijske društvene pokretljivosti.

Sve ovo, ipak, još uvek ne znači da su društvene klase i društveni slojevi nestali. Najopravdanije je zaključiti da društvene klase i društveni slojevi još uvek postoje (jer sam kapitalizam kao sistem još nije prevaziđen), ali da je njihova društvena i politička uloga kao makroaktera od kojeg se očekuju istorijske promene postala nevažna. Stoga je verovatno tačno mišljenje Pakulskog i Votersa da klase postoje jedino ukoliko postoji minimalni nivo okupljanja ili grupisanja. Pojedinci na tržištu, posebno na turbulentnom, globalnom tržištu, više nisu akteri čiji je primarni cilj grupisanje i klasna solidarnost koja će se pokazati kao snaga za promene i sukobe. Upravo suprotno, većina ljudi su akteri na tržištu koji se trude

da očuvaju ili poboljšaju svoje tržišne pozicije kroz obrazovanje, sticanje novih veština i znanja, ili nekim drugim sposobnostima koje će im omogućiti da se prilagode tržištu i uslovima u kojima dominantnu ulogu imaju nove tehnologije i primenljiva znanja. Konačno, nove informacione tehnologije, koje se inoviraju gotovo svakodnevno, primoravaju ljude na aktivnu participaciju u sferi tehnologija, a to, opet, podrazumeva permanentno učenje, sticanje novih znanja i investiranje u sopstvene potencijale.

Sve ovo se veoma neposredno odražava i na životne šanse pojedinaca u postindustrijskom društvu. Kao što se moglo zaključiti iz istraživanja društvene pokretljivosti u industrijskim društvima, životne šanse su bile, u najvećem broju slučajeva, ograničene i predvidljive, što znači da je bila velika verovatnoća da će nove generacije svoje životne šanse temeljiti na onim istim mogućnostima, vrednostima, kvalifikacijama i tržišnim pozicijama kao i njihovi roditelji. Životna šansa je, u tom slučaju, za nove generacije bila mogućnost da se ostvari isto ono što su ostvarili i njihovi roditelji: isti ili sličan položaj na tržištu; slična količina društvene moći i društvenog ugleda; sličan životni stil; način stanovanja; kulturni obrasci; vrednosti itd. Kako je paradigma informatičke tehnologije počela da dominira od sedamdesetih godina dvadesetog veka, tako su se i životne šanse budućih generacija povećavale. Informatičkom postindustrijskom društvu više nisu bili potrebni naraštaji koji će reprodukovati (autoreprodukovati) društvene položaje, već obrazovani, mobilni, informatički pismeni, snalažljivi, preduzetni pojedinci spremni da se menjaju i stalno uče. Opravdano se može tvrditi da je informatičko postindustrijsko društvo uticalo na to da se podigne opšti nivo obrazovanja, te da se klasične obrazovne sheme zamene savremenijim i praktičnijim, primenljivijim i korisnijim, a sve uz pomoć informacionih tehnologija. Pakulski i Voters, na primer, primećuju da su se društvene promene kretale ka jednom posebnom tipu društva, čiji je stratifikacioni model počivao na *statusno-konvencijskim* osnovama (*statusno-konvencijska* društva) (Pakulski and Waters, 1996: 153). To je društvo sa drugačijim i većim životnih šansama, sa prohodnijim i novim kanalima društvene pokretljivosti i sa novim vrednostima. U takvom tipu *postklasnog društva* mogu se opaziti četiri fundamentalne promene u stratifikacionom sistemu:

- 1) *kulturalizacija*: stratifikacija se zasniva na životnim stilovima, protoku informacija i estetskim vrednostima. Ključni elementi tradicionalne stratifikacije, kao što su moć i materijalno bogatstvo, redukovani su na simboličke fenomene životnih stilova;
- 2) *fragmentacija*: novi informatički, postklasni tip društva ima mnogo veći repertoar društvenih položaja i uloga koji se zasnivaju na

pripadnosti pojedinaca mnoštvu različitih društvenih grupa, organizacija i pokreta;

- 3) *autonomizacija*: pojedinci postaju sve više autonomni i nezavisni u svojim ponašanjima i vrednostima. Oni mogu da biraju modele ponašanja, verovanja, životnih stilova, vrednosti i kulture i (sup) kulturnih obrazaca;
- 4) *resignifikacija*: pojedinci mogu da menjaju svoje sklonosti i svoje identitete, što uzrokuje veliku fluidnost i nepredvidljivost stratifikacionog sistema.

Stavovi Pakulskog i Votersa naišli su na razumevanje jednog dela naučne zajednice, ali, s druge strane, mnogo autora je kritički orijentisano prema ovome. Kao jednu od kritika možemo navesti ona shvatanja koja govore da klasa nije isključivo ekonomska kategorija, te da klasne pozicije utiču i na životne šanse i na životne vrednosti i na vrednosti. U svakom slučaju, postindustrijsko informatičko doba je uticalo na nepovratne promene u svim sferama ljudskog života, tako da se može tvrditi da društvene klase više nisu niti osnovni, a niti jedini okvir ljudskog kolektivnog delovanja u kapitalističkom društvu.

Informatičke tehnologije i transformacija poslovanja: fordizam i postfordizam

U prethodnom delu izneseni su stavovi o tome da razvoj i primena novih tehnologija prvenstveno utiče na društvene promene i ukupna društvena prestrukturiranja, kao i da se tradicionalnim konceptima klase i klasnog sukoba ne može više objasniti ni delovanje postklasnog stratifikacionog mehanizma, niti kolektivno delovanje ljudi. Klase više nisu makroakteri čiji je istorijski smisao promena društva.

Širenje i delovanje novih tehnologija ima svoju primarnu sferu u načinu proizvodnje i načinima savremenog poslovanja. U tom smislu, tehnološka informaciona paradigma ima jednu ključnu karakteristiku: informacija predstavlja osnovnu „sirovinu“ – time informacija deluje na tehnologiju i tehnologija na informaciju. Druga značajna karakteristika se odnosi na proširivanje učinka novih tehnologija u svim sferama života, rada i poslovanja. Treća karakteristika je stvaranje mreža – interaktivnih mreža – i sistema koji upotrebljavaju informacije. Četvrta karakteristika se odnosi na fleksibilnost mreža i protoka informacija, što omogućava dalju fleksibilnost i efikasnost organizacija i struktura. Peta karakteristika je tendencija grupisanja visokih tehnologija u umreženi i povezani sistem.

To je posebno uočljivo upravo u oblasti poslovanja, jer su nove tehnologije omogućile povezivanje i umrežavanje preduzeća u zajedničkom poslovanju. Sve navedene karakteristike, koje su se oblikovale u poslednje tri decenije, stvorile su uslove za novu ekonomiju na planetarnom nivou. Tu novu vrstu ekonomije Manuel Kastels je nazvao *informacionom i globalnom*. Kako sam kaže: „Ona je informaciona zato što produktivnost i konkurentnost jedinica ili faktora u ovoj ekonomiji (bilo da se radi o kompanijama, regijama ili nacijama) u osnovi zavise od njihove sposobnosti da efikasno stvaraju, obrađuju i primenjuju informacije zasnovane na znanju. Ona je globalna zato što je srž aktivnosti proizvodnje, potrošnje i cirkulacije, kao i njihove komponente (kapital, radna snaga, sirovine, menadžment, informacije, tehnologija, tržišta), organizovana na globalnom nivou, bilo neposredno ili kroz mrežu veza između ekonomskih faktora. Ona je informaciona i globalna zato što se, u novim istorijskim uslovima, produktivnost stvara i konkurencija iskorišćava u globalnoj mreži interakcija“ (Kastels, 2000: 99).

Pre nego što se pređe na osnovne karakteristike informacionih tehnologija i transfera poslovanja, trebalo bi se upoznati sa elementarnim pretpostavkama postfordističkog tipa proizvodnje (i poslovanja) koji se razlikuje od klasičnog industrijskog fordističkog (Henri Ford [Henry Ford, 1863–1947]) tipa. Fordistički tip proizvodnje zasnovan je na pokretnoj proizvodnoj traci, čiji protok diktira tempo rada, i proizvodnju organizuje tako da radnici sa minimalnim kvalifikacijama obavljaju uvek iste mehaničke zadatke. Postfordistička organizacija rada i proizvodnje neuporedivo je fleksibilnija. Cilj fordističkog načina organizacije rada je povećanje profita uz standardizaciju proizvodnje i smanjenje troškova rada, a sama radna snaga u ovom slučaju ne mora biti kvalifikovana, već samo obučena za određene mehaničke operacije. Sa usponom novih informacionih tehnologija, već sedamdesetih godina je postalo jasno da će period koji dolazi označiti kraj dominacije fordizma i ulazak u postfordističko razdoblje.

Usložnjavanje tehnike i tehnoloških procesa i samog procesa proizvodnje sve više nužno zahteva fleksibilnu specijalizaciju, a ne ograničenu kvalifikaciju. Upotreba informacionih tehnologija u postfordističkom razdoblju znači povećanje produktivnosti kroz fleksibilnost u proizvodnji. Suština fleksibilnosti se ogleda pre svega u tome da je moguće veoma brzo, ukoliko to tržište zahteva, prebaciti se sa proizvodnje jednog proizvoda na drugi, a da to ne povlači za sobom velike investicije i dugotrajno prestrukturiranje samih proizvodnih procesa. Tako nove tehnologije doprinose industriji da zadovolji potrebe na tržištu sa relativno malim ulaganjima, u veoma kratkom vremenu, i sa velikim efektima. S druge strane, sami potrošači su postali sve zahtevniji, ali i sve aktivniji akteri u samom oblikovanju proizvoda. Jedan od autora koji smatra da su kapitalističke

zemlje uvođenjem visokih tehnologija ušle u postfordističku fazu svog razvoja je i Majkl Pior (Michael J. Piore). On tvrdi da su mnoga načela fleksibilne specijalizacija prvo zaživela u Japanu, a potom se implementirala i u druge razvijene zemlje. Po njegovom mišljenju, sve te promene su dovele do promena u obrascima rada i upravljanja: „Kako su kompanije postale fleksibilnije, tako su im sve potrebniiji fleksibilniji i kvalifikovaniji radnici... čini se da ovi pomaci rezultiraju strukturom zapošljavanja u kojoj je smanjen broj niskokvalifikovanih rutinskih zadataka (eliminišući polukvalifikovane poslove), ali visokokvalifikovani rad potrebni pri oblikovanju proizvoda ili prebacivanju s jednog na drugi posao ostaje i dalje važan, mada se javlja u novom obliku i još je tešnje povezan sa računarom“ (Haralambos, 2002: 714). Zapravo, samo fleksibilnost ima dva osnovna oblika: *funkcionalnu* i *numeričku* fleksibilnost. Funkcionalna fleksibilnost se prvenstveno odnosi na menadžere i njihove sposobnosti da upravljaju radnicima koji imaju više kvalifikacije. Numerička fleksibilnost se odnosi na sposobnost kompanija da manipulišu brojem ukupnih radnih mesta, odnosno da ih smanjuju ili povećavaju kako bi se odgovorilo zahtevima tržišta.

Ipak, pored ovoga postoje i drugačija mišljenja. Nekoliko značajnih autora (npr. Ana Polert) smatraju da sam fordizam kao masovni i standardizovani način industrijske proizvodnje ne može biti tako lako prevaziđen ili zamenjen postfordističkom fleksibilnošću. Naime, postoji čitav niz industrijskih grana koje svoju proizvodnju još uvek mogu da temelje na fordističkim principima masovnosti, standardizacije, uniformnosti, te, konačno, klasičnoj proizvodnoj traci fordističkog tipa. To su, na primer, proizvodnja hrane, pića, nameštaja itd. Ovim je doveden u pitanje i sam princip fleksibilnosti, pa Polertova smatra da „fleksibilnija proizvodnja može dovesti do dalje zavisnosti od tradicionalnih kvalifikacija... i polarizovanja kvalifikacija“ (Haralambos, 2002: 715). Kao i u mnogim drugim slučajevima, ne može se isključivo uzeti ni jedna ni druga pretpostavka. S jedne strane, mora se primetiti da klasična masovna proizvodnja fordističkog tipa i dalje može da funkcioniše na tržištu. S druge strane, neosporno je da nove tehnologije, nove kvalifikacije, nove profesije i nova radna mesta doprinose većoj fleksibilnosti, pa postfordistički model sve više zauzima mesto u savremenim načinima proizvodnje.

Transformacija poslovanja u uslovima globalizacije

Tokom poslednje tri decenije uobličena je nova ekonomija na globalnom planu. To je ona ekonomija koja je promenila način poslovanja, upravljanja proizvodnim procesima, i Kastels je s pravom naziva informacionom i globalnom. Ova nova ekonomija u središte svog rasta i razvoja stavlja dve stvari: znanje i informacije. Naravno, to nije sve. Nova tehnološka paradigma koja se gradi oko fleksibilnih informatičkih tehnologija omogućila je da i same informacije postanu jedan od osnovnih produkata informaciono zasnovanih proizvodnih procesa. „Proizvodi novih industrija informacione tehnologije sprave su za obradu informacija ili informacije koje obrađuju same sebe“ (Kastels, 2000: 100). Neosporna je činjenica da nove tehnologije predstavljaju osnovni izvor produktivnosti i ekonomskog rasta. Međutim, ono što je uz nove tehnologije bilo potrebno uraditi kako bi se stvorila nova tržišta u nekoliko poslednjih decenija, jeste povezivanje, to jest umrežavanje tržišnih segmenata određene zemlje u globalnu mrežu. Drugim rečima, bilo je nužno samo poslovanje transformisati u pravcu veće mobilnosti kapitala, s jedne strane, a, s druge strane, bilo je nužno postati sastavni deo globalne komunikacione strukture. Kako zapaža Kastels: „U poslednjoj deceniji, a osobito u 1990-im, kapital, kapitalisti i kapitalistička preduzeća kao celina, značajno su povećali svoju profitabilnost, na taj način da su proširili globalni doseg, uspostavili tržišta i povećali uporedne prednosti lokacije, postavljajući pod takvim okolnostima preduslove za ulaganje od kojeg zavisi kapitalistička ekonomija“ (Kastels, 2000: 118).

Verovatno najznačajnija stvar u transformaciji poslovanja predstavljaju preobražaji u samoj konkurentnosti. Savremeni uslovi konkurentnosti počivaju na dva strateška faktora. Kao prvo, postoji sve veća međuzavisnost ekonomije, tržišta kapitala i novca. Sve ovo upućuje na to da konkurentnost, kako nacionalnih država, tako i kompanija, sve više znači zauzimanje povoljne pozicije u celokupnom sistemu globalne međuzavisnosti. Drugo, konkurentnost je istovremeno postala i stvar poslovanja, ali i stvar politike, medija, moći i manipulacija. Proces globalizacije je direktno uticao na porast ukupne produktivnosti, tako da se na globalnom konkurentnom tržištu mora reagovati veoma brzo i biti spreman za hitne implementacije (konkurentskih) tehnologija. Sve ovo može se nazvati jednom istorijski novom realnošću koja je globalna. Međutim, ovde treba biti oprezan i napraviti razlike između *globalne ekonomije* i tradicionalnog pojma *svetske ekonomije*. *Svetska ekonomija*, onako kako su je shvatili i odredili Fernan Brodel (Fernand Braudel, 1902–1985) i Imanuel Volerštajn, predstavlja akumulaciju kapitala koja napreduje u čitavom svetu i

širi se iz centra zapadnoevropske civilizacije počevši od šesnaestog veka. *Globalna ekonomija*, po Kastelsu, predstavlja tip ekonomije koji ima sposobnost „da radi kao jedinica stvarnog vremena na planetarnom nivou“ (Kastels, 2000: 125). To jednostavno znači da postoji globalno integrisano finansijsko tržište koje funkcioniše uz pomoć informatičkih i komunikacionih tehnologija u stvarnom vremenu – trenutno izazivajući posledice. Takođe, to znači da nove tehnologije omogućavaju nesmetan i trenutni transfer kapitala – u druge kompanije, druge države, druge vremenske zone, druge grane industrije i proizvodnje itd.

*Protivrečnosti razvoja novih tehnologija:
dekvalifikacija ili prekvalifikacija?*

Iako mnogi teoretičari u dvadesetom veku vide prekretnicu u istorijskom razvoju društva i ekonomije, postoje i mišljenja da je tehnološki razvoj u dvadesetom veku doprineo radikalnoj degradaciji samog rada. Hari Braverman (Harry Braverman, 1920–1976) je tvrdio da se sa novim tehnologijama u kapitalizmu progresivno smanjuje nivo kvalifikacije rada.

Sušтина ove protivrečnosti samog tehnološkog napretka, po Bravermanu, ogleda se u tome što je dekvalifikacija novi model nadziranja same radne snage. Razbijajući proces proizvodnje na mnoge operacije može se lakše kontrolisati manje kvalifikovani rad uz uzastopno smanjenje troškova rada. Kako je nekada relativno jedinstveni proces rada i proizvodnje sada razmrvljen, više se i ne traže, po Bravermanu, posebne ili visoke kvalifikacije i umeća u samom procesu proizvodnje. Kao rezultat toga, sam rad se dekvalifikuje. Treba naglasiti da Braverman izvore dekvalifikacije ne vidi isključivo u tehnologiji. Pre bi se moglo reći da je rad dekvalifikovan strateški – menadžerskim odlukama (Haralambos, 2002: 707), kako bi se moglo efikasnije upravljati i manipulirati samom radnom snagom, a potom i kapitalom, poslovanjem i proizvodnjom. Ova Bravermanova pretpostavka ima svojih prednosti i svojih mana. Kritički posmatrajući, razbijanje jedinstvenog procesa proizvodnje, koji je nekada zahtevao mnoge veštine, umeća, kreativnost i stvaralaštvo, zaista je dekvalifikovalo stvaralački rad. S druge strane, to se može posmatrati kao samo jedna prelazna kritička faza ka novim vidovima kvalifikacija. Mnoga istraživanja nakon Bravermana nisu potvrdila njegove pretpostavke. Tako je Dankan Gelt (Duncan Gallte) u svojim istraživanjima pronašao malo dokaza za dekvalifikaciju, a mnogo više dokaza za nove vidove kvalifikacija. No, ni novi vidovi kvalifikacija nisu neproblematični. Gelt je došao do zaključka

da se radi o novom vidu kvalifikacija za nova radna mesta i nove tehnologije u savremenom društvu, ali uz istovremenu polarizaciju kvalifikacija. To znači da oni koji su imali relativno visoke kvalifikacije imaju i veće šanse za nove kvalifikacije, dok oni sa niskim kvalifikacijama imaju još manje šanse da učine nešto sa svojim postojećim kvalifikacijama. Stoga je vidljiva polarizacija kvalifikacija i potencijala za nove kvalifikacije. Ovi poslednji stavovi uvode nas u jedno novo poglavlje i jedno bitno obeležje savremenih društava, a to je porast nivoa obrazovanja i trend obrazovanja za nove tehnologije.

Obrazovanje i nove tehnologije

Oblast društvenog života koja je najneposrednije povezana sa usponom, širenjem i primenom novih tehnologija jeste obrazovanje. Pre nego što bude izložena povezanost obrazovanja i tehnologija u savremenom društvu, biće izložene neke osnove shvatanja o obrazovanju.

Teorijske perspektive

Uzimajući u obzir da je samo obrazovanje višeslojni, multidimenzionalni fenomen, još uvek je nemoguće govoriti o nekoj vrsti sintetičke ili sveobuhvatne – integralne – teorije o obrazovanju.

Teorijska gledišta o obrazovanju rasuta su po područjima različitih nauka i naučnih disciplina. Međutim, to ne znači da u pojedinim naukama vlada potpuna teorijska saglasnost oko pitanja obrazovanja. Stoga je teorijski problem obrazovanja u podjednakoj meri predmet interesovanja pedagogije, psihologije, ekonomije i menadžmenta, politikologije i sociologije. Naravno, to je i stari problem filozofije.

Razbacane po ovim posebnim naučnim poljima, teme obrazovanja za psihologiju prvenstveno znače neku vrstu dodatne, sekundarne socijalizacije; za pedagogiju obrazovanje je i sam predmet proučavanja, koji u najširem smislu podrazumeva sve aspekte sticanja znanja i veština, ali i aspekte vaspitanja; za ekonomiju i menadžment obrazovanje predstavlja važnu varijablu u planiranju raspodele, razmene, proizvodnje resursa, odnosno znanja i veština kao resursa (ovde je posebno važno visokoškolsko obrazovanje u savremenim društvima); za sociologiju obrazovanje ima u podjednakoj meri i integrativni i dezintegrativni smisao, odnosno za sociologiju je obrazovanje pitanje sistemskog (obrazovnog) održavanja ili menjanja strukture ili stratifikacione sheme nekog društva, pri čemu upravo sistemska regulacija sticanja znanja i veština, koja je institucionalizovana u formi sistema obrazovnih ustanova, čini i pitanje društvene pokretljivosti, ali i pitanje sistemskih društvenih barijera i polarizacija, kao što smo videli. No, ova poslednja pitanja u jednakoj meri treba da interesuju sve nauke koje na bilo koji način prate problem obrazovanja.

Konačno, za politikologiju je obrazovanje pitanje sistemske obrazovne politike i političkih aspekata obrazovanja.

Na ovom mestu se nećemo baviti nekim posebnim pedagoškim, psihološkim, politikološkim ili sociološkim aspektima obrazovanja, nego ćemo pokušati da sagledamo perspektive obrazovanja koje po svojim idejama mogu biti primenjene na sve navedene naučne oblasti. Tri velike teorijske perspektive obrazovanja koje su se do sada izgradile (bez obzira na posebne nauke koje se bave obrazovanjem) su:

- 1) *liberalna* teorijska perspektiva obrazovanja;
- 2) *konzervativna* teorijska perspektiva obrazovanja; i
- 3) *konfliktna* teorijska perspektiva obrazovanja.

Liberalna teorijska perspektiva obrazovanja

Začetnikom ove velike i veoma uticajne teorije o obrazovanju smatra se američki teoretičar pedagogije i čuveni filozof Džon Džui. U svom opsežnom delu *Filozofija i obrazovanje* Džui je izneo temeljne pretpostavke liberalističko-pragmatističke teorije obrazovanja koja se zasniva na sagledavanju obrazovanja kao instrumenta za ostvarivanje punih potencijala pojedinaca kao ljudskih bića.

Za razliku od svojih prethodnika koji su još uvek bili pod snažnim uticajima klasičnih shvatanja da obrazovanje mora podrazumevati mehaničko usvajanje činjenica, Džui se zalagao za takozvani *iskustveni princip obrazovanja*, gde ljudi ne bi bili pasivni već aktivni u stvaranju znanja, veština i intelekta. S obzirom na to da je njegova teorija neodvojiva od principa obrazovne politike, treba reći da je Džui smatrao da je iskustveni i pragmatički pristup obrazovanju ključni faktor za uspešno održavanje demokratije: „Liberalno bi obrazovanje bilo nespojivo sa diktaturom, jer bi slobodna i kritička misao mogle ugroziti autoritet države. Džui se uzdao u to da će obrazovni sistem kakav je predlagao poticati fleksibilnost i toleranciju, a pojedinci će moći saradivati kao jedinke“ (Haralambos, 2002: 781).

Ova Džuijeva shvatanja postala su temelj za sve liberalne i neoliberalne teorije o obrazovanju. Pre svega, liberalni temelji ove teorije pretpostavljaju da je obrazovanje jedan od najbitnijih faktora u smanjenju nejednakosti među ljudima, odnosno među društvenim klasama i slojevima, kao i fundamentalna pretpostavka svakog društvenog razvoja. To bi trebalo da

znači da će slobodan i demokratski sistem obrazovanja koji je dostupan svima omogućiti pojedincima iz najrazličitijih društvenih klasa, slojeva i etničkih grupa da kroz obrazovni sistem iskažu svoje sposobnosti i razviju svoje potencijale u interesu celokupnog društva. Još nešto je važno istaći. Na ovaj način – kroz obrazovni sistem – uspostaviće se jedan praktičan sistem za profesionalno regrutovanje. U tom smislu, liberalna teorijska perspektiva obrazovanja je neodvojiva od obrazovne politike. Obrazovna politika liberalne perspektive obrazovanja upravo je izgrađena na principima demokratije (pre svega one američke, jer je ovo tipična američka teorija obrazovanja), ali i za demokratiju i tržišnu ekonomiju, to jest, za njihovo održanje. Takođe, važno je dodati da je ovo teorija koja se pre svega odnosi na industrijska demokratska društva, te liberali „smatraju da obrazovanje, uz neke manje izmene, može u industrijskim društvima početi uspešno da ispunjava svoju ulogu“ (*isto*: 781), a to je obrazovanje za demokratiju, jednakost, slobodu i tržište. Praktične posledice ovako osmišljene teorijske perspektive obrazovanja i liberalne obrazovne politike biće, nakon Džuija, posebno vidljive u SAD i Velikoj Britaniji. Tako je, na primer, predsednik SAD Lindon Džonson (Lyndon B. Johnson) izjavio: „Odgovor na sve naše nacionalne probleme može se sažeti u jednoj jedinjoj reči – obrazovanje“ (*isto*: 781).

Iako je ovo liberalno stanovište o obrazovanju kritikovano i od strane desnice i od strane radikalne marksističke levice, ono je do današnjih dana ostalo najuticajnije i najrasprostranjenije teorijsko stanovište o obrazovanju.

Konfliktna teorijska perspektiva obrazovanja

Za razliku od liberalnih i neoliberalnih teorijskih stanovišta o obrazovanju, koje pretpostavljaju da bi obrazovanje trebalo da ima jedan od presudnih uticaja na pojedince kao slobodne i stvaralačke ličnosti, konfliktna teorijska perspektiva o obrazovanju ističe da različite grupe, organizacije, institucije itd. imaju različite interese. Konfliktna teorijska perspektiva obrazovanja, prema tome, misli da je nemoguće uspostaviti *liberalnu utopiju* obrazovnog sistema kao jednako dostupnog svima.

Nasuprot obrazovnoj politici liberalno-pragmatičnih teoretičara, obrazovna politika predstavnika konfliktne teorijske perspektive obrazovanja pretpostavlja da je nemoguće menjati i unapređivati obrazovni sistem bez širih promena na ekonomskom, političkom i društvenom planu. Tako američki ekonomisti Bouls i Gintis (Samuel Bowles, 1939; Herbert Gintis), koji se mogu uzeti za predstavnike konfliktne perspektive obrazovanja, misle da obrazovni sistemi služe za reprodukciju samog kapitalistič-

kog poretka i kapitalističkog načina ekonomije i privrede, odnosno radne snage koja služi kapitalističkim ekonomskim i političkim ciljevima. Po njima, ova se reprodukcija ili korespondencija između obrazovnog sistema i kapitalističkog načina proizvodnje ne mora nužno sprovoditi prisilnim ili represivnim mehanizmima, jer oni ne moraju uvek biti efikasni. Upravo suprotno, ova se reprodukcija i korespondencija ostvaruje samim obrazovnim sistemom, odnosno, kako su oni precizirali, preko nastavnih planova i programa (takozvani *skriveni nastavni programi*). To znači da su za ove predstavnike konfliktne perspektive obrazovanja manje bitni sami sadržaji obrazovanja i vaspitanja, za razliku od oblika i načina na koji je obrazovni sistem ustrojen.

Posledice delovanja ovakvih *skrivenih programa* ne odražavaju se samo na reprodukciju kapitalističkog sistema, već i na psihologiju pojedinaca. Ovi autori misle da se time postiže efekat poslušne, nemaštovite, nekreativne, disciplinovane i u suštini neslobodne radne snage, koja je spremna bezuslovno da prihvati kao legalne i legitimne postojeće hijerarhijske aspekte kapitalističkog poretka. Ovo se odnosi prvenstveno na američki kapitalistički sistem, jer su ovi autori analizirali isključivo američki obrazovni sistem i njegove veze sa obrazovanjem.

Nadalje, ovo se odražava i na nekritičko prihvatanje autoriteta koji su nametnuti spolja, iz samog kapitalističkog sistema, te je malo verovatno da će se moći na organizovan i sistematičan način promeniti i sam obrazovni sistem.

Dok su liberalni teoretičari verovali da je kroz obrazovni sistem moguće uticati na toleranciju i jednakost u društvu, pretpostavke konfliktne obrazovne perspektive jesu da se ovde pre radi samo o simulaciji (i manipulaciji) takozvanih *jednakih šansi*. Kako bi rekli ovi autori, ovde se radi o takozvanim *mitovima demokratskog obrazovanja*. Celokupni obrazovni sistem je u tom slučaju mašinerija za proizvodnju mitova „koji služe legitimisanju nejednakosti“ (Haralambos, 2002: 789).

Obrazovni sistem stvara sledeće velike demokratske mitove:

- 1) obrazovni uspeh temelji se na zaslugi;
- 2) nagrade u zanimanju temelje se na zaslugi;
- 3) školovanje je put ka uspehu u sferi rada.

Kao i u slučaju liberalnih teoretičara obrazovanja, i konfliktna teorija je bila predmet kritike i konzervativne desnice i radikalne levice. Jedna od ključnih zamerki upućena je od strane Hikoksa (M. S. H. Hickox), koji je primetio da navedena korespondencija između kapitalističkog načina industrijske proizvodnje i obrazovnog sistema nije oduvek postojala. Kapi-

talizam osamnaestog i ranog devetnaestog veka nije u toliko velikoj meri računao na obrazovni sistem kao reproduktivni mehanizam. To se potvrđuje i činjenicama da je obavezni obrazovni sistem konstituisan znatno nakon uspostavljanja industrijske proizvodnje. Isto tako, kapitalizmu tog vremena nije bilo toliko bitno zapošljavanje radne snage na osnovama visokog obrazovanja.

Iako su dobro primetili uticaje skrivenih nastavnih programa, autorima konfliktne perspektive obrazovanja se zamera zapostavljanje formalno-pravno definisanih i legalnih i legitimnih nastavnih planova i programa, čiji se sadržaj ne može tako lako odbaciti. Zapostavljanje značaja visokoškolskog obrazovanja kao veoma važnog ekonomskog i opštedruštvenog činioca koji neosporno doprinosi stvaranju novih vrednosti takođe je važno naglasiti. Jer, ne može se poreći činjenica da je sistem visokoškolskog obrazovanja u razvijenim industrijskim kapitalističkim i demokratskim zemljama neosporno doprineo daljem razvoju same demokratije i tehničko-tehnološkog napretka naše civilizacije.

Teorijska koncepcija nove desnice u obrazovanju

Pored liberalističkih i konfliktnih, kao treća velika grupa teorija o obrazovanju izgradila se takozvana teorija nove desnice. Za razliku od liberalističkih i konfliktnih perspektiva obrazovanja, koje su se svojim gledištima približavale filozofiji i sociologiji, pa i politici, teorijske koncepcije nove desnice su mahom izgrađene na određenim ekonomskim i finansijskim stanovištima i analizama.

U najvećoj meri, teorijske perspektive nove desnice u obrazovanju bile su usmerene na razmatranje problema javnog obrazovanja, to jest javnog finansiranja obrazovanja. Naravno, treba da napomenemo da je ideološki i politički osnov ovih teorijskih perspektiva tržišni sistem kao jedini adekvatni način proizvodnje i raspodele sredstava i dobara (u koji je nužno uključen i obrazovni sistem).

Po najaktuelnijoj teorijskoj perspektivi nove desnice u obrazovanju, koja se još naziva i teorijom *javnog izbora*, svaki pojedinac i društvene grupe deluju u ekonomskoj i političkoj sferi rukovođeni sopstvenim interesima. Političari su, u tom smislu, rukovođeni interesima prikupljanja biračkih glasova, biznismeni interesima uvećanja profita, a u sferi javnog obrazovanja kadrovi ovog sektora su rukovođeni interesima sigurnih radnih mesta koja obezbeđuju stabilne prihode, postepeno napredovanje i određene vrste beneficija – od raspodele slobodnog vremena do povoljnosti kreditiranja. Tako u konvencionalnom sistemu državnog (javnog) obrazovanja, a time i visokoškolskog obrazovanja, interesi onih koji su

ekonomski i finansijski vezani za ovaj sektor postaju vladajući.

Kako se od kraja devetnaestog i tokom čitavog dvadesetog veka značajno povećao broj onih pojedinaca koji ekonomski i finansijski zavise od ovog segmenta javnog, državnog sektora, sami izdaci države za obrazovanje sve su se više povećavali. S druge strane, porast izdataka na jednom nivou – na nivou javnog finansiranja državnog obrazovanja – uzrokuje povećanje poreza na drugom nivou, što može da dovede do znatnih ekonomskih kriza. Naime, sama proizvodnja sa čitavim sistemom privatnih preduzeća, kompanija, malog biznisa itd., dakle čitav sistem privatne ekonomske inicijative – privatnog preduzetništva – kao temelja kapitalizma, poreski je opterećen. Takođe, sami korisnici obrazovnog sistema u sferi javnog finansiranja obrazovanja ne mogu da kontrolišu, to jest da utiču efikasno na ovaj obrazovni sistem. Oni „moraju prihvatiti državno obrazovanje kakvo se nudi i nemaju mogućnost uticati na njegovu promenu i oblikovanje. Mislioci nove desnice, međutim, smatraju da se svi ti problemi mogu rešiti uvođenjem konkurencije i tržišnih načela u obrazovanju“ (isto: 795).

Među najvatrenije predstavnike teorijske perspektive nove desnice u obrazovanju možemo ubrojati američke politikologe Džona Čaba (John E. Chubb) i Terija Moa (Terry M. Moe). Kao i većina drugih teoretičara nove desnice, ovi autori ističu neophodnost konstituisanja tržišnih principa u sistemu obrazovanja. Ipak, pored ovog opšteg zahteva nove desnice, Čab i Mo insistiraju na jednom posebnom aspektu tržišnih uslova u obrazovnom sistemu, a to su radikalne reforme u celokupnom institucionalnom poretku obrazovanja. Dok su ostale kritike nove desnice uglavnom bile usmerene na ostvarenje uslova za jasne i transparentne ciljeve, prvenstveno akademskog, visokog obrazovanja, te na uvođenje i sprovođenje rigoroznih akademskih standarda i visokokompetentnog nastavničkog osoblja, ova dva američka autora reformu obrazovne politike pre svega vide kao reformu tržišta i kroz reformu tržišta. Oni su izrazili velike sumnje u to da je moguće na liberalističkim osnovama obrazovni sistem posmatrati kao celovit i jedinstven. Odnosno, ovi su autori izrazili sumnju da će svaka pojedina visokoškolska institucija biti spremna za tržište, a time i na neprekidna poboljšanja i sopstvena unapređenja. U skladu sa *lese fer* (*laissez faire*) tržišnim principima, Čab i Mo iznose stanovište da je samo tržište centralni mehanizam koji treba da reguliše kvalitet i da se obrazovni sistem može razvijati jedino putem tog mehanizma. Tako, po ovim autorima, spor između javnog ili državnog i privatnog ili nedržavnog obrazovnog sektora mora biti razrešen putem tržišnih mehanizama, pri čemu, naravno, oni daju svu prednost privatnom, nedržavnom obrazovanju. Po njima, „privatne škole imaju mnogo veći manevarski prostor nego javne. Ne oblikuje ih raznolika skupina birača; odgovaraju manjoj i

jasnije definisanoj grupi potrošača: roditeljima koji deci plaćaju školarinu za pohađanje škole“ (isto: 797).

Ovom strategijom u obrazovnoj politici Čab i Mo su jasno stavili do znanja da se u nedržavnom sistemu visokoškolskog i ostalog obrazovanja otvara veći prostor za kontrolu razvijanja mehanizama za uticaj potrošača na obrazovnu politiku.

Teorijskom stanovištu nove desnice se, uprkos njihovom insistiranju na *fer play* tržišnim uslovima, može prigovoriti sa nekoliko aspekata. Hju Lander (Hugh Lander), na primer, kao jedan od važnih nedostataka koji je tipičan za predstavnike teorijske perspektive nove desnice u obrazovanju, navodi njihovo zapostavljanje kulture, odnosno takozvanog *kulturnog kapitala* u celokupnom obrazovnom sistemu. Lander navodi da različite društvene grupe *dolaze na tržište pod različitim uslovima u pogledu materijalnog i kulturnog kapitala. Koje će skupine na tom tržištu biti uspešne, određiće ne toliko participacija per se koliko kulturni kapital, poznavanje pravila igre, što ga potrošači donose na tržište.* Ovo Landerovo zapažanje praktično znači da obrazovni sistem ne može u istoj meri biti dostupan svima (upravo zbog nejednakosti koje vladaju na tržištu). Takođe, oni koji na neposredan način (studenti) ili posredan način (roditelji, staratelji) participiraju u obrazovnom sistemu, nisu u istoj meri sposobni da procene vrednosti i značajnosti pojedinih visokoobrazovnih institucija, jer ne raspolažu podjednakim kapacitetima kulturnog kapitala. To znači, po Landeru, da roditelji i studenti i učenici iz različitih društvenih klasa i sa različitim kapacitetima kulturnog kapitala i sa različitim finansijskim statusima, koji proističu iz njihovih različitih profesija i iz njihovih različitih i nejednakih tržišnih pozicija, na veoma različite načine procenjuju i vrednuju samo obrazovanje, a time i odabir profesija i kategorije visokoobrazovnih institucija (državne ili privatne).

Tržište ovde deluje kao negativni selektivni mehanizam koji samo onima koji imaju dovoljno sredstava obezbeđuje upis na visokoobrazovne institucije visokog rejtinga, kakve su privatne visokoobrazovne institucije.

Neki drugi naučnici, kao što je na primer Stjuart Ranson (Stewart Ranson) ističu da sama obrazovna politika na ogoljenim tržišnim načelima proizvodi neželjene efekte po demokratske procese. Ranson primećuje da ogoljeni tržišni mehanizmi proizvode kod pojedinaca takozvanu *instrumentalnu racionalnost*, koja ih dalje vodi jedino ka maksimiranju sopstvenih interesa. Time je sam tržišni mehanizam, koji sada deluje u svesti ljudi, zapostavio nužnost demokratskih principa tolerancije i kooperativnosti sa drugima, što je osnov korporativnosti industrijskih demokratskih

sistema. Drugim rečima, ideje nove desnice u obrazovnoj politici dovode do antisocijalnih i antidemokratskih efekata.

Svaka od ovih velikih teorijskih perspektiva u oblasti obrazovanja ima svoje dobre i loše strane. Zbog toga je veoma teško prikloniti se samo jednoj perspektivi. Čini se da je za ovu priliku najadekvatnije od svake teorije odabrati ono najbolje, uprkos rizicima da se ovakav postupak označi teorijskom mešavinom. Od navedenih teorijskih perspektiva obrazovanja najvažnije pretpostavke su:

- 1) liberalna teorijska perspektiva obrazovanja: obrazovanje kao faktor permanentnih društvenih promena i inovacija koje vode unapređenju sveukupnog života;
- 2) konfliktna teorijska perspektiva obrazovanja: mora se voditi računa o skrivenim negativnim posledicama kontrolisanog obrazovnog sistema;
- 3) teorijska perspektiva obrazovanja nove desnice: treba uvažavati značajnost nedržavnog obrazovnog sistema, putem koga je moguće uticati preko aspekta tržišnih *potrošača* obrazovanja.

Kao i u slučaju samog rada i poslovanja, razvoj novih tehnologija uticao je na to da se i u sferi obrazovanja govori o njegovoj postfordističkoj fazi. Globalizacija ekonomije, nova tržišta i nove informacione i komunikacione tehnologije neosporno su i direktno uticali na smerove obrazovnih politika nacionalnih država i institucija. Ako bi se jednim zajedničkim imenom mogla nazvati ta nova politika u obrazovanju, onda je to *politika obrazovanja za globalnu konkurenciju*. To znači da, kao i u sferi materijalne proizvodnje, sektoru pružanja usluga i poslovanja uopšte, i u obrazovanju postoji snažno izražena globalna tendencija da se reformama odgovori na proces globalizacije u ekonomiji.

S obzirom na to da su savremene tendencije u obrazovanju bliske konceptima postindustrijskog društva i postmoderne, određeni autori smatraju da se širi pojam postmodernizma može objasniti i promenama u sferi obrazovanja. Tako Robin Ašer i Ričard Edvards (Robin Usher; Richard Edwards) smatraju da je u velikoj transformaciji obrazovanja moguće opaziti četiri osnovne tendencije:

- 1) moderni obrazovni sistemi mogu nastaviti da postoje na klasičnim pretpostavkama moderne epohe (to su, u stvari, prosvetiteljski ideali) da je osnovna svrha obrazovanja da pojedincima obezbedi razvoj i aktuelizaciju njihovih potencijala, to jest, obrazovanje je instrument za samoaktuelizaciju pojedinca;

- 2) postoji tendencija da se obrazovanju nametne konzervativna politika. To znači da je moguća (retrogradna) tendencija koja bi u obrazovnom sistemu videla mogućnost za očuvanje tradicionalnih vrednosnih sistema, porodice, religije, te, konačno, jednog tipa društvene strukture. Ova tendencija bi mogla da se javi kao reakcija na liberalne ili neoliberalne tendencije same postmoderne kulture;
- 3) transformacije u obrazovanju bi vrlo lako mogle biti usmerene ka samom kapitalističkom sistemu. To znači da bi se obrazovanje moglo usmeriti ka praktičnijim i višestruko aplikativnim i fleksibilnim veštinama i znanjima koja su tražena na tržištu. Znanje bi u tom slučaju bilo određeno pojmovima korisnosti, tržišta, upotrebljivosti, a ne, kao u prosvetiteljskom modelu obrazovne politike, istinom, humanizmom, aktuelizacijom (samoaktuelizacijom), dobrotom, lepim ili uzvišenim;
- 4) postmoderno društvo, sa svojim pluralističkim sistemom vrednosti, normi, identiteta, životnih stilova i ideja, može usmeriti transformaciju obrazovnog sistema ka fragmentaciji, regionalizaciji i isticanju nekih veoma lokalnih kulturnih, društvenih ili političkih vrednosti. Naravno, naglašavaju ovi autori, time se ne bi u potpunosti uklonila moderna dimenzija obrazovanja, jer su tolerancija i prihvatanje različitosti neosporno nasleđe modernih liberalnih tendencija.

Obrazovanje, tehnologije i moć

Obrazovanje, tehnologije i društvena moć predstavljaju pojmove koji upućuju jedan na druge. Posebno u savremenim postindustrijskim društvima obrazovanje je vezano za tehnologije, kao što su i tehnologije vezane za obrazovanje. U svojoj međusobnoj sprezi, obrazovanje i tehnologije su postali veoma važni izvori društvene moći i uticaja. Očigledno je da se u uslovima razvoja i širenja tehnologija i obrazovanje ne može više posmatrati na tradicionalan način – kao dugi period pripreme za neposredno preuzimanje određenih i ograničenih radnih obaveza na tržištu. U tom smislu, obrazovanje više nije jedan ograničen period u životu koji se završava dobijanjem sertifikata, diplome, niti period koji prestaje sa zapošljavanjem. Upravo suprotno, stalne tehnološke promene uslovljavaju permanentno obrazovanje tokom čitavog radnog života, kao i stalnu spre-

mnost pojedinaca da permanentnim obrazovanjem menjaju svoje profesije, svoja radna mesta i savladavaju stalno nove i kompleksnije tehnološke procese. Uprkos ovakvim tendencijama, Entoni Gidens primećuje da postoji veliki znak pitanja da li će nove tehnologije radikalno izmeniti oblast obrazovanja. Tako on navodi da „kritičari ukazuju na to da se može desiti da, ako njihov uticaj [tehnologija, *prim. D. M.*] i bude bitan, to dovede do pojačane obrazovne nejednakosti. Tako bi *informaciono siromaštvo* postalo još jedna u nizu materijalnih teškoća koje danas negativno deluju na školstvo. Učionica bez zidova za sada je, kako izgleda, još daleko, a u međuvremenu mnoge škole i koledži pate od materijalne oskudice i opšte dugogodišnje nebrige“ (Gidens, 2001: 269).

Druga, manje sumnjičava stanovišta, naglašavaju da zbog veoma brzih promena u sferi tehnologije, tržišta i rada formalne kvalifikacije koje nudi obrazovni sistem postaju manje značajne u odnosu na razvoj pojedinačnih intelektualnih sposobnosti i drugih veština: „Radnici moraju biti dovoljno fleksibilni da u skladu sa globalnom konkurencijom i promenama potražnje za određenim dobrima i uslugama uvedu promene u posao koji obavljaju. Preduzeća i njihovi radnici moraju se prilagođavati novim mogućnostima i ne mogu se oslanjati na to da celi radni vek obavljaju istu vrstu posla“ (Haralambos, 2002: 785). Pored toga, treba naglasiti i to da je obrazovna strategija koja je dominirala tokom dvadesetog veka, a odnosila se na usko specijalizovana obrazovanja za određena zanimanja, takođe uzdrmana. Ovu vrstu obrazovne strategije trebalo bi da zameni nova obrazovna strategija koja bi se gradila na principima kvalitetnog opšteg obrazovanja koje je primenljivo u uslovima brzih tehnoloških promena (Haralambos, 2002: 785).

Iz ovoga proizilazi i treća bitna komponenta, a to je moć. Ona je u savremenim društvima, odnosno u globalnom društvu neposredno vezana za obrazovanje i tehnologije. U tom smislu, dostupnost visokom obrazovanju i ovladavanje novim tehnologijama, kao jednu od svojih bitnih posledica, ima zadobijanje moći koju poseduju visokoobrazovani pojedinci i društvene grupe, a koji posredno ili neposredno upravljaju tehnologijama i tehnološkim promenama. Ovo je takođe posledica neposrednog uticaja obrazovanja i tehnologija na ekonomski rast. Na globalnom tržištu intelekta, obrazovanja, znanja, tehnologija i rada, pojedinci više nisu ograničeni svojim nacionalnim državama i lokalnim teritorijama. Oni sve više delaju u kontekstu globalne ekonomije i mogu na osnovu svog obrazovanja i tehnoloških znanja da zadobiju veoma visoke nagrade (ekonomske, materijalne, finansijske, političke, kulturne).

Ovakva uska veza obrazovanja, tehnologija i moći može voditi daljoj polarizaciji pojedinaca i društvenih grupa, što znači da će oni kojima je

dostupno kvalitetno visoko obrazovanje i nove tehnologije imati mogućnost da zadobiju još više moći i uticaja, dok će oni sa malim kvalifikacijama ostajati na periferiji – bez moći, vlasti, materijalnog bogatstva, uticaja ili šansi za nove kvalifikacije koje bi mogle da im izmene životne i društvene pozicije.

Obrazovanje i kulturni kapital

Jedno od najuticajnijih socioloških stanovišta o obrazovanju dao je francuski sociolog Pjer Burdije. Iako pod znatnim uticajima neomarksističke orijentacije, na šta upućuje već i sam pojam *kulturnog kapitala* – Burdije je uspeo da ponudi jedno novo kulturološko razumevanje samog obrazovanja, obrazovnih šansi i obrazovnih postignuća. Osnovna Burdijeova pretpostavka jeste da u društvu ne postoji jednakost obrazovanja, odnosno jednake životne i društvene šanse i jednaka dostupnost svih društvenih klasa i slojeva obrazovanju kao resursu. Mada kultura, a posebno kultura savremenih društava, nije neki homogeni sistem, već pre heterogeni skup supkulturnih enklava (etničkih, „rasnih“, klasnih, slojnih, profesionalnih, religijskih itd.) i različitosti u obrazovanju i vrednostima, oni koji se nalaze na nižim društvenim položajima (a to znači i nižim tržišnim pozicijama) nisu tu zbog svoje kulture, to jest specifične supkulture, već zbog samog obrazovnog sistema. Na određeni način sam obrazovni sistem vrši polarizacije i, s jedne strane, nagrađuje one na višim društvenim položajima, dok, s druge strane, uskraćuje znanja, sposobnosti i veštine onima na nižim društvenim i ekonomskim položajima. Tako Burdije ističe da se iza manifestnih funkcija obrazovnog sistema kriju skrivene težnje za kulturnom reprodukcijom. To znači da kulturna reprodukcija ne podrazumeva prenošenje kulture nekog društva kao celine. Više se radi o tome da se (posredstvom obrazovnog sistema) reprodukuje kultura vladajuće klase koja, kao i u klasičnoj marksističkoj teorijskoj tradiciji, poseduje moć da nametne svoje vrednosti i norme kao dominantne. Dakle, ako je neka određena grupa (u ovom slučaju vladajuća klasa) u stanju da nametne svoju kulturu kao poželjnu, vrednu i, konačno, legitimnu, onda će se i većina drugih pripadnika društva truditi da postigne – zadobije – vrednosti te kulture.

Međutim, dostupnost i šanse u ostvarivanju (zadobijanju) vrednosti *vladajuće kulture* nisu jednake za sve. Upravo u tom smislu Burdije i govori o vladajućoj, legitimnoj kulturi kao o *kulturnom kapitalu*, a kulturni kapital je resurs koji je nejednako distribuiran u odnosu na društvene grupe i pojedince u nekom društvu. Ono što je na ovom mestu važno istaći jeste da obrazovanje služi kao društveni mehanizam ili kanal po-

kretnosti koji vodi do tog (kulturnog) kapitala, a nakon toga i ka drugim resursima, kao što su moć, ugled i materijalno bogatstvo. Dakle, ovde kulturni kapital predstavlja kapital zato što vodi ka moći i bogatstvu. No, treba napomenuti da, po Burdijeu, obrazovni sistem sam po sebi ne mora da sadrži eksplicitne i manifestne mehanizme koji diskriminišu ili deprileguju, te isključuju jedne a favorizuju i privileguju druge. Uključivanje dece u obrazovni sistem podrazumeva da deca već dolaze u škole sa nekim kulturnim kapitalom iz svojih porodica. Na temelju razlika u tom primarnom porodičnom kapitalu grade se, po Burdijeu, i dalje razlike u obrazovnom uspehu i daljem zadobijanju kulturnog kapitala. Drugim rečima, „obrazovni uspeh društvenih grupa neposredno je povezan sa količinom kulturnog kapitala koji poseduju. Tako učenici iz srednje klase imaju više stope uspeha nego učenici iz radničke klase jer je subkultura srednje klase bliža dominantnoj kulturi“ (Haralambos, 2002: 837).

Može se zaključiti da, iako je obrazovanje u savremenim postindustrijskim društvima postalo široko dostupno i rasprostranjeno u odnosu na prošle epohe, kao i to da je nužno za održavanje kapitalističkog načina proizvodnje zasnovanog na stalnom razvoju tehnologija, ono ipak nije, kako je to pokazao Burdije, u istoj meri dostupno svim društvenim grupama. Kapitalistički industrijski i postindustrijski društveni i proizvodni sistemi moraju da se održavaju i na svojim periferijama, preko niskokvalifikovane radne snage, sa niskim nivoom obrazovanja, kao što je već rečeno kada se govorilo o funkcijama siromaštva (Herbert Gans).

Globalna ekonomija

Globalna ekonomija predstavlja ključnu karakteristiku čitavog procesa globalizacije. Naravno, globalizacija ima mnoge aspekte: kulturne, političke, pravne, tehnološke, ali je globalna ekonomija, to jest globalizacija ekonomije i privrednih principa kapitalizma, ipak osnovno obeležje globalizacije. Moglo bi se reći da je savremena globalizacija, zapravo, globalizacija jednog, američkog tipa neoliberalizma – neoliberalne ekonomije. Kao što je već rečeno na nekoliko mesta, sama globalizacija nije novi fenomen, iako je njen dinamizam najvidljiviji tokom nekoliko poslednjih decenija. Već od šesnaestog veka moguće je uočiti da svetska ekonomija napreduje i osvaja čitav svet. Međutim, kako to primećuje Kastels, *globalna ekonomija* nešto je različito od *svetske ekonomije*, onako kako su je shvatili Volerstajn i Brodel. Globalna ekonomija je tip ekonomije koja je sposobna da radi i ima neposredne učinke, kao jedinica stvarnog vremena na planetarnom – globalnom nivou. Ovako određenu globalnu ekonomiju

omogućilo je nekoliko nužnih činilaca, ali jedan od osnovnih je stvaranje globalnog tržišta dobara i usluga. Po Kastelsu, među najvažnijim pretpostavkama procesa globalizacije i stvaranja globalne ekonomije mogu se ubrojati transformacije koje se odnose na menadžment proizvodnje i distribucije, kao i na menadžment samog proizvodnog procesa (Kastels, 2000: 128). Ove transformacije se prvenstveno odnose na sposobnosti ekonomskih sektora proizvodnje dobara i usluga da se umrežavaju, čineći na taj način mogućim operativne privredne postupke u poslovanju. U samom domenu neposredne proizvodnje dobara globalna ekonomija je omogućila umreženu proizvodnju na više različitih lokacija. Pri tome, ta je proizvodnja i *fleksibilna* (spremna da se veoma brzo prilagodi novim proizvodima i tehničko-tehnološkim zahtevima) i *masovna* – proizvodnja za globalno tržište. Kako primećuje Kastels, „novi proizvodni sistemi oslanjaju se na kombinaciju stratezijskih sporazuma i *ad hoc* projekata saradnje između korporacija, decentralizovanih jedinica svake veće korporacije, i mreža malih i srednjih preduzeća koja se međusobno povezuju i/ili s velikim kompanijama ili mrežama kompanija“ (isto: 129). Time se globalnom ekonomijom stvaraju lanci trgovina koji pokreću proizvodnju i lanci potrošnje koje pokreću sami kupci. Međutim, treba biti oprezan u zaključivanju, jer globalizacija, pa time i globalna ekonomija, predstavlja proces, a ne neko konačno rešenje i završno stanje na planetarnom nivou. Drugim rečima, ne može se reći da globalna ekonomija predstavlja integrisanu planetarnu ekonomiju koja se simetrično odnosi na sve regije, nacionalne države, kontinente ili grane proizvodnje i grane uslužnog sektora. Pre bi se moglo reći da je proces globalizacije i proces stvaranja globalne ekonomije duboko asimetričan. To, pre svega, znači da globalna ekonomija ne utiče na sve ekonomske procese, niti da su sve nacionalne ekonomije, tržišta ili poslovanja nužno uključena u globalnu ekonomiju. Neka tržišta i ekonomije su, na primer, otvorenija od drugih. Tako je američka i evropska ekonomija otvorenija od indijske ili ruske ekonomije, što, opet, ne znači da je ta relativna zatvorenost trajna, niti je trajna relativna otvorenost američke ili evropske ekonomije. Dakle, uprkos svojoj globalnosti, postoje vidljive segmentacije i asimetrije globalne ekonomije. U tom smislu Sengenberger i Kembel (Sengenberger and Campbell) ističu da se globalno delovanje i struktura globalne ekonomije odnose „samo na segmente privrednih struktura, država i regija, u razmerama koje se kreću u skladu s posebnim položajem države ili regije u međunarodnoj podeli rada“ (u: Gidens, 2000: 135). Stoga je važno posebnu pažnju u okviru globalne ekonomije posvetiti međunarodnoj podeli rada.

Globalizacija i međunarodna podela rada

Podela rada, sama po sebi, predstavlja jedan od najvažnijih i najelementarnijih socioloških zakona, koji je nužna pretpostavka svih drugih, pa i ekonomskih, političkih i kulturnih zakonitosti i pravilnosti u društvu. Bez obzira na stepen složenosti same podele rada i na principe po kojima se podela rada odvija (na primer, po polu, starosti, zanimanjima, profesijama, i bez obzira na to da li se radi o podeli rada u društvima mehaničke ili organske solidarnosti), ne postoje društva bez podele rada. S druge strane, iako je podela rada osnovna karakteristika svih društava, moderna industrijska kapitalistička društva kao svoje izrazito obeležje imaju upravo razvijenu društvenu i tehničku podelu rada.

Globalna ekonomija, sa svojom razvijenom informacionom tehnologijom, regionalizacijom i asimetrijama, novim tržištima i stalno novim vidovima segmentacije tržišta, proizvodnje i poslovanja, ne bi mogla da postoji bez (globalne) međunarodne podele rada. Suštinsku karakteristiku te globalne, međunarodne podele rada prvenstveno predstavlja međuzavisnost proizvodnih procesa i poslovanja. Ali ta međuzavisnost međunarodne podele rada u svojoj je osnovi asimetrična. U toj asimetriji globalne ekonomije i njene globalne međuzavisnosti nalaze se, s jedne strane, zemlje koje monopolizuju tehnologije i time neposredno monopolizuju i moć, dok, s druge strane, postoje zemlje, regioni, ali i celokupni kontinenti (kao što je Afrika) koji samo delimično i ne svojom voljom učestvuju u globalnoj međuzavisnosti. Međutim, neki su, kao što je slučaj sa većim delom Afrike, i isključeni u toj asimetriji globalne podele rada. Isto tako, neke zemlje i neki regioni ili delovi kontinenta, kao što je južna Azija, neočekivano brzo su bili uključeni u globalnu ekonomiju i globalnu podelu rada, prihvatajući i razvijajući svoju ekonomiju, u početku na unapređivanju relativno zastarele evropske, američke ili japanske tehnologije. To su naglo industrijalizovane zemlje koje su tek od kraja osamdesetih godina dvadesetog veka počele da se preusmeravaju u pravcu uključivanja u procese globalizacije i globalne međuzavisnosti. Naravno, privredni i trgovački uspeh Kine predstavlja poseban slučaj, koji će, očigledno, tokom naredne decenije stvoriti ekonomsku supersilu koja će biti konkurent postojećim industrijskim i tehnološkim supersilama Amerike, Evrope i Japana. Tako je, na primer, ukupan domaći proizvod Kine porastao za 9,4% od 1980. do 1991. godine, za 12,8% 1994. godine, a izvoz je rastao oko 11% godišnje. Sa ekonomskim prestrukturiranjem na tržištu, ekonomija Kine je već devedesetih godina ovu zemlju učinila drugom najvećom zemljom za ulaganja. Prve su Sjedinjene Američke Države.

Može se reći da je osnovno obeležje asimetrične globalne podele rada

i globalne ekonomije vidljivo kroz tri velike privredne i ekonomske zone: Evropu, Sjedinjene Američke Države, Japan, s jedne strane, dok, s druge strane, postoje periferne zone sa nerazvijenom informatičkom tehnologijom i sa starom i nekonkurentnom proizvodnom tehnologijom. Ovo je samo najgrublja skica te duboke asimetrije u globalnoj ekonomiji koja se reflektuje i na planu međunarodne podele rada – podele rada u okviru informacionih i tehnološki naprednih zona; manje naprednih zona i onih isključenih zona. Globalna podela rada izgrađena je, po Kastelsu, u odnosu na četiri različita položaja u informacionoj/globalnoj ekonomiji:

- 1) proizvođači visoke vrednosti, zasnovani na informatičkom radu i podeli rada zasnovanoj na informacionim tehnologijama;
- 2) proizvođači velikih razmera, zasnovani na jeftinoj radnoj snazi i na tradicionalnoj industrijskoj/tehničkoj podeli rada;
- 3) proizvođači sirovina, koji samo eksploatišu prirodna bogatstva kao što su šume, rude, energenti;
- 4) suvišni proizvođači sa devalorizovanom podelom rada (Kastels, 2000: 179).

Na taj način tradicionalna podela rada u okviru države ili između država i nacionalnih ekonomija nije više aktuelna. Suština globalne međunarodne podele rada odvija se u okvirima ekonomskih faktora koji funkcionišu u navedenim zonama. To znači da su svi regioni, kontinenti ili države i njihove nacionalne ekonomije premrežene sa ta četiri položaja. U stvari, položaj svake pojedine zemlje ili regije određen je u okvirima mreža koje su stvorene između ova četiri ključna položaja.

Bibliografija

Bauman, Z. 1984. *Kultura i društvo*, Prosveta, Beograd.

Berger, P. 2002. Whatever happened to sociology, *First Things: A Monthly Journal of Religion and Public Life*, October, Institute on Religion and Public Life.

Berger, P. i H. Kelner. 1991. *Sociologija u novom ključu*, Gradina, Niš.

Berger, P. i T. Luckmann. 1992. *Socijalna konstrukcija realnosti*, Naprijed, Zagreb.

Berger, P. L., 1996. Secularism in retreat, *The National Interest*. Issue: 46. Winter 1996.

Berger, P. L., 1998. Protestantism and the quest for certainty, *The Christian Century*. Volume: 115. Issue: 23. August 26.

Calhoun, C. 1994. *Social Theory and Politics of Identity*, Blackwell Publishing, Oxford.

Castells, M. 2000. *Uspon umreženog društva*, Golden marketing, Zagreb.

Castells, M. 2002. *Moć identiteta*, Golden marketing, Zagreb.

Castells, M. 2003. *Kraj tisućljeća*, Golden marketing, Zagreb.

Cohen, K. A. 1966. *Deviance and Control*, Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs. New Jersey.

Collin, F. 1997. *Social Reality*, Routledge, London and New York.

Collins, R. 1994. *Four Sociological Traditions*, New York, Oxford, Oxford University Press. Questia Media America inc.

Crompton, R. 1993. *Class and Class Stratification: An Introduction to Current Debates*, Polity Press, Cambridge, UK.

Cuff, E. C., W. W. Sharrock and D. W. Francis. 1998. *Perspectives in Sociology*, Routledge, London and New York, (forth edit.).

Darendorf, R. 1989. *Homo sociologicus*, Gradina, Niš.

Davis, K. i V Moor., 1990. Neki principi stratifikacije, in: Kuvačić I. 1990. *Funkcionalizam u sociologiji*, Naprijed, Zagreb.

Volerstin, I. 2004. *Opadanje američke moći*, CID, Podgorica.

Weber, M. 1989. *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Veselin Masleša-Svijetlost, Sarajevo.

Yergin, D. 2002. Globalization: the inside story of our new interconnected world, *Social Education*, Vol, 66, Issue 2. Questia Media America inc.

Zeitlin, I. M. 1981. *Ideology and the Development of Sociological Theory*, Prentice-Hall, New Jersey.

INDEX IMENA

A

Adelung, Johan Kristof 146
Ajzenk, Hans 115
Albvaks, Moris 39
Aron, Rejmon 173
Ašer, Robin 196

B

Bardžes, Ernst 50
Bauman, Zigmund 147
Beker, Hauard 105
Bel, Daniel 158
Bentam, Džeremi 56, 102
Berger, Piter L. 14, 16-17, 84-85, 161-162
Beteil, Andre 113
Blumer, Herbert 50, 52-53
Botomor, Tomas 164
Bovles, Samuel 191
Breverman, Heri 186
Brodjel, Fernan 185, 200
Burdije, Pjer 14, 62, 199, 200
Butru, Emil 38

C

Ciceron 145

Č

Čab, Džon 194, 195

D

Darendorf, Ralf 28, 35, 36, 87, 88

Darvin, Čarls 66

De Bonal, Lui 37

Dejvis, Kingsli 126, 127, 128, 130

De Mestar, Žozef 37

De Tokvil, Aleksis 171

Diltaj, Vilhelm 50, 72

Dirkem, Emil 16-17, 19, 30, 33, 37-44,
47-48, 60-61, 73, 80, 83-84, 87,
102, 122

Djui, Džon 50, 51, 190

Drevnonski, 136

Džonson, Lindon 191

Đ

Đurić, Mihajlo, 124

E

Edvards, Ričard 196

Engels, Fridrih 27

F

Fokone, Pol 39

Ford, Henri 183

Fuko, Mišel 60-61, 67-68, 90, 93-94-
95, 101

Fut Vajt, Vilijem 149

G

Gans, Herbert 139, 142, 149, 200

Garfinkel, Herold 50, 53-54

Gelt, Dankan 186

Gidens, Entoni 62, 89, 90, 118, 155-
158

Gintis, Herbert 191
 Gofman, Erving 50, 54-55
 Goltorp, Džon 36, 180
 Guldner, Alvin 14, 45, 53, 59, 64
 Gurvič, Žorž 101

H

Habermas, Jürgen 97
 Hamelin, Oktavijan 38
 Harington, Majkl 140
 Hebdiž, Dik 148-150
 Hegel, Fridrih, G. H., 28, 90, 99
 Herder, von Johan Gotfrid 146
 Hobsbaum, Erik 172
 Homans, Džordž 56
 Horovic, Irving Luis 14

I

Iber, Henri 39
 Iglton, Teri 145

K

Kant, Imanuel 30
 Kastels, Manuel 154-155, 158-160,
 163, 173, 183, 186, 200-201, 203
 Kelner, Hensfrid 17
 Klakhon, Klajd 145, 146
 Klineberg, Oto 115
 Koen, Albert 103, 104, 149, 151
 Koen, Filip 149
 Koković, Dragan 148, 151
 Kolins, Rendal 27-28, 37, 39, 44
 Kolumbo, Kristofer 170
 Kont, Ogist 14, 17-19, 21-24, 37-38,
 65, 117, 161
 Kozer, Luis 28, 34, 35
 Kreber, Alfred Luis 145, 146
 Krompton, Rozmeri 110, 120
 Kuli, Čarls Horton 50, 51

L

Lajbov, Eliot 139, 142, 149
 Lukman, Tomas 84, 85
 Lander, Hju 195

Latur, Bruno 14
 Lazarsfeld, Pol 16, 17
 Lemert, Edvin 105
 Lokvud, Dejvid 36
 Lukač, Đerd 28

M

Makijaveli, Nikolo 99
 Makluan, Maršal 158
 Malinovski, Bronislav 45, 49, 83, 111
 Manhajm, Karl 16, 93
 Marks, Karl 27-33, 36, 67, 73, 90-94, 99,
 117-124, 126
 Mekenzi, Roderik 50
 Mendras, Henri 15, 87
 Merton, Robert 37, 43-44, 48-49, 61,
 74, 90, 92, 103
 Mid, Džordž Herbert 50-52
 Mil, Džon Stjuart 56
 Mils, Rajt 14-16, 45, 53, 64, 73, 89, 90,
 93, 115
 Minoa, Žorž 112
 Moe, Teri 194
 Moreno, Jakob 79
 Mos, Marsel 37-39, 43, 44
 Moska, Gaeteno 93
 Mouzelis, Nikos 14
 Mur, Vilbert 126-128, 130

O

Ortega i Gaset, Hose 93

P

Pakulski, Jan 179, 180, 181, 182
 Pareto, Vilfredo 93
 Park, Robert Ezra 30
 Parsons, Talkot 31, 37, 43-44, 46-49,
 60-61, 66, 83, 93-94, 125-126
 Pirs, Čarls Sanders 50
 Pirson, Karl 17
 Pjaže, Žan 45

R

Ranson, Stjuart 195

Rauntri, Sibom 136
 Redklif-Braun, Alfred Redžinal 37, 45,
 49, 83
 Rikert, Heinrich 72
 Rouč, Dženet i Džek 136

S

Samner, Vilijem Graham 50
 Sarton, Džordž 48
 Sen-Simon, Henri 14, 18-21, 23-24,
 37, 117-118
 Skot, V., 136, 137
 Smit, Adam 56
 Smol, Albion 50
 Sorokin, Pitirim 48, 67
 Spenser, Herbert 37-38
 Stros, Klod-Levi 60, 61

Š

Šic, Alfred 50, 53, 62
 Šopenhauer, Artur 50
 Špengler, Osvald 67
 Šušnjić, Đuro 71, 75

T

Taunsend, Piter 137-138
 Tejlor, Edvard 43, 146
 Tjumin, Melvin 128-130
 Tojnbi, Arnold 67
 Tomas, Vilijem 16, 50, 81, 149
 Trešer, Frederik 149
 Tripković, Milan 89
 Turen, Alen 158, 164

V

Veber, Maks 16, 27, 28, 30-33, 36, 46,
 61, 63-64, 72-73, 80, 90-99, 117,
 121-124, 126-127, 161, 179
 Veblen, Torsten 92
 Vilijams, Rejmond 145
 Vilson, Brajan 161
 Vindelband, Vilhelm 72
 Virt, Luis 50, 149

Volerstin, Imanuel 170, 171, 185, 200
 Voters, Malkolm 179-182
 Vunt, Vilhelm Maksimilian 51

Z

Zimel, Georg 16, 28, 33, 34
 Zimerman, Don 53
 Znanjecki, Florijan 16, 50, 81, 149

